IV. FEJEZET

A magyar hűbérviszony országos alakjai

1. Egyházi nemesek

Az előző fejezetekben megismertük a királyi famíliát, mint a korai magyar állam cselekvő központját, s e família felbomlásának jelenségeit. A XIII. század társadalmi viszonyainak kavargásából szemünk előtt emelkedett ki két országos rend: a papság és a nemesség. A magyar alkotmányfejlődés útja mégsem vezetett egyenes vonalban a rendi állam felé, bár a kialakulás századát a koraérett rendiség figyelemreméltó próbálkozásai zárták le. A XIV—XV. században, mint jól tudjuk, erőteljes visszahatás állott be s a rendi állam csak a Hunyadiak és Jagellók korában alakult ki. Ez a visszahatás éppen a magánhatalmi struktura érvényesülését jelentette s több olyan emberi társulást, sőt jogviszonyt hozott létre, melyek többé-kevésbbé megközelítik a hűbérviszony ideáltípusát. Most ezeknek a társulásoknak olyan alakjait vizsgáljuk meg, amelyek nem valamely partikuláris fejlődés eredményei voltak, hanem az egész ország területén megtalálhatók: az egyházi nemességet, a familiárisi és a földesúr-jobbágyi jogviszonyt. De már előljáróban hangsulyoznunk kell, hogy ezek a jelenségek nem befolyásolták a magyar alkotmányfejlődés általános rendi irányát; ha e fejlődést nagy folyamként képzeljük el, ezek az eltérések csak a folyam kisebb ágai lehetnek, melyek hosszabb-rövidebb kerülő után ismét a főágba torkolnak be.

A magyar hűbériség és rendiség kérdésének megoldására eddig történt legnagyobbszabású kísérlet Mályusz Elemér konstrukciója, melyet különösen a Mátyás-Emlékkönyvben fejtett ki. Eszerint az Árpádkor nagyrészét magában foglaló karizmatikus királyság után a hűbéri korszak következett, amelyet Mátyás uralkodása idején és az ő beavatkozása következtében váltott fel a rendi kor. Ez a nagy kritikai apparátussal felépített rendszer a hűbériség és rendiség közötti ellentét feltételezéséből indul ki, amelyet az első fejezetben meg-

ismert európai tanulságok nem támogatnak, de nem felel meg a Mályusz által is elfogadott weberi típusoknak sem. A magánhatalmi, ill. hűbéri elv érvényesülése inkább összefügg a rendek kialakulásával. Tévedés volna egyes társadalmi rétegeket a hűbériség, másokat a rendiség képviselőinek feltüntetni. A hűbérviszony éppen a rendek kialakulásával egyidőben kezd kibontakozni a patrimoniális-személyes kötöttségből. A királyi família előkelő tagjai (főpapok, nagybirtokosok) ugyanis már kezdettől fogva rendelkeztek magánfamíliával, de ez a személyes kapcsolaton alapult. Mikor azonban az egyes csoportok a famíliából kiszakadtak, Nyugaton már beköszöntött a hűbéri jogviszony dologiassá válása, s ennek hatása nálunk is támogatta a hasonló autochton fejlődést. Megérett az idő arra, hogy a patrimoniális függésben élő rétegek viszonyuk szabványosítását, írásba foglalását, kölcsönössé alakítását követeljék, tehát hűbéresekké emelkedjenek, sőt esetleg rendekké is szerveződjenek.

Itt a magyar alkotmányfejlődésnek szerintünk alapvető, de eddig talán elhanyagolt vonását kell kiemelnünk. Ez a magánuralom párhuzamossága a királyi hatalom szerkezetével. A király házából kiváló urak nagymértékben utánozzák a királyi udvart és a maguk kúriáját éppen úgy rendezik be, mint az uralkodó. Legtökéletesebben az esztergomi érseknek sikerül ez, kinek nádora, udvarbírája, alispánjai vannak, vagy a zágrábi püspöknek, aki egész vármegyék fölött rendelkezik. A királyi hatalom utánképzése azonban a világi uraknál is megfigyelhető, nemcsak külsőségekben, elnevezésekben,[1] hanem az alattvalóikhoz való viszony jogi kiképzését, a magánadományok rendszerét illetően is. Csak egy különbség van a struktúrában: az egyházi és világi nagyurak tapasztalataikon okulva féltékenyen ügyelnek arra, hogy a velük szemben is megnyilvánuló és hatalmuk korlátozására alkalmas rendi törekvéseket fékezzék, főként, hogy alattvalóiknak más úr hasonló helyzetű alárendeltjeivel való érdekközösségét kifejezésre jutni ne engedjék. Másszóval míg a társadalmi csoportok a királyi famíliából sorra kiszakadva magukra nézve a rendi elvet alkalmazzák, famíliájukban legfeljebb a hűbéri kapcsolatot engedik általánossá lenni. Hűbéri és rendi uralom nem ellentétesek tehát nálunk sem, csak más irányban hatnak. Ugyanaz a személy fölfelé a rendiség, lefelé a hűbériség képviselője lehet.

[1] Mályusz, Társadalom 342.

A magyar rendek közül elsőnek a klérus szilárdult meg, természetes tehát, hogy az egyházi famíliából bontakozott ki az a viszony is, amelyet többé-kevésbbé hűbérinek mondhatunk: az egyházi nemesek és uruk jogviszonya. Nagyurainkat, de elsősorban a főpapokat az immúnitás tette képessé arra, hogy a királyi familiát utánozva, sőt továbbfejlesztve külön kis tartományokat alapítsanak maguknak. Ezt az intézményt irodalmunk régebbi közömbösségével szemben újabban erősen vizsgálták és vitatták; a vita lényegében azon fordult meg, hogy a német irodalom régebbi és újabb felfogása hozzánk átültetve szembekerült egymással.

Köztudomású, hogy az immúnitás a római jogban a császári uradalmakat megillető mentesség volt adók és közmunka alól, mely 441-ig minden egyházi birtokhoz is kapcsolódott. A frank birodalomba is így került át; már a VI. századtól kezdve élvezték a királyi, majd az egyházi és magánuradalmak is. Itt azonban új elem járult hozzá: a iurisdictio, s vele a bírói illetékek jövedelme. A régen köztörvény alá tartozó egyházi uradalmak ezzel a bővítéssel szerezték meg, annyira, hogy Jámbor Lajos idején az ilyeneket egyszerűen immunitates-nek nevezték. Az egyházak mentessége a IX. század óta külön „egyház békéje" jelleget ötlött területükön, s a hangsúly a közterhektől való mentességről a comestől független joghatóságra tolódott át. Hogy a bíráskodás már korábban hozzátartozott e jogosítványhoz, azt Nagy Károlynak Trier és Metz számára 772- és 775-ben kiadott privilégiumai bizonyítják. De a klérikusok csak az ú. n. kisebb, tehát anyagi természetű ügyekben bíráskodtak, büntető joghatóságuk csak szolgáik fölött volt, s itt is a kánonjog korlátai között, tehát vérítéletet nem mondhattak.[2]

Az újabb német irodalom a immúnis uradalmakat a Karolingok alatt még nem tekinti egyenrangúaknak a grófsággal és a teljes mentesség kialakulását a XI. század végére teszi. Az immúnitás lényegét a bírák belépésének tilalmában látja, melyhez bizonyos fokú adómentesség, alsóbb bíráskodás és más mentességek is járulnak, az Ottók alatt pedig vám- és vásárjogok, továbbá a püspöki hatóság alól kivétel (exemptio) és a szabad apátválasztás joga. Ezáltal

[2] Brunner, Heinrich — Schwerin, Claudius, Freiherr von: Deutsche Rechtsgeschichte II., 2. kiad (Leipzig 1928) 383—401. Trier kiváltsága így szól: ... nec homines eorum per malloberg is nullus (ex iudicibus publicis) deberet admallare aut per aliqua ingenia presumeret condempnare ... sed in eorum privatas audentias agentes ipsius ecclesie de reputatis condicionibus unicuique directum facerent. Uo. 398 (74). Ld. még Pleidell, Immun. 42—3.

az intézmény az egyházi testületek önállóságának kifejezőjévé válik; a kiváltságoltakat a király minden joghatóság alól kiveszi és a maga védelmébe fogadja. Az új eredményeket figyelembe véve Váczy Péter megállapította, hogy az első magyar királyok alapítólevelei nem adnak immúnitást, hanem csak általános tilalmazó záradékot tartalmaznak, amelyet a kutatás félreértett. A pannonhalmi apátságot kivéve Szent István senkit sem ment fel a királyi bírák joghatósága alól, de erre még nincs is szükség, mert az immúnitás a comes túlságosna nagy hatalma ellen véd, ez pedig csak a XII. század végén jelenik meg. Ekkor indít a főpapság és az alsópapság harcot a kiváltság érdekében. Először III. István ad bírói mentességet a dalmátfehérvári monostornak (1166), s a szláv jogterületről terjed át az immúnitás Magyarországra. Általánossá serviensekre és egyháziakra nézve az Aranybullával válik, majd a XIII. század végén eléri virágkorát.[3]

Váczy azt is bizonyítani törekedett, hogy az egyházakat a XI—XII. században csak potestas illette meg, nem immúnitás, s ez a hatalom, melyet a XIII. század iurisdictio-nak nevez, nem jelent joghatóságot, nem biztosít földesúri bíráskodást, hanem csak személy és dolog viszonyát (a tulajdonjogot?) fejezi ki. A kiváltságok lényege ebben az időben még a királyi védelem: az egyházak népeinek bírája maga a király, aki rendszerint egyik hívét küldi ki, hogy igazságot szolgáltasson.[4] Nézeteivel szemben Pleidell Ambrus — inkább a régebbi külföldi irodalomra támaszkodva — azt állította, hogy az immúnitás kezdettől fogva megvolt Magyarországon, csakhogy valóban nem a tilalmi formula alapján. Pannonhalma a Montecasinóval fennálló jogközösség révén jutott hozzá, a magyar ciszterciek ugyancsak anyaházaik mintájára, püspökségeink pedig egyöntetűen Szent Istvántól származó kiváltságuknak tartották. Az idegen papság annyi jogot biztosított magának, amennyit hazájában élvezett, s királyaink e jogokat készséggel elismerték.[5]

Lényegesen közelebb segitett a megoldáshoz Pleidellnek az a megfigyelése, hogy az egyházi immúnitás mindig a király kegyúri jogával volt kapcsolatos. Ha a magánosok monostor alapításakor a kegyúri jogot királyuknak ajánlották fel, a szerzetesház immúnitás-

[3] Hirsch és Wohlhaupter eredményei Váczy, Immun. 19—20; a magyar viszonyokra uo. 14 sk, 21 sk, 33 sk, 37, 40. Az oklevél Reg. 112. sz.

[4] Váczy, Immun. 25 sk, 39. Az utóbbi helyen Váczy az immúnitás lényegének mondja azt, ami előbb a potestas lényege volt!

[5] Pleidell, Immun. 44 sk.

ban részesült, ha ellenben maguknak tartották meg e jogot, a kiváltság elmaradt. „Nyilvánvaló tehát, hogy a régi idő óta immúnitást élveztek Magyarországon az összes királyi monostorok s... az összes érseki és püspöki egyházak, valamint a királyi prépostságok is." Amikor a XII. század végén az egyházak lázasan iparkodtak ilyen kiváltságokat tartalmazó okleveleket szerezni vagy hamisítani, nem új dolgokat akartak elnyerni, hanem a meglévőket biztosítani az oklevélbizonyítás elterjedése korában. Még a garamszentbenedeki apátság is hamisításhoz folyamodott, pedig 1075-i alapítólevelében megkapta az immúnitást, csak más szavakkal. A potestas éppen az ilyen kiváltságlevelek útján szerzett jogok összességét jelentette.[6]

Az előző fejezetek eredményei alapján talán ebben a kérdésben is megnyugtató megoldáshoz juthatunk. Kétségtelen, hogy az egyházak valaminő mentesítését a kereszténységgel együtt kellett átvennünk, de az is bizonyos, hogy a XIII. század felfogása a XI-ben még nem élhetett. Azt kell gondolnunk, hogy a püspökségek és királyi apátságok (prépostságok) XI—XII. századi jogállását elöljárójuknak a királyhoz való személyes viszonya magyarázza meg. Ezek az egyházak királyiak a szó teljes értelmében, tehát a király hatósága alá tartoznak; természetes, hogy senki sem ítélkezhetik bennük a királyon kívül. Ebben a tárgyban egyértelmű a személyes királyság okleveleinek felfogása.[7] Csakhogy, amint a királyi nép egyik (nagyobbik) része a várak keretébe tartozik és az ispánok ítélkeznek fölötte, az egyházaknak alávetett népréteg bírája is (magas hivatására tekintettel) a főpap, nem az ispán. Itt ismét a Szent István II. 2. fejezetében szereplő párhuzamra kell hivatkoznunk: episcopatum — comitatum. A megye népe és földje, az egyházmegye népe és földje egyaránt a királyé; csakhogy egy nagyobb cél érdekében (hitterjesztés, honvédelem) külön, állandó jellegű szervezetbe tartozik, elválasztva az udvartól és a családi uradalmaktól (curia, curtis).

[6] Uo. 49 (az idézet is) sk.

[7] Nagyon jellemző az 1091-i somogyvári alapítólevél: ... ipse elegantissimus rex antecessoribus suis non se inferiorem iudicans, ea condicione et tam perpetuo iure libertatis supradictam fundavit ecclesiam, ut post Deum et sanctos eius, in quorum honore dedicata est, eiusdem ecclesie abbas ipsum solum (a királyt) audiat, soli inclinet, ipsum in omnibus neccesitatibus tutorem et iudicem suarum rerum tantummodo cognoscat, salvo episcopali iure. Quapropter sicut regale est monasterium, ita omnium bonorum consensu regalis est prohibito, ne quis mortalium, preter ipsum regem, super res ecclesie iudicare presumat. Marczali 101, Pleidell, Immun. 53. És v. ö. az 1211-i topuszkói immúnitással: hoc monasterium nostrum de Toplica regale sit, immune et liberum et a iurisdictione cuiuslibet iudicis preter regis exemptum. Wenzel XI. 112, Pleidell, uo. 49.

A püspöknek, apátnak, prépostnak valóban csak potestas-a van népei fölött, de fölötte meg potestas-a van a királynak. Egészen más a színezete azonban e kiváltságnak a gregoriánus eszmék diadala utáni időben! Most már a főpap nem a király szolgája, hanem egy alakuló rend tagja. Most már hozzáláthat, hogy megszervezze kis országát. Már nem a király ad birtokának udvarispánt,[8] hanem ő maga nevezi ki nádorát, udvarbíráját és comes terrestris-eit (Esztergom), tárnokmesterét (Kalocsa), ispánját (Eger) vagy udvarispánját (Pannonhalma, Veszprém.[9] A kiváltság jogi formája ugyanez marad: senki se bíráskodjék népei fölött, csak a király. De a XIII. század uralkodója nem az a hatalom, mint a XI.-é. S újabb lépés az általános immúnitás felé, hogy az egyes privilégiumokban foglalt iurisdictio 1231-ben rendi joggá lesz: az ispánok nem ítélkezhetnek az egyházak falvai fölött, csak pénz- és tizedügyekben. A kiváltságleveleket azonban továbbra is osztogatják, tehát az általános kiterjesztés nem megy át az életbe; ezért 1290-ben újból kimondják az elvet, hogy az érsekek, püspökök és a kiváltságos egyházak népei fölött csak a király mondhat ítéletet, s e rendelkezésnek most már több foganatja lesz.[10]

Az immúnis egyházi nagybirtokon élő familia már kezdettől fogva két rétegre vált szét. Az őstermelő és iparos kézművesektől megkülönböztették az egyház előkelő szolgáit, kiknek van ugyan házi teendőjük is, de legfontosabb kötelességük a lovas szolgálat. E rétegnek a neve a XI. század közepén equites, a végén ministri, majd a XIII. században iobagiones equites, liberi, exercituantes, bellatores, hogy a század változásai során nemes jobbágysággá, Zsigmond korában egyházi vagy prédiális nemességgé legyen. Az egyházi família harcosai különösen az átalakulás századában kibővültek az önként közéjük lépett királyi serviensekkel, akiknek csatlakozása jelentősen emelte megbecsülésüket és gyarapította szabadságukat.[11] A nobilis megjelölés talán itt is a korszerű harci felszerelés megszerzéséhez és használatához fűződött.[12] Feltűnő

8 Mint I. Endre az 1211-i tihanyi összeírás szerint, Pannh. X. 502, Pleidell, Immun. 47.

9 Uo. 47, az egyházi uradalom tisztviselőire alább 115. jz. és 1253: Fejér IV/2. 171 (tárnokmester).

10 1231:12, 1290:18. tc.

11 Ozonai, Egyh. nemesség 44, Szekfű, Serviensek 10—12, Váczy, Serv. 380—1. — Erről alább még bővebben szólunk.

12 Mályusz, Köznemesség 281—2.

az egyházi família nagy hasonlatossága a vármegyéhez, hol ugyancsak egy harcos „jobbágy" réteg helyezkedik el egy másik, földművelő és iparos réteg fölött.[13] Az egyház harcosainak jogállását kell most a magyar hűbériség szempontjából alaposabban megvizsgálnunk, eltekintve egyelőre a külön vonásokat mutató délvidéki egyházi nemességtől.

Az intézmény elterjedése nem olyan nagyarányú, mint a főként dologi kapcsolatot jelentő egyházi haszonbérleté. A két jogviszony közös vonása, hogy egyaránt egyházi birtokot juttatnak világiak kezére, anélkül, hogy ez kiszakadna az egyház joghatóságából. A haszonbérlet is hozhat, sőt gyakran hoz is létre személyes kapcsolatot a két ügyleti fél közt, mint alább még látni fogjuk: nem ragadja azonban meg az egyházzal jogviszonyba lépőnek egész személyiségét, gyakran atyafiságát és minden birtokát. Egyházi harcos jobbágyokkal, ill. nemesekkel elsősorban az esztergomi és kalocsai érsek, az egri, győri, nagyváradi, nyitrai, pécsi, veszprémi és zágrábi püspök uradalmaiban találkozunk,[14] valamint a győri, pécsi, veszprémi székeskáptalan, meg az ősi székesfehérvári társaskáptalan hatósága alatt.[15] A konventek közül a legrégibb, bencés apátságok rendelkeznek velük, mint a bakonybéli, bátai, bélai, csatári, garamszentbenedeki, pannonhalmi, somogyvári, szekszárdi, tihanyi és zselicszentjakabi, szórványos adatok szerint más rendekhez tartozók is, mint az

13 E hasonlatot ld. már Ozorainál, Egyh. nemesség 34, 39.

14 Esztergom, 1215 és 1471 közt: Mon. Strig. I. 208, 423, 437, 474, 603, II. 177, 298, 318, 328, Anjou I. 106, HO. IV. 122, Anjou II. 420, Dl. 7960, Ethey Gyula: A verebélyi érseki nemesi szék (H. é. n. klny. Magyar Családtörténeti Szemle 1941—42) 59, Dl. 17214, stb. — Kalocsa 1346 és 1444 közt: Anjou IV. 635, Fraknói, Szekszárd 71, Fejér X/4. 753, Hazai oklt. 408. — Eger, 1271: Endlicher 530. — Győr, 1358—1481: Fejér VIII/2. 195 (hibás kelettel), Sopron II. 470, Teleki, Hunyadiak XI. 173, XII. 183. — Nagyvárad, 1434: Zichy VIII. 537 (a váradi egyház nemes vajdáiról a köv. fejezetben a románsággal kapcsolatban még lesz szó). — Nyitra, 1337: Anjou III. 426. — Pécs 1422—1461: Zichy XII. 118, X. 228. — Veszprém, 1232—1327: Zala II. 644, Fejér IX/7. 688, HO. V. 69, Zala I. 102, 146, Anjou I. 503, HO. III. 87. — Zágráb, 1280—1423: Fejér VI/2. 410, Smičiklas VII. 165, 166, 199 (id. Váczy, Serv. 380, 382 jz.), Anjou IV. 563, Dl. 35192 (Smičiklas XI. 475), Dl. 32929, Dl. 34059. Mindezek természetesen csak kiragadott példák, teljességre távolról sem tartanak igényt.

15 Győr: Székely, Egyh. nemesség 32. — Pécs, 1400: Zichy V. 195. — Székesfehérvár, 1269—91: Fejér IV/3. 517, VI/1. 112. — Veszprém, 1289—1334: Wenzel IV. 343, Zala I. 126, Pannh. X. 543, HO. IV. 152.

ipolysági premontrei s a pásztói cisztercita konvent,[16] de vannak harcos jobbágyai a margitszigeti és a somlyóvásárhelyi apácakolostoroknak is.[17] Mindezek az adatok igazolni látszanak azt a középkorban egységesen vallott hagyományt, hogy az egyházi nemesség alapjait Árpádházi királyaink, sőt egyenesen Szent István vetették meg.[18]

A szolgálati viszony alapításában is kezdetben a király szerepe a döntő. A XIII. század első évtizedeiben ő emel fel várnéphez tartozókat, vagy apátsági hírnököket az egyház szabad jobbágyainak sorába,[19] ő engedi meg királyi servienseknek, várjobbágyoknak, hogy az egyház szolgálatába lépjenek,[20] s még ha a felemelés a főpaptól indul is ki, a király tekintélyével és beleegyezésével történik.[21] Ugyanígy egyezik bele a királyné harcos jobbágyainak egyházi szolgálatba lépésébe.[22] A legtöbb egyházi jobbággyá emelést e században királyi oklevél tartalmazza, s az uralkodó írja össze névszerint az egyházak harcosait,[23] sőt a hadiszolgálat eredményesebb teljesítése érdekében csökkenti is számukat és a fölösleges embereket kondicionáriusokká fokozza le.[24] Amint a szolgálatokat a király elődeitől, a szentkirályoktól rendelteknek vallják, úgy állapítja meg ő maga is

16 Bakonybél, 1258—1521: Pannh. VIII. 296, 313, 331, 568. — Báta, 1423: Zichy VIII. 100. — Béla, 1517: Pannh. III. 148, 688. — Csatár, csak 15549: Pannh. XII/B. 262. — Garamszentbenedek, 1234—1292: Mon. Strig. I. 305, 364, 422, HO. VIII. 426, Mon. Strig. II. 334. — Ipolyság, 1245: Fejér IV/3. 277. — Pannonhalma, 1233—1383: Pannh. I. 716, 720, 771, II. 386, 569, VIII. 395. A pannonhalmi apátság egyházi nemeseiről ld. bővebben Pannh. II. 204, IV. 240—50, V. 167—72. — Pásztó, 1219: Reg. Var. 195, 203. sz., id. Szekfű, Serv. 12. — Somogyvár, 1400: Pannh. XII/B. 156. — Szekszárd 1239—1520: Wenzel VII. 67, XII. 560, Pannh. XII/B. 63, Fraknói, Szekszárd 71, 73, 89—92. Bővebben uo. 42 sk. — Tihany, 1211—1416: Pannh. X. 454—5, 502, 528. —Zselicszentjakab 1329—1356: Pannh. XII/B. 239, 241, 242.

17 Nyúlsziget, 1267—8: Wenzel VIII. 169, 193, gl. 569, 606. — Somlyóvásárhely (Apácasomlyó), 1212—1331: HO. VIII. 15, 153, Anjou II. 537.

18 1234: Mon. Strig. I. 305; 12555: ad officia eis a sancto Rege ordinata redire compelleremus, uo. 423; 1331: Anjou II. 537; 1409: Fejér X/4. 753, ez után Fraknói, Szekszárd 73 (keltéről alább); 1520 k.: uo. 89.

19 1215: Mon. Strig. I. 208; 1239: Wenzel VII. 67.

20 1234: Mon. Strig. I. 305; 1257: HO. VIII. 426; 1267: Wenzel VIII. 169, XI. 569, 606; 1268: uo. VIII. 193; 1284: Mon. Strig. II. 177; 1291: Fejér VI/1. 112; 1292: Mon. Strig. II. 328.

21 1291: Mon. Strig. II. 298.

22 1299: Wenzel IV. 343.

23 1211: Pannh. X. 502; 1237—40: Pannh. I. 771; 1255: Mon. Strig. I. 423; 1270: HO. VIII. 133.

24 1267: Pannh. V. 528, részl. tárgyalja Mályusz, Köznemesség 281.

a főpap és fegyvereseinek jogait és kötelességeit.[25] Ha húzódoznak a szolgálattól, makacsul megtadják kötelességük teljesítését, vagy a főpaptól elszakadva országos nemesi állásra törnek, a király segítségével szorítják vissza őket uraik függő helyzetükbe, s ilyenkor formális pert folytatnak ellenük a curián.[26] A király szerepét a XIV. században kezdi átvenni a nádor: ő vizsgálja meg a lovas jobbágyok jogállását,[27] de a nádor (esetleg más főúr) közgyűlésén követelik ki ezek is szabadságaik érvényesítését urukkal szemben.[28] A király őrködik az egész középkoron át azon, hogy az egyházi nemesek engedelmeskedjenek uruknak, s joghatóságának alávessék magukat,[29] de megerősíti a visszaélésektől sújtottak szabadságait és jogvédelmet nyújt nekik uruk túlzott követeléseivel szemben is.[30] Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az uralkodó nemcsak mint a köztörvény és igazság őre jár el a prelátus és nemeseinek ügyeiben, hanem kezdetben mint a királyi egyházak tulajdonosa és ura, később mint legfőbb felügyelője és védője, tehát főkegyura. Magánuraság alatt álló egyházaknál a kegyúri nemzetségnek hasonló befolyása van pl. a nemes jobbággyá emelésre.[30]

A király egyházi nemes jobbággyá emelő aktusa még alig juttatja szerephez a jogviszony részeseit, a főpapot és alárendeltjét.[31] Már közelebb jutunk a megegyezésen alapuló hűbérviszonyhoz akkor, amikor a f ő p a p e m e l f e l más állapotú népeket harcosai közé, vagy mint már korán olvassuk, „megnemesíti" őket.[32] Erre különö-

25 1269: Fejér IV/3. 517; 1360: Salva tamen et reservata gracia et libertate nobis de facto predialium per dominum nostrum Regem facta et concessa — írja az ispotályosok magyar- és szlavónországi perjele. Dl. 4985. (= Fejér IX/3. 198.)

26 1247: Mon. Strig. I. 364, 1255: uo. I. 423, 1272: uo. I. 603, részl. tárgyalja Mályusz, Köznemesség 407.

27 1341: Pannh. VIII. 313.

28 1331: Anjou II. 537, 1400: Zichy V. 195.

29 1517: Nolentes igitur vobis sub iurisdictione illius ecclesie viventibus pati, ut in dominum vestrum, qui est caput eiusdem ecclesie, rebelles sitis... Pannh. III. 688.

30 1369: Fraknói, Szekszárd 69, 1409: Fejér X/4. 753, 1520 k.: Fraknói uo. 89.

30a 1329: a Győr nemzetség zselicszentjakabi apátságánál, Pannh. XII/B. 241.

31 Bár 1239-ben a szekszárdi apát beleegyezésével emeli a király szabad jobbágyokká lovas hírnökeit; alkalmasint azért, mert eddig is alárendeltjei voltak: Wenzel VII. 67.

32 1271: Sibinus fia Sámuel, az egri egyház condicionariusa elégette a püspökség kiváltságleveleit, s ... propter excessum infidelitatis, delecta n o b i l i t a t e, qua eum idem Cletus episcopus n o b i l i t a v e r a t, per eundem redactus in servitutem extitisset... Endlicher 330.

sen az 1250 és 1350 közt eltelt évszázadból vannak adataink: az egyház jobbágyait, kondicionáriusait, szőlőmíveseit a nemes, hadakozó jobbágyok „csapatába és gyülekezetébe" fogadja be, eddigi birtokukkal együtt, néha adományt is tesz nekik, s ennek a „jótéteménynek" fejében ezek vállalják az új állapotukkal járó szolgálatokat, sőt néha azt a büntetést is, amely elmulasztása esetén éri őket.[33] De az sem kivételes eset, hogy szabad emberek, vagy egyenesen nemesek csatlakoznak birtokaikkal az egyházi testülethez, s ez hű szolgálataik reményében befogadja őket; a régi, „született" nemes jobbágyok persze féltékenyek reájuk, nem akarják őket jogaikban részesíteni.[34] Ezek az egyházi „nemesítő" oklevelek a szolgáltatások ígéretével már közelednek a hűbérszerződéshez, s csak egy lépést kell tennünk, hogy azokhoz az esetekhez jussunk, amikor már nem a dominus kezdeményezi az állapot megváltoztatását, hanem maguk az új egyházi nemesek l é p n e k s z o l g á l a t á b a s jelentik ezt ki a hiteles hely előtt. Már a XIII. század elejétől olvassuk az imént idézett oklevelekben, hogy a király vagy a dominus tekintélyével történő egyházi jobbággyá emelés, a servienseknek az egyház nemesei közé felvétele minden esetben akaratukkal történik, sőt nem egyszer kérésükre; a szabad akarat hangsúlyozása nem marad el a státusváltozás ilyen fontos cselekményeinél.[35] Amilyen lényeges a főpap befogadó aktusa, olyan nélkülözhetetlen az új egyházi nemesek akarata, s ezért sokszor csak erről értesülünk, amikor nemesek, várjobbágyok vagy akár udvarnokok megjelennek a király vagy egy hiteles hely

[33] 1258: Pannh. VIII. 296; 1273: HO. V. 49; 1291: Zala I. 102, 1307: propter acceptum beneficium assumsit et obligavit se et heredes suos ad servicium seu obsequium aliorum nobilium iobagionum ecclesie perpetuo ... uo. I. 126; 1309: HO. IV. 117; 1334: HO. IV. 152; 1346: Zichy II. 190; 1351: uo. V. 199.

[34] 1292: Mon. Strig. II. 334, 1327: HO. III. 87; 1337: cum omnibus suis possessionibus ... in officio nobilis iobagionatus ecclesie ... se perpetuo episcopo Nitriensi predicto et per eum episcopatui obtulissent ... Anjou III. 426. — A kétfajta egyházi jobbággyá válást világosan megkülönbözteti IV. Béla 1269-ben, szembeállítva a fehérvári prépostság régi jobbágyaival azokat, ... qui aliunde venerunt, vel qui se cum suis possessionibus protectioni ecclesie subdiderunt, aut qui de conditionariis ac populis communibus eiusdem ecclesie propter suorum prerogativam meritorum qualitercunque cum litteris prepositi aut capituli sui in coetum, numerum et collegium dictorum iobbagionum sunt translati ... Fejér IV/3. 517.

[35] Ld. a fenti 19, 20, 34 jegyzetben idézett okleveleket. Voluntarie 1257: HO. VIII. 426; spontanea voluntate, Wenzel VIII. 193; spontanei et liberi 1292: Mon. Strig. II. 328.

előtt s bevallják szándékukat, vagy utódaik megemlékeznek az aktusról, ill. elismerik fennálló szolgálati kötelezettségüket.[36]

A szolgálati viszony megalapítását tehát az elmondottakat összefoglalva átmenetnek kell tekinenünk a királyi serviensé emelés mintájára a király, vagy a főpap akaratából történő egyházi nemesítés és a nyugati hűbérszerződéssel rokon szolgálatba lépés között. Ennek az átmeneti jellegnek érdekes példája egy XIV. századeleji nemes jobbággyá emelkedés. Tamás esztergomi érsek 1313-ban Kurchmann István pozsonyi polgárt, „serviensét" hű szolgálataiért fiúörököseivel együtt egyháza nemes jobbágyai közé fogadta s a pozsonymegyei Marcsamagyar birtokot adományozta neki, amelybe örökjogon és visszavonhatatlanul be is vezették. Tíz év mulva megjelent az akkori érsek előtt Hambato comes fia Henrik, aki előadta, hogy Kurchmann István özvegyét vette feleségül, tőle fiai vannak s az adományos jószágot István rokonaitól megvásárolta, ezért nemes jobbággyá emelését kéri. Bogyoszló érsek Henriknek jövőbeli hű szolgálataira vonatkozó ígérete alapján megerősítette elődje adománylevelét s az új birtokost örököseivel együtt felvette nemes jobbágyai közé, amit a „nemességének meghatározásáról" szóló beiktatással együtt a királyi megerősítés tett teljessé.[37] Ebben a példában éppen úgy a vérközösségbe és jogközösségbe lépés útján emelkedik valaki az egyházi nemesek közé, mint az az országos nemeseknél szokásos,[38] viszont elismerésekor meg kell ígérnie a birtokkal kapcsolatos szolgálatok teljesítését.

A jogviszony felbontása még jobban megvilágítja az egyházi nemesek jogállását. Fraknói helyesen ismerte fel, hogy szolgálati viszonyukat önkényesen nem szakíthatták meg, mert uruk szemé-

[36] 1262: nobiles regni nostri ... possint ... se subiicere ad serviendum more nobilium exercituancium aliorum ... de az udvarnokok és más szolgák csak kir. engedéllyel, Mon. Strig. I. 474; 1267: várjobbágyok, Wenzel XI. 569, 606; 1274: spontanea voluntate, Fejér IX/7. 688; 1289: a királyné harcos jobbágyai csatlakoznak a veszprémi káptalanhoz, mert lakóhelyüket úrnőjük eladományozta, Wenzel IV. 343; 1293: általában van szó esztergomi harcos jobbágyokról, ... qui cum propriis possessionibus suis se ad archiepiscopatus Strigoniensis dominio (!) voluntate spontanea submiserunt ... Mon. Strig. II. 318; 1318: Zala I. 146; 1337: szolgálati kötelezettség megújítása, Pannh. II. 386.

[37] 1313: HO. IV. 122, Anjou I. 283; 1323: sperantes in persona sua de suis fidelibus famulatibus, sicut ex debitis sic ex votis posse relevari ... HO. IV. 122—3; 1323: super limitacione sue nobilitatis, uo. 135—6.

[38] Erről bővebben ld. a VI. fejezetben.

lyéhez, sőt némileg a birtokhoz is voltak kapcsolva.[39] Amilyen gyakran hallunk arról, hogy szolgálatuktól szabadulni törekszenek de facto, annyira ritkák felszabadulásuk esetei de iure. Sőt éppen ennek lehetetlenségét mondják ki az oklevelek. Két eset különösen jellemző. Az egyik Fülöp esztergomi érsek ismert panaszával kapcsolatos, melyben azt tette szóvá a király előtt, hogy hadakozó nemesei szolgálatukat elhagyva az országos nemesek közé akarnak állni, s kérte V. Istvántól visszahelyezésüket és megbüntetésüket. Az ekkor megerősített kiváltságok indokolása, hogy „az egyház örökös szolgálatára vannak rendelve", s az oklevél azzal zárul, hogy e harcosok „soha senki másnak ne szolgálhassanak az országban". A másik példa Ders comes kernech-i nemesnek és fiainak felvétele a nyitrai püspökség nemes jobbágyai közé. A nyitrai püspök kiköti, hogy az egyház szolgálatától és az övétől semmiképpen sem vonhatják többé el magukat.[40] Ezek után nem meglepő, hogy számos alkalommal az egyházi nemes örökös felajánlásáról, örökös szolgálatáról olvasunk, amelyre utódait is kötelezi.[41] Az egyházi nemesi állapot jogszerű elhagyásának csak egyetlen esetét sikerült felismernem. Róbert veszprémi püspök idejében egy Geuse nevű nemes védelem reményében elvállalta az egyház nemes jobbágyainak szolgálatát: utódai is e libertas-ban éltek, de minthogy nem akartak továbbra is megmaradni benne, kérték a püspököt, hogy oldozza fel őket ettől és állítsa viszsza előző nemességükbe. Pál püspök 1274-ben teljesítette kérésüket, örökölt földjükkel együtt (melyre annakidején a szolgálatot elvállalták) ismét nemes serviensekké tette s óvott attól, hogy e néhány éves egyházi jobbágy-állapotuk alapján bárki is szolgálatra kötelezze őket.[42] A főpapok harcosai tehát nem szerződéses alkalmazottak,

39 Szekszárd 41.

40 1272: Mon. Strig. I. 203, részl. Mályusz, Köznemesség 407.

41 1271: de ipsa terra domino archiepiscopo Strigoniensi in perpetuum semper et ubique more aliorum nobilium iobagionum memorate ecclesie servire teneatur, Wenzel VIII. 352; . 1307: perpetuo, Zala I. 126; 1318: in perpetuum, uo. 146.

42 1274: az idősebb Geuse ... in numero nobilium residens, quadam ductus necessitate, se et caput suum spontanea voluntate proteccioni ecclesie nostre Wespremiensis ... officium iobbogionatus ecclesie nostre super predicta terra sua hereditaria assumendo, ut sue necessitatis tempore se et suos possit in sinu nostre ecclesie securius educare, commisisset ... Nolentes tamen predicti ... ulterius nomen et libertatem iobbagionatus ecclesie supportare, pecierunt, ut eos pristine nobilitati a iobbagionatu ecclesie nostre absolvendo, restituere dignaremur, Fejér IX/7. 688—9.

kik tetszésük szerint jöhetnek és mehetnek, hanem életükre, sőt utódaik életére szóló condicio hatálya alatt állanak, melytől csak egészen kivételesen kaphatnak felmentést. Az a példánk, amelyben a kötelék teljesen eldologiasodik s a szolgálattól a birtok feladásával meg lehet szabadulni, már az (egyébként kérdéses) egyházi nemességnek a bérlet felé elhelyezkedő határesete.[43]

Az egyházi nemesség ugyanis nem annyira jogviszony, mint a jogállásnak egy bizonyos fajtája, okleveleink egybehangzó tanúsága szerint libertas. Ez élesen el van határolva lefelé és fölfelé. Természetesen nem azonos az örökös szolgasággal, a kötött szolgálattal, s ezért a hadakozó egyházi jobbágyokat el szokták választani a kondicionárius népektől, s ők maguk is tiltakoznak a „közönséges emberekkel" való összevegyítés ellen.[44] Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy birtoklásukhoz bizonyos condicio, a szolgálat fűződik, s ezért időnként őket is kondicionáriusoknak mondják, megkülönböztetvén őket „az ország szabad nemeseitől", libertasukat pedig a teljes nemesi szabadságtól.[45] Szabadságuk az egyházi família harcos jobbágyainak jogállásából nőtt ki, s mindvégig magán hordta a többi patrimoniális alárendeltekkel való hasonlóság bélyegét.

Jogállásuk kialakulását tanulságosan szemléltetik azok az elnevezések, amelyeket a különböző évszázadokban alkalmaznak rájuk. Ezekből itt is, mint már a főnemeseknél és a királyi servienseknél, társadalmi átalakulásokra következtethetünk. Az első megjelölések ingadozók, változékonyak; az első évszázadok említett nevei után a XIII. században egyszerűen csak „jobbágyai" az egyház-

43 1346: adomány ... usque vitam aut in ecclesia sua pretacta perseveranciam, Zichy II. 190.

44 1215: preter omne condicionis obnoxie debitum, Mon. Strig. I. 208; 1247: in servitutem ... perpetuam redigentur ... a mulasztók, uo. 365; 1256, 1262: szembeállítva nobiles (exercituantes)—condicionarii, uo. 473—4; 1267: a fölöslegeseket lefokozza a nádor ... in condicionarios populos ... Pannh. X. 528; 1269: fent 34. jz.; 1341: condicionales iobagiones — nobiles ecclesie, iobagiones exercituantes, Pannh. VIII. 313; 1409: prediales seu nobiles — simplices populares, Fejér X/4. 753, Fraknói, Szekszárd 73.

45 1239: cum non in meram libertatem ipsum et cognatos suos transtuleramus, sed in liberos iobagiones ecclesie, Wenzel VII. 69; 1255: quidam nobiles iobagiones ecclesie Strigoniensis exercituantes et alii condicionarii eiusdem ... liberis nobilibus regni se conformassent, (a végén is e néven) condicionarii, Mon. Strig. I. 423—4; 1271: fent 32. jz.; 1272: nobiles exercituantes ecclesie Strigoniensis et quidam alii condicionarii ... moliuntur in regni nobiles aggregari, Mon. Strig. I. 603; 1337: condicione prehabita fideliter servituros applicassent, Pannh. II. 386.

nak, még akkor is, amikor a királyi servienseket már nemeseknek mondják, de a jobbágyok között mindenesetre a „nagyobbak".[46] A többi hasonló módon nevezett népektől való megkülönböztetésre több jelzőt alkalmaznak: így ugyanaz az osztály egyszer mint „lovas jobbágy" lép elénk, megkülönböztetve az inkább fuvarozó „lovas szolgáktól",[47] máskor mint „szabad jobbágy",[48] ismét — utalással szolgálatára — mint „hadakozó jobbágy".[49] Az utóbbi elnevezés a következő századba is átnyúlik. A leggyakoribb, sablonossá váló kifejezés azonban a „nemes jobbágy", amely — a zalamegyei serviensek meglepően korai oklevelétől eltekintve — az 1250 és 1350 közötti száz évben szinte hivatalos megjelölésnek tekinthető, bizonyára kapcsolatban a magyar hadszervezet átalakulásával.[50] Ennek a harcos hivatásra utaló jelzővel való kombinációjából születik a ritkább „hadakozó nemes jobbágy",[51] sőt a nemességnek, nemesi kiváltságnak erősebb kihangsúlyozásával,[52] az igazi nemesi jellegnek a régi egyházi vitézekre használt „első, igaz, született" jelzővel való pótlása mellett[53] rövid ideig a „harcos nemes", „igaz nemes" fordulatok is

46 1215: maiores ex eis, Mon. Strig. I. 208; 1234: uo. 305; 1257: ad iobagionatum ipsius ecclesie, HO. VIII. 426; 1274. fent 42. jz.

47 1211: ioubagiones equites ecclesie, Pannh. X. 502; 1233, 1237—40: jobagyonum equestrium — equestrium servientum, Pannh. I. 716, 771—2; 1247: iobagiones ... servientes in equo proprio, qui vulgo Luosicsag dicuntur, Mon. Strig. I. 364; 1267: (in) iobagionatu et officio equestri, Pannh. X. 528—9; 1273: iobagionum suorum equestrium, HO. V. 49.

48 1239: fent 45. jz.; 1267: iobagiones liberi, Wenzel VIII. 169, XI. 569.

49 1219: ioubagiones bellatores, Reg. Var. 195, 203. sz. (id. Szekfű, Serviensek 12); 1267: exercituales, Pannh. X. 529; 1270: HO. VIII. 133; 1285: HO. V. 70; 1293: Mon. Strig. II. 319; 1369: Fraknói, Szekszárd 69; 1373: Pannh. VIII. 395.

50 A számos példa közül csak az elsőket és utolsókat idézem. 1232: nobiles iobagiones ecclesie, Zala II. 644; 1255: fent 45. jz.; 1354: Pannh. VIII. 331, feltűnő még 1496-ban is: LK. 1925, 129. — Az átalakulásra Mályusz, Köznemesség 282.

51 1255: fent 45. jz.; 1291: in numerum nobilium iobagionum exercituancium, Zala I. 102; 1292: Mon. Strig. II. 335; 1309: nobiles iobagiones nostri exercituare debentes, HO. IV. 118; 1337: Pannh. II. 386; 1341: nobiles ecclesie = iobagiones exercituales, Pannh. VIII. 313; 1382: Fraknói, Szekszárd 71; 1400: Zichy V. 198.

52 1269: super nobilitate et statu iobagionatus eorum, Fejér IV/3. 517; 1323: super limitacione sue nobilitatis, HO. IV. 136; 1334: ea penitus nobilitatis prerogativa, qua universi nobiles iobagiones ecclesie nostre gratulantur, perfrui valeant et gaudere, uo. 153; 1358: in preiudicium et detrimentum libertatis nobilitatis ipsorum, Fejér VIII/2. 195.

53 1269: primi, veri et naturales dicte (?) iobbagiones ecclesie, Fejér IV/3. 518; 1289: veri, primi et naturaliter nobiles iobagiones ecclesie,

megjelennek, az emelkedő társadalmi réteg nagyobb megbecsülésének érdekében.[54] A XIV. század közepén olvassuk először a később állandósult „egyházi nemes" nevet,[55] amellyel majdnem egyidőben a magyar jogterületen is polgárjogot nyer a Délvidéken már régen használt „prédiális nemes" kifejezés. Ez tehát korántsem eredeti neve rétegünknek, hanem csak Zsigmond idejében válik általánossá. Útját Kalocsán, Pécsen át jól nyomon követhetjük.[56]

Az elnevezések rövid áttekintéséből azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy az egyházak lovas, harcos jobbágyainak társadalmi csoportja a XIII. század elején már alakulóban volt, s a század egész folyamán bővült nemesek csatlakozásával, ami „nemesi" jellegének erősebb hangsúlyozását hozta magával. Ha az 1250—1350 közti évszázad „nemes jobbágy" elnevezését elemezzük, megtalálhatjuk benne az előkelőbb, harcos hivatásra való utalást és a főpapnak való alárendeltség kifejezését egyaránt. A XIV. század közepén, amikor a kilenced törvénybeiktatása jogi kereteket adott az egységessé váló jobbágyosztálynak, az egyházak hadakozóinak „jobbágy" jellege el

Wenzel IV. 343; 1291: puri, veri et naturaliter nobiles iobbagyones Albenses, Fejér VI/1. 112; 1292: nobiles et veri iobagiones archiepiscopales exercituantes, Mon. Strig. II. 328.

54 1256: nobiles exercituantes, Mon. Strig. I. 437; 1262: nobiles suos universos, uo. 474; 1262: fent 36. jz.; 1270: a libertate verorum nobilium ac exercituancium iobagionum eiusdem monasterii, HO. VIII. 133; 1271: fent 32. jz., folytatása: (in) exemcione nobilium suorum, vasallorum condicionariorum, civium et ceterorum rusticorum seu villanorum... Hasonló felsorolás a 16. pontban, Endicher 530, 533; 1272: fent 45. jz.

55 1341: fent 51. jz.; 1394: nobilis dicte ecclesie nostre, Dl. 7960; 1409: prediales seu nobiles ecclesie Colocensis, Fejér X/4. 754, ugyanúgy a szekszárdi apátságnál, Fraknói, Szekszárd 73; 1434: nobilis noster archiepiscopalis, Ethéy, Verebély 59; 1471: per attestationes nobilium nostrorum archiepiscopalium, Dl. 17214. stb.

56 Szlavóniai példák, 1280: Fejér VI/2. 410; 1292: Smičiklas VII. 199, stb. — Magyar területen: 1373, Pannonhalma: predialis noster de Kyspaznan, Pannh. VIII. 395; 1409, Kalocsa: előbbi jz.; 1422, Pécs: nobilem Franciscum de Zador predialem nostrum, Zichy XII. 118; 1434, Zsigmond a nagyváradi püspöknek: predialibus, wasallis, volachys, sclavis, civibus... episcopatus Waradiensis... uo. VIII. 537; 1461, Pécs: ad instar predialium ecclesie, uo. X. 167; 1466: iobagiones prediales episcopatus Jauriensis, Teleki, Hunyadiak XI. 173; 1431, Győr: nobilis predialis, uo. XII. 183; 1517, Pannonhalma: Pannh. III. 688; 1518: 26. tc.: nobiles prediales; 1520 k. Szekszárd: Fraknói, Szekszárd 91; 1521, Bakonybél: vasalli seu nobiles... nobiles seu prediales, Pannh. VIII. 569. — Az itt említett tény elhomályosítása miatt nem képes Váczy megragadni az egyházi nemesi jog természetét (Serviensek 379—386), mert már a XIII. században egy kalap alá veszi a horvát-szlavón királyi és egyházi prédiális-joggal.

kellett tűnjék, hogy a nemességüket és alárendeltségüket immár előkelőbb formában kifejező „egyházi nemes"-nek, vagy a birtoklásuk nem-allodiális jellegét kidomborító „prédiális"-nak adjon helyet.

Mindazáltal az egyházi nemeseket az egész középkor folyamán élesen elkülönítik az országos nemesektől, s ez a disztinkció nemcsak a már idézett esetekben válik világossá, amikor királyi serviensek egyházi szolgálatba lépnek, vagy (kivételesen) elhagyva e szolgálatot, ismét országos nemességre emelkednek, hanem akkor is megmarad, amikor nemesember familiárisa lesz valamelyik főpapnak. Látni fogjuk, hogy papi embereknek éppen úgy voltak familiárisaik, mint a világiaknak, de minthogy ezek nem adták fel nemesi jogállásukat, nem olvadtak be az egyház lovas jobbágyai közé sem. Vancsa nb. István esztergomi érsek pl. megerősítette IV. Béla királylyal a szolgálatában álló, vele éppen Rómába készülő Modori Marcell volt várjobbágy és fiai királyi serviensi mivoltát.[57] 1293-ban nagyon világosan tett különbséget a király az esztergomi érsek nemes serviensei és (az esetleg önként szolgálatába állt) hadakozó jobbágyai között; 1520 táján pedig a szekszárdi apát a hadiadótól húzódozó vitézeinek világosan megmondta a curián, hogy ha egytelkes igaz nemesek, állítsanak ki 36 porta után egy lovast, ha azonban az egyház prédiálisai, amint azok is, osztozzanak az apátság terheiben.[58] Ha tehát a prédiális lehet egyben familiáris is, ha a prédiumok a Délvidéken éppen a familiárisoknak jutnak, s az oklevelek szavaiból nem is vehetjük ki mindig, hogy két különböző kategóriát említenek vagy

[57] 1252: Mon. Strig. I. 395. — A számos példa közül csak egy álljon itt: 1367-ben Veszprémi Péter nemes, clientulus episcopi Vesprimiensis, egyuttal a bakonybéli apátság örökhaszonbérlője, Pannh. VIII. 359.

[58] 1293: et hoc sano sentiri volumus intellectu, quod dampna et iniurias serviencium suorum, sive nobilium de numero regalium serviencium, sive iobagionum archiepiscopalium exercituancium, eorum maxime, qui cum propriis possessionibus suis se ad archiepiscopatus Strigoniensis dominio (!) voluntate spontanea submiserunt, in hac ordinacione ... includi nolumus, sicut non debemus. (Kiadó tévesen: volumus!) Mon. Strig. II. 319. — 1520. k.: si itaque prediales ipsi sese veros nobiles esse contendunt unius sessionis (állítsanak 36 portánként 1 lovast), si vero sese prediales ecclesie profitentur, prout omnino sunt et veri prediales eius censentur, extunc casu in hoc sese ab onere belli, tanquam ecclesie subditi, abstrahere non possent... A prédiálisok szerint ellenben a szentkirályok minden tehertől felmentették őket ... cetuique verorum et exercituancium regni nobilium aggregati haberentur ... Fraknói, Szekszárd 91—2.

szinonímákat sorakoztatnak fel,[59] bizonyos az, hogy a szolgálatát bármikor felmondani jogosult nemes familiáris magasabb kategóriába tartozik az egyházi nemesnél, sőt egy adatunk szerint az esztergomi érsek prédiális nemeseit érseki familiárisok, uraik vezették hadba, s ugyancsak érseki familiárisok: nádor, udvarbíró stb. ítélkeztek fölöttük.[60] A nemes familiárisok a főpap mellett éppen úgy tanácsadó testületként működnek, mint a nagyurak hívei őmellettük, s a különbségtétel különösen ott világos, ahol egyházi nemesek szabadságainak, vagy adománybirtokainak megújítása a nemes familiárisok tanácsával, vagy kérésére történik.[61]

További vonása az egyházi nemesek l i b e r t a s-ának, hogy mindig a szolgálatban állónak összes leszármazóit, de nem egyszer egész rokonságát is magába foglalja. Hiányzik tehát a hűbérszerződésnek eredeti személyes, életfogytig tartó jellege, semmi nyoma annak, hogy a prédiális birtok örökösének meg kellene újítania jogelődje hűségígéretét. A kialakulás századában a király rendszerint egész rokonságával emeli fel az egyház szolgálatába kivánkozó alacsonyabb státusú embert.[62] Egészen stereotip az egyházi nemessé emelő okleveleknek az a kifejezése, hogy a jutalmazottnak adott szabadság örököseire, vagy ami ezzel egyet jelent, fiaira szól.[63] A másik oldalról nézve a szabadságukat védelmező vagy kötelezettségüket elismerő

59 1320: harminc éve felemelt nemes jobbágy unokája ... nobilis vir comes Jacobus ... familiaris noster . . Mon. Strig. II. 771. — 1383: iobagionum nostrorum exercituancium s e u f a m i l i a r i u m de Ffys, Pannh. II. 569. — 1423: a bátai apát hatalmaskodása ... cum suis predialibus ac familiaribus croatis, Zichy VIII. 101. —1430. k.: Albert (vránai?) perjel ... ipsum predium aliis familiaribus suis promisit, uo. XII. 135.

60 1434: Pálóczi György esztergomi érsek familiárisai kérésére új adományt tesz Néveri Tamás érseki nemesnek, ki Koros Miklós érseki familiáris, az ő ura mellett a bandériumban tett szolgálataira hivatkozott, Ethey, Verebély 59. Bíráskodás: Szekfü, Serv. 45.

61 1382: nobilibus iobagionibus exercituantibus ... humiliter suplicantibus ... habito cum dominis et fratribus nostris ... ac nobilibus familiaribus nostris dilectis maturo deliberativo tractatu et pari voluntate, hanc libertatem ipsis nobilibus iobagionibus nostris ... graciose duximus concedendum ... Fraknói, Szekszárd 71. (Természetesen máskor tanácsot adtak maguk az egyházi nemesek is, uo. 42.) — 1434: előbbi jz.

62 1215: Mon. Strig. I. 208; 1239: Wenzel VII. 67; 1257: HO. VIII. 426; 1284: Mon. Strig. II. 177; 1291: Fejér VI/1. 112; 1292: Mon. Strig. II. 328.

63 Erre az összes idevágó okleveleket felhozhatnók. Az első példa 1215: Mon. Strig. I. 208; az utolsó már a leányági leszármazókat is felöleli, 1521: Pannh. VIII. 568.

egyházi jobbágyok sokszor hivatkoznak rá, hogy őseiktől fogva a főpap vagy az egyházi testület szolgálatában állanak.[64] Nem kivételes az az eset sem, amikor valaki fiát is egyházi jobbággyá teszi, vagy örököseit szolgálatra kötelezi, minek következtében a főpap ezeknek „született urává" válik.[65]

Mik az egyházi nemes köteleségei? Elsősorban hűség és szolgálat. Hűsége nem újkeletű; rendszerint már alacsonyabb kondicióban tanúságot tett róla, mint urának famulusa, servitora, tizedszedője.[66] Éppen az ilyen hűséges szolgálat az előzménye annak, hogy a dominus előkelő vitézei közé emeli, vagy birtokkal jutalmazza, éppen úgy, amint a király nemesíti vagy megadományozza derék híveit.[67] De a jövőben is fennáll a hűséges szolgálat kötelezettsége, s ezt mint conditio tacita-t minden egyházi nemessé emelő oklevélbe oda kell értenünk, egyesek pedig kifejezetten meg is mondják,[68] ha nem is olyan sablonszerűen, mint a fejlettebb délvidéki prédiális gyakorlatban.[69] Azokban az esetekben, amikor az egyház harcosának valamely okból el kell ismernie urától való függését, rendesen kijelenti azt is, hogy szolgálatait hűségesen teljesíteni fogja.[70] A kialakult prédiális jogban az adománylevél teljesen a királyi adománnyal egyezően fogja fel a szolgálat kérdését: a jutalmazott régi

64 1337: Pannh. II. 386; 1341: Pannh. VIII. 313; 1400: Zichy V. 195.

65 1292: Mladuchuech fia István zágrábi várjobbágy végrendeletében a zágrábi káptalanra hagyja birtokát, fiáról pedig azt rendeli, ... ut si prefatus puer ad etatem perveniret legitimam, extunc de predicta terra tam ipse, quam heredes sui ... more et condicione predialium capituli eidem capitulo servire perpetuo tenerentur, Smičiklas VII. 199, id. Váczy, Serv. 382, jz.; 1307: fent 33. jz.; 1318: Zala I. 146; 1341: tamquam propriis et naturalibus dominis, Pannh. VIII. 314.

66 1255: decimator, exercituans, servitorok, Mon. Strig. I. 424; 1285: decimatorok, HO. V. 69; 1313: serviens noster, uo. 122; 1346: famulus adományt kap, Zichy II. 190.

67 1258: pro quodam fidelitatis titulo, Pannh. VIII. 296; 1273: HO. V. 49; 1285: uo. 69; 1292: Mon. Strig. II. 334, stb.

68 1239: Wenzel VII. 67; 1258: Pannh. VIII. 296; 1267, Lőrinc nádor: dominis suis tali obsequio fideliter deservire auctoritate regia decreverimus, Pannh. X. 529; 1323: fent 37 jz.; 1346: eidem tamen domino abbati et sue ecclesie fideliter servire tenebitur indesinenter, Zichy II. 190.

69 1293: serviciis debitis et consuetis nobis et nostris successoribus ... in eadem plenarie reservatis, Smičiklas VII. 165, azonos ez évből uo. 166, Váczy, Serv. 380, azonos később is, 1348: Smičiklas XI. 475.

70 1307: fent 33. jz.; 1318: cum omni fervore fidelitatis servire et famulari in perpetuum, Zala I. 146; 1337: nunc vero se cum eadem possessione eorum condicione prehabita fideliter servituros applicassent, Pannh. II. 386; 1341: Pannh. VIII. 313.

szolgálataira hivatkozik, de ezentúl is megígéri ezek teljesítését, s ezt el is várják tőle.[71] Különösen akkor, ha a nemesítéshez birtokadomány is járul, szerepel a hű szolgálat mint a birtoklásnak, ill. az egyházi nemesi állapotnak feltétele,[72] elmulasztása pedig mint a jószágvesztés oka. A dologiasodás itt is különösen XIII. század második felében jelentkezik: a szolgálatot a nemeseknek a „földből" kell teljesíteniük, s az egyház vitézei közé lépő örökölt földjére veszi a servitiumot.[73]

Az egyházi nemes szolgálata hivatás, tisztesség és teher egyben, akárcsak a nagybirtok gazdatisztjeié.[74] Hogy miben áll, az nincs mindig részletezve; lényege az, hogy a nemes jobbágy egyházának hasznára váljék.[75] Első kötelessége ennek a társadalmi csoportnak a fegyveres szolgálat, amire már „hadakozó" neve is utal.[76] Ezáltal teljesíti a főpap, az apát a királlyal szemben fennálló katonaállítási kötelezettségét, ők „a király harcosai" s többször olvassuk róluk, hogy személyesen kell a királyi hadba vonulniok, vagy legalább maguk közül egy harcost küldeniök.[77] A XIV. század közepétől szokásba jön a hadkötelezettség megváltása; helyenként még választásuk is van, hogy bevonuljanak, vagy megváltást fizessenek.[78]

71 1394: Dl. 7960.

72 1212: sub serviciis et condicione, HO. VIII. 16; 1273: uo. V. 50; 1383: Pannh. II. 569; 1394: sub eisdem condicionibus et serviciis, Dl. 7960.

73 1255: Nos autem auctoritate regia ordinavimus ut ipsi condicionarii dictam terram eorum nec vendere possint nec alienare, sed semper domino archiepiscopo servire de eadem teneantur. Mon. Strig. I. 424; 1271: fent 41. jz.; 1274: fent 42. jz. — Ozorai 31.

74 1234: officium, Mon. Strig. I. 305; 1255: fent 18. jz.; 1267: fent 47. jz.; 1269: honestatem iobbagionatus sui et servitia regni in expeditionibus debita, Fejér IV/3. 518; 1274: fent 42. jz. és: ne in aliquibus officiis seu ministeriis ... fiant, annexi, uo.; 1309: HO. IV. 118; 1318: ad honorem et honus nobilium iobagionum, Zala I. 146; 1337: fent 34. jz.

75 1291: quia ecclesie nostre Albensi fructuosi et utiles videbantur ... Fejér VI/1. 112.

76 Ld. fent 49, 51, 54. jz.

77 1239: ita videlicet, ut ad expedicionem regalem loricati vadant, et ad legacionem abbatis monasterii prescripti ire teneantur, ad ulteriora nullatenus obligati. Wenzel VII. 68; 1258: Pannh. VIII. 296; 1267: et iobagionum nomine censeantur et exercituales ipsius domini regis sint, Pannh. X. 528; 1269: fent 74. jz.; 1354: a bakonybéli apátság egy embere háromszor saját költségén vonult hadba tengerentúlra a monostorért, ezért birtokot kap, uo. 331; 1459: 4. tc. Nobiles vero ecclesiarum exercituare teneantur more antiquitus consueto ... Syll. 163.

78 1358: opció, Fejér VIII/2. 196 (dátum Pannh. II. 203, 6. jz.); 1382: már csak collecta exercitualis, Fraknói, Szekszárd 71; 1383: Pannh. II. 569.

Jellemző és az országos nemesekkel azonos magatartást tanusítanak a szekszárdi apát prédiális nemesei a mohácsi vész előestéjén. Az 1498:20. tc. száz lovasból álló bandériumot rótt ki a szekszárdi apátra, ki csak úgy tudott ennek megfelelni, hogy a rendes hadmentességi díjon felül megadóztatta prédiálisait. Panaszukra az 1518 (bácsi):27. tc. eltiltotta urukat az új adóktól, de ennek terhein nem könnyített, s a fejadót csak tovább kellett szednie. Ebből per keletkezett, s a kúrián az apát felszólította vitézeit, — mint láttuk — hogy válasszanak a 36 kapú után 1 harcost kiállító egytelkes nemesek és az egyház terheiben osztozó prédiálisok jogállása között. A válasz természetesen az volt, hogy az ország igazi harcos nemesei, de hadiadót nem fizetnek.[79] A hadiszolgálattal rokon volt a saját lovon, saját fegyverrel teljesített k ö v e t s é g j á r á s, valamint az apátnak, dékánnak, az egyházi tesület tagjainak, udvarbírájának, futárainak kísérete. Az egyházi „lovaslegény" és lovának ellátását különféleképpen szabályozták, de inkább a monostorra nehezedett. Különösen a XIII. században sokszor olvassuk, hogy ha a monostor ügyében hívják, el kell jönnie és ahová küldik, elmennie.[80]

A személyes szolgálathoz sok p é n z b e l i é s t e r m é s z e t b e l i s z o l g á l t a t á s is járult, amelyek úr és kor szerint változtak. Legállandóbb teher volt természetesen a t i z e d, ez azonban „szabad" tized volt olyan értelemben, hogy nem a dézsmaszedő megállapítása, hanem az egyházi nemes lelkiismerete szerint kellett fizetni. Az 1500:29. tc. „bizonyos egyházak prédiálisait" felmentette a dézsma alól, melyet ekkor már az országos nemesek sem fizettek.[81] Mindezeken kívül a XIII. század nagy bencés birtokösszeírásai még számos szolgálatot tüntetnek fel: Pannonhalmán pl. a tatárjárás

[79] Fraknói, Szekszárd 44—45, 89—92, idéztem fent 58. jz. A törvénycikk Syll. 260.

[80] 1233: Pannh. I. 720; 1237—40: uo. 772; 1239: fent 77 jz.; 1247: item in equo suo servient et ibunt, quocunque abbas in facto monasterii eos duxerit destinandos, Mon. Strig. I. 365; 1258: Pannh. VIII. 296; 1273: ita, ut cum domino preposito, decano vel quolibet de capitulo aut curiali comite ipsorum ad curiam regiam vel baronum seu alias ad legaciones ecclesie perferendas in equis propriis atque armis more aliorum iobagionum sine refragacione aliqua debeant proficisci, HO. V. 50; 1285: uo. 69; 1353: cum uno equo servire teneantur et sint obligati, Alsószlav. 46.

[81] 1237—40: liberas decimas, Pannh. I. 772; 1301: Holub József: Zala megye története a középkorban (Pécs 1929) I. 282, itt az egész kérdésről is bővebben; 1307: Zala I. 127; 1341: ad munera et liberas decimas ... teneri, Pannh. VIII. 313; 1369: tiltakozás disznótized ellen, Fraknói, Szekszárd 69; 1383: lelkiismeret szerint, Pannh. II. 569; 1521: Pannh. VIII. 568.

előtt minden lovas jobbágyi telek gazdájának saját szekerével és állatával kellett egy hordó bort szállítani Zalából vagy Somogyból a monostorba, mindegyiknek 2 kepe nádat vágni, 1 napig szénát gyűjteni és 1 napig hordani, ezenfelül még a későbbi jobbágyságnál is szokásos sok természetbeni ajándékot adni a megszállás fejében, követ hordani a monostornak, s őrizni az apát kúriáját. A garamszentbenedeki lovas jobbágyok is lovas szolgálatukon kívül évente megvendégelték az apátot egy három éves ártánnyal, kenyérrel, sörrel, szénával, a király jöttekor segítségére voltak s még együttesen 2 juhot is adtak neki Benedek-napkor. Bár az osztály emelkedésével a terhek mérséklése is bekövetkezett, a megszállás később is szerepel kötelezettségei sorában, néha virágnyelven úgy, hogy az apátot illő tisztelettel kell fogadniok. A szolgáltatás, ajándék, kollekta megkövetelésével még 1400-ban is találkozunk.[82] Ezzel szemben már a XIII. század végén nem fizetnek censust és kollektát az esztergomi egyház nemesei, s a többiek is tiltakoznak a jobbágyi „nemességükhöz" nem illő szolgáltatások ellen. A kamara használtól való felmentés is a XIV. század folyamán következett be, s az adómentesség a középkor végére köztudattá vált.[83]

Nagyon jellemző az egyház nemes jobbágyainak társadalmi emelkedésére az a büntetés, amely hűségük megszegése és szolgálatuk elmulasztása esetén sújtotta őket. Már korán, 1271-ben olvassuk Sámuelről, az egri egyház kondicionáriusáról, hogy nagy hűtlenségéért, melyet az egyház szabadságleveleinek elégetésével tanúsított, a püspök letaszította őt nemességéről és szolgaságra vetette.[84] Ezóta az országosan használt hűtlenséggel felváltva említik egyházi nemesek és uraik a hálátlanság bélyegét, amely akkor sújtja őket, ha megátalkodván szembefordulnak urukkal, megtagadják az engedelmességet, vagy elmulasztják a szolgálatot. E tettük büntetésére legfőbb uruk, a király hivatott, de éppen olyan joggal sújthatja őket a főpap is azzal, hogy előző koh-

[82] 1237—40: Pannh. I. 772; 1247: Mon. Strig. I 364; 1341: előbbi jz.; 1382: évi 40 frt megszállás cimén, Fraknói, Szekszárd 71; 1383: in cognitionem dominii exhibebunt, Pannh. II. 569; 1400: servicia ac dacia et collectas, Zichy V. 198.

[83] 1267: ne ad popularia et condicionaria servicia ignominiose redigerentur, Pannh. X. 528; 1291: Mon. Strig. II. 298; 1358: Fejér VIII/2. 195; 1409: uo. X/4. 755; 1521: Pannh. VIII. 568, általában Holub, id. m. I. 281—2. V. ö. a szekszárdi nemesek említett perével, a 79. jegyzetnél.

[84] Ld. fent 32. jz.

diciójukba, vagy éppen örökös szolgaságba veti vissza.[85] Ez a büntetés ékesen illusztrálja, mennyire nem a szerződés, hanem a jogállás kategóriáiban fogták fel ekkor úr és nemes jobbágy viszonyát. A XIV. század harmincas éveitől kezd ingadozni a szankció: először a hatalmaskodás büntetésével, a succubitus duelli-vel, pénzbüntetéssel kísérleteznek, majd a dologiasodás következményeként megállapodik a hűség megszegésének, a szolgálatok elmulasztásának szankciója az egyházi nemesi jószág elvesztésében,[86] nemcsak az országos jognak, hanem a Délvidéken már régóta megszilárdult prédiális szokásjognak mintájára is.[87] Az egyházi földesúrnak nemcsak a XIII. században van joga hűtlen alattvalójának elfogatására, hanem még Zsigmond idejében is jogosítva érzi magát arra, hogy ha vitézei

85 1247: ipsi et eorum filii in servitutem supranominati monasterii sancti Benedicti perpetuam redigentur, Mon. Strig. I. 365; 1272: az érsek kérte a királyt, ... penam imponere de eorum infidelitate ... nádoruk megfogathatja, megbüntetheti őket, uo. 603—4; 1273: visszaesés, HO. V. 50; 1307: si immemor accepti beneficii notam ingratitudinis incurreret, iidem prepositus et capitulum revocandi eum in pristinam condicionem haberent liberam facultatem, Zala I. 127.

86 1331: 100 márka, Anjou II. 537; 1334: Addicimus (!) propterea, quod si processu temporum iidem filii Mathe vel eorum posteritates contra nos vel ecclesiam nostram predictam infidelitatis notam palam vel occulte incurrerint et hoc in lucem evenire poterit, presentem nostram donacionem collacionem et graciam eo ipso cassari volumus et penitus irritari ... HO. IV. 153; 1337: succubitus duelli, (majd) si iidem ... in aliquam infidelitatis notam contra ipsam ecclesiam et abbatem eiusdem inciderent, extunc eadem possessio Oltepei in ius et proprietatem dicte ecclesie rediret iterato, Pannh. II. 386; 1346: Obligans se Petrus, ... quod quandocunque temporum in processu, instigante diabolo ... contra ipsum dominum abbatem et suam ecclesiam infidelitatis fomite intenderet, aut quocumque modo possessionem sepius annotatam ab ecclesia alienare proponeret, extunc in facto potenciali contra dominum abbatem et suam ecclesiam remaneret, Zichy II. 190.

87 1293: quos si in infidelitatis vel ingratitudinis vicium incidere contigerit ... cadere debebunt a iure terre memorate, nullo unquam tempore ad eandem rebersuri. Smičiklas VII. 1666, két más példával idézi Váczy, Serv. 383 (2); 1348 notam infidelitatis vel ingratitudinis, Smičiklas XI. 475; 1353: Alsószlav. 45; 1360: Dl. 4985; 1361: Alsószlav. 66; 1396: LK. 1931, 305; 1402: predium Sturmetz vocatum ... ob sui infidelitatis causam et desolationem possessionum nostrarum a predicto Nicolao Dotar abstulimus, Dl. 34964, reg. LK. 1928, 195; 1423 (a kialakult sablon): Hoc expresso quod si predictus Mathey ac sorores sue ipsiusque et earum heredes notam infidelitatis notoriam vel ingratitudinis vicium incurrerint, vel servicia non fecerint aut debita nobis et nostris successoribus non persolverint, vel dicta predia motu proprio desolaverint, extunc mox ipsi et ipsorum heredes cadant a iure ett proprietate eorundem ipso facto, nunquam ad eadem reversuri, Dl. 32929.

nem teljesítik köteles szolgálatukat, elfogassa, megveresse, börtönbe vesse őket, szőlőjüket megszüreteltesse, házukat kifosztassa, nemes birtokukat pedig elfoglalja.[88] A szolgálat tehát, bár a dologiasodás következtében elsősorban a birtokra nehezedett, nem eresztette ki teljesen a prédiális nemesek személyét sem a kötöttségből; jogállásuk sohasem vált puszta haszonbérleti szerződéssé. Mindenesetre magasabb fokra emelkedtek a XIII. századdal szemben, mikor még éppen úgy szolgaságra lehetett vetni őket, mint az úr makacskodó szabadosait,[89] s patrimoniális függésük az eldologiasodással kapcsolatban közeledett a hűbérviszony tiszta típusához.

A hűbérviszonynak azonban lényeges jegye a kölcsönösség. Nézzük hát meg, mit ad a dominus nemes jobbágyának hűsége és szolgálatai fejében? Elsősorban védelmet, a szolgálatában állók élet- és vagyonbiztonságát a zavaros időkben. Ezt sem mint kötelezettséget vállalja, hanem mint az új egyházi nemesek csatlakozásának az indoka jelenik meg okleveleinkben; nem tudják magukat és övéiket megvédeni, ezért a monostort vagy püspökséget választják védőjüknek, ez viszont védelmébe fogadja őket.[90] Az a benyomásunk, hogy a védelmet s ínséges időkben való ellátást úgy fogták fel, mint az úrnak a hatalma alatt állókkal szembeni természetes kötelességét, melyre elsősorban saját érdeke indította. Emellett az úrnak a tradicionális szemléletből folyó kötelezettsége, hogy nemes jobbágyait, mint általában minden rendű és rangú alattvalóját, szabadságukban megtartsa, jogaikat ne csorbítsa, hanem inkább gyarapítsa, őket csak nemes jobbágyokhoz illő szolgálatokra kötelezze. A kölcsönösség élesen kidomborodik Henrik veszprémi püspöknek 1327-i okleveléből, melyben feljogosítja az egyháza védelmébe helyezkedő Felsőkeszi Jakab nemest és örököseit, hogy ha nem védené meg őket a zaklatásoktól, vagy nem tartaná meg szabadságaikban, birtokaikkal együtt szabadon kiválhassanak az egyház kötelékéből. A szabadságok a személyállapotnak lassú megszilárdulása folytán természetesen elsősorban anyagi kérdésekre vo-

88 1272: Mon. Strig. I. 604; 1400: Zichy V. 195—6; 1423: hasonló eset, LK. 1927. 144; 1517: bona vestra libere occupare et auferre debeat, Pannh. III. 688.

89 Pannh. 770.

90 1212: monasterium... in protectorem ipsorum assummere cupientes, HO. VIII. 15; 1274: fent 42. jz.; 1284: videntes etiam in hoc tempore inpacato a malefactorum insultibus propria virtute se non posse defensare, Mon. Strig. II. 178; 1318: Zala I. 146, 1351: recipiendo... dictos nobiles et eorum heredes in proteccionem et specialem tutelam suam et ecclesie supradicte, Zichy V. 199.

natkoztak, s biztosításukkal rendesen együtt járt az az obligáció is, hogy az úr ne követeljen többet köteles szolgáltatásaiknál, ne hozzon be újításokat adózásukban, ne pusztítsa erdejüket stb.[91]

A szabadságukban megsértett nemes jobbágyok urukkal szemben a királynál és az országos fórumokon találhattak jogvédelmet. A király főkegyúri hivatásának megfelelően nemcsak per bírájaként, hanem panaszra is eljárt, megintette a dominust vagy vizsgálatot rendelt el.[92] Különösen érdekes jogvita folyt le 1331-ben Drugeth János nádornak Zala és Veszprém vármegyék részére tartott közgyűlésén. A somlyóvásárhelyi apácák töttös-iszkázi nemes jobbágyai panaszt tettek, hogy a szerzetesnők nem tartják tiszteletben a régi királyoktól kapott szabadságaikat s még kiváltságleveliket sem adják ki nekik. Miután az apácák bemutatták V. Istvánnak szóbanforgó privilégiumát, a bíróság kötelezte őket, hogy az átiratot készíttessék el és a nemeseknek adják ki. Kimondotta egyúttal, hogy ha az apácák nem tartják meg nemeseiket az oklevélben foglalt szabadságaikban, száz márkában kell őket elmarasztalni, s ugyanez a bírság sújtja a nemes jobbágyokat is, ha megtagadják, vagy nem teljesítik a monostornak járó serviciumot.[93] Általános következtetés levonását megakadályozza az a körülmény, hogy itt a nagy főpapokhoz képest kicsiny egyházi testület állott szemben a feltörekvő vitézi réteg akaratával; tény azonban, hogy a XIV. század első felében a nádori közgyűlés egyenlő mértékkel méri az úr és az egyházi nemes kötelezettségét és egyformán bünteti megsértését. Ebben a jogesetben kerül legközelebb a prédiális nemesek jogviszonya a nyugati hűbérviszony kölcsönösségéhez.

A dominus tartozik-oldalának csekélységét kiegyenliti, hogy ő adja — a birtokkal együtt való csatlakozás eseteitől eltekintve — nemes jobbágyainak létalapját: a birtokadományt. Bár az egyházi föld nemcsak a nemes és más jobbágyok kezére kerülhetett, hanem életfogytig a káptalan tagjainak vagy magvuk szakadtáig rokonaiknak birtokába is juthatott,[94] az adományozás elsősorban vagy

[91] 1274: Fejér IX/7. 688; 1327: HO. III. 38; 1337: Pannh. II. 386; 1337: assummens idem dominus episcopus ipsos et heredes ipsorum in serviciis utilibus et nobili iobagioni ecclesie congruentibus conservare, Anjou III. 426; 1369: Fraknói, Szekszárd 69—70; 1375: LK. 1925, 132; 1517: Pannh. III. 148; 1518: 26. tc.; 1520. k.: Fraknói uo. 91—2.

[92] Ld. fent 30. jz.

[93] Anjou II. 537; az előzmények HO. VIII. 15, 133.

[94] 1247: HO. V. 20; 1293: uo. VIII. 320; 1454: zágrábi kanonok fél prédiumot vesz, LK. 1927, 165.

már az egyházhoz tartozó egyházi nemeseknek,[95] vagy olyan más állapotú embereknek szólt, akik hűséges szolgálataikkal a nemes jobbágyok sorába emelést érdemelték ki. Az ilyen adományt éppen úgy eddigi érdemekért és jövőbeli szolgálatok reményében adják, mint a királyit, éppen úgy örökjogon és örökösökre szól, éppen úgy nemesi jogállás juttatásával kapcsolatos,[96] mint az. Megfigyelhetjük itt a királyi adományrendszer hűséges utánzását még a formákban is: a prédiális jószág nyilván nem iure perpetuo jutott az adományos kezére, hiszen az egyházfő joga megmaradt benne, de az országos nemesi jószág jogi teljességétől az egyházi nemesek sem akartak elmaradni, mert a feltételes adomány szabadságukat veszélyeztette volna. A királyi adományrendszer minden kellékét megtaláljuk ezekben a kis egyházi tartományokban: az érdemekért és egyúttal pénzért juttatott vegyes adományt,[97] az elidegenítéshez adott, donációszámba menő főpapi beleegyezést,[98] a már birtokban levő jogcímének megújítását, a nova donatio-t,[99] sőt még a leányági leszármazók öröklését biztosító fiúsitást is.[100] Az egyházi nemesi adományt természetesen éppen úgy követi a bevezetés és meghatárolás, mint a királyit.[101]

Az egyházi nemesek birtokjogát lényegesen befolyásolja az a tény, hogy közülük számosan nemesi jószágaikkal, mások alacsonyabb jogállapotban bírt örökölt vagy vásárolt birtokaikkal együtt lépnek, ill. emeltetnek az egyházak harcosainak sorába. E birtokoknak, melyek között még jobbágytelek is lehet, megváltozik a jogi

95 1319: Anjou I. 503; 1383: Pannh. II. 569; 1394: Dl. 7960.

96 1212: még feltételes, HO. VIII. 16; 1292: Mon Strig. II. 334; 1309: HO. IV. 117; 1313: uo. 122; zágrábiak 1293: Smičiklas VII. 165, 166; 1346: Anjou IV. 563; 1353: Alsószlav. 45 stb.

97 1353, az egyház pártfogójának: tante pecunie causa persoluta, quam eciam pro predicta sua bona facta, et in posterum nobis et ecclesie nostre promissa facienda, Zichy II. 501; 1521: Pannh. VIII. 569.

98 1271: Wenzel VIII. 352; 1341, locacio-nál: Anjou IV. 114.

99 1394: nove nostre donacionis titulo et omni eo iure quo eadem nostre rite incumbit collacioni, Dl. 7960; 1396: LK. 1931, 305; 1434: azonos, Ethey, Verebély 59; 1444: Hazai oklt. 408; 1471: Dl. 17214.

100 1521: Jakab bakonybéli apát Biby Simon nemesét leányaival s örököseikkel együtt szabadságukban megerősíti: nobiles seu prediales saepe fati monasterii de Beel ... creasset et prefecisset. (Kiadó: perfecisset!) Pannh. VIII. 569. A fiúsítás jogi természete is az országos joggal azonos: ld. 103. jz. Egyébként az egyházi nemesek leányai negyedet kaptak, ld. Holub József: Néhány kérdés a leánynegyed köréből (Budapest 1936) 33—5.

101 1313: Anjou I. 283; 1459: Frankói, Szekszárd 78.

természetük, amennyiben ezután prédiális nemesi szolgálat terheli őket, de nem változhatik meg a családban öröklődő, ősi jellegük.[102] A régi kötöttséggel szemben kezdetben kiemelik, hogy a birtoklás örökös szabadsággal történik, az adományok klauzulája értelmében pedig ezek is örökjogon, örökösökre szólóan jutnak az érdemes vitézek kezére, persze mindvégig fiágon.[103] Az örökösödés elismerése azonban nem jelent korlátlan rendelkezést; az egyház földje akkor sem idegeníthető el, ha nem egyházi jobbágyok kezén van, még kevésbbé ezeknél, kiknek szolgálata is összefügg vele.[104] Az abszolut elidegenítési tilalom azonban itt is consensus-joggá enyhül: a nemes jobbágy elzálogosíthatja, sőt örökösökre szólóan, örökjogon el is adhatja jószágát más egyházi nemes jobbágynak, de idegennek csak akkor, ha az úr belegyezésével most már ez vállalja el a birtokra nehezedő szolgálatot.[105] Ettől a korlátozástól eltekintve azonban az egyházi nemes, urával szemben is teljesjogú ügyleti fél: birtokot cserél vele, tőle cserébe kap jószágot, szőlőt, pénzt ad neki.[106] Ha a dominus vissza akarja szerezni tőle birtokát, hogy másnak juttassa, a háramlás esetein kívül csak úgy teheti meg, ha szabályszerűen megvásárolja.[107]

[102] 1267: Wenzel XI. 569, 606; 1284: Mon. Strig. II. 178; 1285: HO. V. 70; 1289: Wenzel IV. 343; 1291: Wenzel V. 50; 1291: Fejér VI/1. 112; 1293: fent 36. jz.; 1318: Zala I. 146; 1334: que vulgo Theluk dicitur, HO. IV. 152; 1337: Anjou III. 426.

[103] 1215: Mon. Strig. I. 208. és fent 96. jz. — Az érseki adomány az újkorban is „solum masculinum sexum tamquam exercituantem" illette; ha kivételesen leány is kapott adományt, utána ismét fiai következtek (1634): Ethey, Verebély 13.

[104] 1247: dum ipsi et heredes ipsorum in descendenti linea supervixerint, usum fructum percipiant, nec possint alienare ab ipso capitulo ullo casu, HO. V. 21; 1255: fent 73. jz.

[105] 1271: fent 41. jz.; 1280: Fejér VI/2. 410; 1306: Anjou I. 106; 1327: elővételi jog nem egyházi adománybirtokban, HO. III. 87; 1329: Anjou II. 420; 1382: az apát visszeperelheti az idegen kézre került prédiális jószágokat, Fraknói, Szekszárd 72. Igy Váczy, Serv. 386, jz. is. — Igy kell értenünk a székesfehérvári káptalan nemes jobbágyainak 1269-i rendelkezési szabadságát is: quicunque ... sine filio decesserit, de omnibus bonis suis, mobilibus videlicet et immobilibus, tam in morte, quam in vita ordinandi, conferendi, legandi et disponendi liberam semper habeat, cuicunque voluerit, facultatem, Fejér IV/3. 518. Ilyen szabadságot kaptak hospesek, jobbágyok is, de persze a dominus tulajdonjogának sérelme nélkül. Itt is kikötés egy marha beszolgáltatása a gazdatisztnek, mint a jobbágyoknál (Besthaupt).

[106] 1310: Anjou I. 199; 1359: Zichy V. 196; 1521: Pannh. VIII. 569.

[107] 1319: Anjou I. 503; 1327: elővételi jog, HO. III. 87.

Az egyházi nemes jószág ugyanis éppen úgy visszaszállt, h á r a m l o t t a dominusra, mint az országos nemesé a királyra, s ugyanazokban az esetekben; ezek a magszakadás és hűtlenség. Teljesen azonos az országos jog szabályával az a jogszokás, hogy ha az egyházi nemesnek fiági leszármazói nincsenek, birtoka az egyház, ill. a főpap rendelkezése alá kerül, az ő „adományozására néz".[108] Névben ugyancsak megfelel a hűtlenség esete is, de itt a közjogi vonatkozás kikapcsolásával magánjogi, a hűbéri i n f i d e l i t a s-hoz közelebb eső értelmet kap: ha a prédiális hűtlenség vagy hálátlanság vétkét követi el, ha a szolgálatait nem teljesíti, tartozásait nem fizeti meg, vagy a jószágot önként odahagyja, ez urára száll olymódon, hogy örökösei soha többé nem kaphatják meg; sőt a dominusra száll a közbűntettért kivégzett egyházi nemes birtoka is.[109] Olyan szabályról is értesülünk, hogy ha az egyházi nemes vétel útján jutott birtokához, de az átvállalt szolgálatot nem teljesíti, a vételár fejében át kell engednie birtokát az egyházfőnek vagy nemes társainak.[110] Hiszen éppen az határozza meg az egyházi nemes jószág jogi természetét, hogy birtokosa csak feltételesen, szolgálatoktól függően rendelkezik vele, de a tulajdonjog mindvégig az urat illeti.[111] Talán az önállósodási törekvésekkel szemben hangsúlyozza Zsigmond korában

108 1234: verumtamen si contingeret eiusdem (!) successionibus heredum omnino carere, terra ipsorum nichilominus ad ius perpetuum ecclesie prememorate devolvatur, Mon. Strig. I. 305; 1247: (a 104. jz.-ben id. rész folytatása:) Si vero absque heredibus in descendenti linea ... decesserint, in proprietatem et iurisdictionem ecclesiae omnia supradicta sine contradiccione aliqua devolvantur, HO. V. 21; 1269: kivételes rendelkezési jog a „sine filio" deficiens számára, 105. jz.; 1346: ad manus nostras seu disposicionem nostram iure dominii devolutam, Anjou IV. 564; 1355: predium ... ad manus suas devolvetur, Károlyi I. 226; 1394: Dl. 7960; 1481: nobilis predialis dicte ecclesie nostre prefuisset et per defectum seminis et prolis masculini sexus ad ipsum condam dominum episcopum fuisset devoluta, Teleki, Hunyadiak XII. 183.

109 1262: furtum, spolium miatt a kuriában halálra ítéltek javai is az esztergomi egyházra szállnak, Mon. Strig. I. 474, 1272: (a királyi tanács véleménye) eandem Strigoniensem ecclesiam dignitatem palatinatus habere et auctoritatem iudicandi super omnes nobiles ecclesie sue in quibuslibet causis et causarum articulis, infideles nobiles suos ulciscendi, fures et latrones susspendendi ... et siquidem nobiles ipsius ecclesie quoquo modo iuris ordine interficiantur racione delicti per ipsorum iudicem, vel alium ex casu, ipsorum possessio non ad iudicem suum vel alienum, sed ad ecclesiam Strigoniensem devolvetur, si occisus non habuerit sibi succedentem, quia perpetuis serviciis ecclesie sunt deputati, uo. I. 603, — 1293, 1334, 1337, 1400, 1423: ld. fent 86—88. jz. V. ö. Szekfű, Serv. 13 (1).

110 1271: Wenzel VIII. 352.

111 Ld. fent 108. jz.

az esztergomi érsek, hogy a háramlott prédiális jószág az országos jogszokás értelmében ősidőktől fogva az érseket illeti és az ő adományozására néz.[112] Ezt az egyházi örökjogot, tulajdonjogot, joghatóságot kezdik Mátyás idején a királyi gyakorlat mintájára eladományozni a főpapok,[113] s a ius regium megfelelője, a ius archiepiscopale, ius prediale az összes donációs levelekben helyet kap. A háramlással kiegészítve előttünk áll így az egyházi adományrendszer teljes képe, mely az újkor küszöbén már tökéletes tükröződése volt a királyinak, azzal az eltéréssel, hogy nem ismert armálist, hanem a birtokkal való jutalmazás révén emelt prédiális nemességre, tehát megrekedt a dologiasság típusánál.[114]

A prédiális nemesek most megismert személyi és dologi jogállásának természetes velejárója volt, hogy a dominus joghatósága alá tartoztak. Az immúnitás elvéből következett, hogy már a XIII. század okleveleinek tanusága szerint minden ügyükben a főpap volt a bírájuk és más hatóságnak nem volt fölöttük hatalma; az igazságszolgáltatás megtagadása esetén őt kellett bepanaszolni a királynál, s még az uralkodó kegyelmezési jogát is ő gyakorolta velük szemben. Az esztergomi érsek nádora kikérhette az elfogott egyházi nemest az ország nádorától vagy az országbirótól. Az viszont az egyházi nagybirtok egyéb népeitől választotta el őket, hogy egyes adatok szerint csak maga a prelátus, általában azonban a főpap nádora, udvarbírája, földbírája, comese ítélt fölöttük, de a gazdatisztek nem. Így tehát az egyházi uradalmon belül bizonyos külön joghatóságra tettek szert; a nemes jobbágyi szolgálatba lépők is az egyház „tulajdonába és sajátos joghatóságába" kerültek.[115] Később még látni

112 1394: dictam possesionem que et alie consimiles prima racione approbatissima lege regni adnitente semper et ab antiquo archiepiscoporum pertinuisse et nunc nostre pertinere dinoscuntur collacioni, Dl. 7960.

113 1471: item totum et omne ius nostrum si quid in eadem qualitercunque haberemus, Dl. 17214.

114 Erről a rendszerről ld. még Ozorai Egyh. nemesség 23, 76, 99—102, 105, 152, 163 sk, Székely, Egyh. nemesség 33—5, 38—9, Váczy, Serv. 383—6.

115 1256: Mon. Strig. I. 437; 1258: Pannh. VIII. 296; 1262: nullus iudicum ... populos ecclesie Strigoniensis, condicionarios et nobiles suos universos iudicare valeat vel presumat, sed eiusdem ecclesie Strigoniensis iudices, videlicet palatinus suus, vel iudex curie sue, aut terrestris comes per archiepiscopum deputati in omnibus causis et causarum articulis iudicabunt, (alább az esztergomi palatinus kikérési joga), uo. 474; 1269: fellebbezés az officialistól a préposthoz, Fejér IV/3. 518; 1271: vicarius, comes, Endlicher 533; 1272: fent 109. jz.; 1291: palatinus curie nostre, Mon. Strig. II. 298; 1327: tisztek nem ítélnek, HC. III. 87; 1337: ad dominium

fogjuk, hogyan zárkóztak fel a főpap és az úri joghatóság bírái mellé maguk az egyházi nemesek, vagy választottaik is. Az egyház joghatóságát a király részesítette védelemben a makacskodó prédiálisokkal szemben.[116] Mégsem szívta fel a dominus jogi személyisége teljesen az egyházi nemesekét: adatunk van rá, hogy az esztergomi érsek egy birtok átadása fejében eltekint kárának megtérítésétől, de nemes servienseinek és harcos nemes jobbágyainak kárát és sérelmét nem foglalja bele az egyességbe, tehát önálló keresetre ad módot nekik.[117] Ennek a jelentőségét különösen a familiárisokkal való összehasonlításkor fogjuk megérteni; ha általánosíthatunk példánkból, az egyházi nemesek a nemes familiárisokhoz hasonló elbánásban részesültek.

Ha most már arra a kérdésre keresünk feleletet: mennyiben tekinthetjük az egyházi nemeseket hűbéreseknek, urukhoz való viszonyukat pedig hűbérviszonynak, csak eddigi eredményeinket kell összefoglalnunk. Láttuk, hogy a hűbérviszony eredetileg személyes, úr és vazallus életére szóló jellege hiányzik náluk, kiknek jogállása már első adatainktól kezdve örököseikre is vonatkozik. Viszont éppen szabadságuknak és birtokuknak családjukban való átörökítése kerül közel a későbbi nyugati hűbériséghez. A szerződéses vonásnak nem egy jelét találtuk meg, különösen a szolgálatba lépés és a kötelezettségek önkéntes vállalásának eseteiben, de ezzel egyenlő erővel jelentkezett a király vagy a főpap kegyétől függő, egyoldalú felvétel az egyházi nemesek közé. A prédiális nemesi viszony tehát átmenet a fejlődésnek Maine által felvázolt két alapvető típusa: a státus és a szerződés között. A szolgáltatás-ellenszolgáltatás mérlegét meg lehet vonni itt is, de az úr oldala lényegesen csekélyebb, s mi több, erre sem kötelezi magát kifejezetten. Továbbá szerződésről csak akkor beszélhetnénk, ha az egyházi nemes felbonthatná jogviszonyát, ezt pedig nem teheti meg, feloldozása különös kegyelmi aktussal történik. Nincs nyoma a kölcsönös hűségnek sem, a prédiális nemes hűségének és hűtlenségének az országos joghoz hasonló szabályozása viszont

et iurisdictionem specialem, Anjou III. 426; 1358: comes terrestris, Fejér VIII/2. 196; 1382: comes, Fraknói, Szekszárd 72; 1383: személyesen ítél az apát, Pannh. II. 569; 1459: monasterii iurisdictione, Fraknói uo. 78. — A kegyelmi jogra csak 1561-ből van egy érdekes adatunk: Oláh Miklós érsek házasságtörő asszonynak ... capiti et bonis de nostra potestatis plenitudine et clementia speciali gratiam et misericordiam duximus faciendam ... Ethey, Verebély 36.

116 1517: fent 29. jz.

117 1293: fent 58. jz.

itt, a közjogi elemek híjján, magánjogi, hűbéres jelleget ölt. Az egyházi familia harcos rétegének szabadságát is csorbítja a szolgálatból való kiválás lehetőségének hiánya, katonai hivatása azonban biztosítja számára a különös megbecsülést, a rendi tisztességet az uradalmon belül.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a prédiális nemességet ne a magyar hűbériség legtisztább alakjának, hanem inkább a hűbérviszony csökevényes, fejletlen megjelenésének tekintsük, amelyen félre nem ismerhető patrimoniális vonások rögződtek meg. Még egy lényeges momentumot nem szabad figyelmen kívül hagynunk: a prédiális nemesek, mint láttuk, az egytelkes országos nemesekkel állottak egy sorban, s később sem voltak jobbágyaik. Ha tehát tipusainkhoz híven az úri hatalom elsajátított részét tekintjük hűbérnek, s nem csupán szolgálatok fejében kapott földbirtoknak fogjuk fel, akkor a prédiális nemesek birtoklását — bár a jogviszony személyi és dologi oldala közötti okozatos összefüggés fennáll — nem nevezhetjük hűbérinek, mert nem gyakoroltak hatalmat senki fölött. Az egyházi nagybirtoknak éppen olyan patrimoniális alaprétegéhez tartoztak, mint a kétkézi munkás jobbágyok.

A hűbérviszony jegyei között is szereplő különös megbecsülés inkább arra biztat, hogy a prédiális nemességet, mint az egyházi nagybirtok egyik rendjét fogjuk fel.[118] A XII. században kiteljesedett immúnitás alapján teljes joggal tekinthetjük pl. az esztergomi érsek uradalmát tartománynak, államnak az államban, melynek kiterjedése sem csekély: az intézmény fennállásának utolsó óráiban, a XIX. században harmincezer hold területen éltek az érsek prédiális nemesei![119] Ők ennek a tartománynak harcosrendje éppen úgy, mint a nemesek az országé. Ezen belül renddé teszi őket — a birtokos nemeseknél ugyan szerényebb — életmódjuk és katonai hivatásuk, valamint az egyházi nemesnek születés. Mihelyt a prédiális birtokok terjedelme megállapodik, s adományozása nemesítést is jelent, az ilyen jószágok monopolizálása is éppen úgy teljessé lesz, mint az országos nemességnél. Kiváltságleveleiket, szabadságaik megállapítását Zsigmond idejében kezdik kivívni uraiktól s a királytól. Az országos rendek jogaival persze csak helyi arányokban ren-

[118] Szekfü, Serv. 19: „renddé tömörülő osztály"; Székely 31 (15) szerint már a XIII. században rend! Hűbéri jellegükről uo. 12—13, Ozorai 31 (bár tiltakozik ellene: 80, 151), Székely, Egyh. nemesség 31, Váczy, Serv. 380.

[119] Ozorai 117, 139.

delkeznek: szerény mértékű külön joghatósággal, adómentességgel, megszabott, később megváltható hadkötelezettséggel. Ezeknek biztosítéka azonban csak az, hogy uruktól a még magasabb úrhoz: a királyhoz fordulhatnak orvoslásért.[119a]

A renddé alakuláshoz szükséges kollektív cselekvésre először uruk környezetében nyílik alkalom. Már a XIII. században együttesen kérik alacsonyabb jogállásuak felvételét soraikba, vagy hozzájárulnak a főpap nemesítő aktusához, sőt még annak is, ha uruk — kivételesen — kibocsát valakit az egyházi nemesi kötelékből.[120] Az egyházi birtokok tekintetében is beleszólási joguk van: hozzájárulnak bérbeadásához, eladományozásához vagy másfajta elidegenítéséhez.[121] Ha az egyháznemesi jószág vevője nem teljesíti az átvállalt szolgálatot, ők jogosultak tőle megváltani.[122] Mint társaik jogállásának a mindennapos érintkezés folytán legjobb ismerői, ők tanúsítják a nova donatio-t kérő prédiális státusát és jogos birtoklását.[123] Ezek után természetes, hogy kiváltságaik írásba foglalásáért és védelmére mindnyájuk nevében jelennek meg küldötteik a királyi udvarban,[124] jogaik mindennapos védelmét pedig az apáttal vagy a főpap comesével együtt bíráskodó társaik, szolgabíráik biztosítják.[125]

Azt az országos jogállást, melyet a prédiális nemesek a XV. század elejére, a nemesség megszilárdulásának korára kivívtak maguknak, tanulságosan szemlélteti Zsigmondnak a kalocsai érsekség, majd a szekszárdi apátság nemesei számára 1409-ben kiadott privilégiuma. Nem fizetnek kamarahasznát, az országos nemesekkel egyenlő értékű az esküjük és királyi embereknek is kiküldhetők. De hogy nyugalmukban ne háborgassák őket, nem idézhetők meg Fejér, Bodrog vagy más megye kongregációjára, hanem az után 15. napra tarthatnak külön gyűlést. Ez a kétes értékű kiváltság éppen úgy elkülöníti őket

119a A személy védelmének felel meg a szekszárdi prédiálisoknak az a kiváltsága, hogy az apát comese csak választott szolgabíráik kíséretében léphet be házukba; még a gyilkos háza is védett 15 napig, míg a vérbírságot lefizeti. Fraknói, Szekszárd 72.

120 1258: Pannh VIII. 296; 1274: Fejér IX/7. 689; 1291: Zala I. 102; 1292: Mon. Strig. II. 334

121 1267, 1299: Fraknói, Szekszárd 42; 1322: Pannh. X. 548; 1346: Zichy III. 96; 1354: Pannh. VIII. 331.

122 1271: Wenzel VIII. 352.

123 1423: Dl. 32929, 1471: Dl. 17214.

124 1409: Fejér X/4. 753; 1520 k.: Fraknói, Szekszárd 91.

125 1382: Fraknói Szekszárd 72; 1470: Sopron II. 470; 1517: Pannh. III. 688.

az országos nemesektől, mint a köteles szolgálatok újabb hangsúlyozása.[126]

A prédiálisok, ha már nem lehettek részesei az országos nemesek autonómiájának, legalább utánozták azoknak szervezetét s ők is megalkották a maguk kis vármegyéjét. Ez volt az egyházi nemesi szék, melynek teljes kibontakozása már az újkorra esik: az esztergomi érsek nemesei Vajka, Érseklél, Verebély és Garamszentgyörgy, a győri püspökei Tapolcafő és Vecse, a győri káptalanéi Bácsa, a pannonhalmi főapátéi Fajsz székhely körül csoportosultak. A nemesi székek élén főispáni minőségben a főpap állott; a füssiek külön be is iktatták főapátjukat, az esztergomi érseket pedig két nádora képviselte. A prédiális nemesi székek megyei mintára alispánt, szolgabírákat, esküdteket, jegyzőket választottak, bár az alispánt kezdetben (mint a megyénél) a főpap-főispán nevezte ki.[127] A szék végezte az egyháznemesi adománybirtokba való bevezetést s a perbeli cselekményeket is.[128]

Az egyházi nemesek tehát sok hasonlatosságot tüntettek fel az országos nemesekkel, mégis kimaradtak a rendiség egyenlősítő hatásaiból. Személyes hadkötelezettségük, birtokaik örökös jellege, esküjük értéke közelítette őket a királyi serviensekhez, de uruk személye elválasztotta azoktól. Még a XIII. században lehetséges volt, hogy várjobbágyok, királyi serviensek, majd nemesek az egyházi harcos jobbágyok sorába lépjenek.[129] Ugyancsak hasonló társadalmi állásukat jelzi, hogy egyházi nemesek országos nemesekké akartak válni.[130] Az éppen szervezkedő köznemesség jogainak nagy vonzóerejük lehetett az egyházak lovas-harcos népére; mégsem sikerült a nemesi rendbe olvadniok, mint a királyi servienseknek és várjobbágyoknak. Ennek egyszerű oka volt. A serviensek a nobilisok vezetésével meg-

126 Fejér X/4. 753—7, Fraknói, Szekszárd 73—4.

127 Ozorai 113, 125, 140 sk, Székely, Egyh. nemesség 36 sk. Pannh. II. 204, IV. 242, Fraknói Szekszárd 42. — 1382: ut ipsi inter se duos iudices nobilium, secundum regni consuetudinem et dictorum nobilium iobagionum exercituancium dicte ecclesie Colocensis, eligere ... valeant, Fraknói, Szekszárd 72; 1414—1444, alispánok nevei: Pannh. XII/B. 63; 1424: iudices nobilium comitatus sancti Georgii archiepiscopatus Strigoniensis, HO. VII. 449; 1470: tapolcafőszéki alispánok, szolgabírák, Sopron II. 470; 1496: pécsi comes terrestris, LK. 1925, 129.

128 1459: Fraknói, Szekszárd 78; (itt is teljesen királyi formák!) 1470: előző jz.

129 Ld. fent 20. jz.

130 Ld. fent 26.jz. — Bár 1326—7-ben egyházi nemesért csak 26 márka vérdíjat fizetnek, az országos nemesi vérdíjnak kb. a felét: Anjou II. 267, 311.

inditották társadalmi mozgalmukat s több alkalommal kivívták privilégiumaik elismerését, sőt kibővítését is; a várjobbágyok a felbomlásban levő várszerkezet kötelékébe tartoztak, uruk immár nem tudta őket szolgálataik teljesítésére kötelezni, sőt sokszor évekig távol voltak váruktól.[131] Az egyházak nemes jobbágyai viszont olyan urakat szolgáltak, akik éppen most érkeztek hatalmuk tetőpontjára, elérték a legtöbb kiváltságot, amit magyar rend elérhetett. Ezek az urak teljesen a király helyét foglalták el velük szemben, és mint az idézett esetekből is látjuk, beolvadási törekvéseiknek a legélesebben ellenszegültek. Az Aranybullák kiváltságaiban sem azért nem részesültek, mintha jogaik az egyházi nagybirtok tekintélyénél fogva nem szorultak volna megerősítésre,[132] hanem mert éppen a nagybirtok urai állottak a „szabadságmozgalmak" élén, s ők kivánhatták a legkevésbbé alattvalóik rendi kiváltságolását. Ha maguk adtak is a feltörekvő prédiális nemességnek kiváltságlevelet, országos összefogásukat nem tűrték meg.

Pedig éppen az e g y e s ü l é s, a nyugati rendi fejlődés nagy hajtóereje lett volna képes arra, hogy az egyes uradalmak harcosait egységes réteggé tömörítse s az országos nemességbe olvadásukat előkészítse. Ilyen törekvésnek csak egyetlen szerény nyomára bukkantunk. Mikor Zsigmond uralkodásának derekán az Egyház és Állam viszonyának megváltozása — mint még látni fogjuk — a magyar rendiséget is lényeges lépéssel vitte előre, s a kalocsai prédiálisok 1409-ben elsőnek ismertették el a királlyal „szentistváni" jogaikat, a szomszédos szekszárdi apát nemesei szószerint ugyanazt a privilégiumot szerezték meg maguknak. Ők már régen úgy tekintettek a tekintélyes kalocsai nemesekre, mint példaképeikre, s uruktól 1382-ben azt a kiváltságot kapták, hogy valahányszor az érsek hadiadót vet ki hadakozó jobbágyaira, ők hadbaszállás címén száz forintot tartoznak fizetni, de ezt még akkor is, ha a kalocsai érsek felmentést kap. A kalocsaiak mintájára választhatnak maguknak két szolgabírót, s mindenképpen a kalocsaiak szabadságával élnek.[133] De az utánzáson túlmenően semmi nyoma sincs annak, hogy a két szék nemesei között valamilyen közös akció jött volna létre.

A rendiség megmerevedésének idején azután el kellett helyezni valahová ezeket a magánhatalom alatt rekedt nemeseket. A Mátyás-

131 Fekete Nagy, Nemesség 161.

132 Igy Székely 32.

133 1382: Fraknói, Szekszárd 71—2 (ld. fent 127. jz. is), 1409: uo. 73 és Fejér X/4. 753.

követelte hadiadókat az egytelkes nemesek módján viselték, 1521-ben a törvényhozás „nemeseknek tekintette" őket; osztoztak az egytelkesek személyes hadkötelezettségében is. A szlavóniai közgyűlés tanúsága szerint a zágrábi püspök prédiálisai a megyei közéletben nemesek gyanánt vettek részt, s ezért Mátyás meg is erősítette nemesi jogállásukat. I. Ferdinánd 1550-ben kijelentette, hogy a füssiek igazi nemesek, az országos nemesek minden kiváltságát és szabadságát élvezik, s Esterházy Miklós nádor szerint is „szintúgy élnek az nemességnek praerogativájával az egész országban, mint akármely nemesek".[134] 1563-ban és 1567-ben számos mentességüket ismerték el, ekkor a törvényhozás is kimondotta, hogy esküjük és vérdíjuk egyenlő értékű a nemesekével. De hiába kaptak a verebélyi nemesek r e n d j e i 1751-ben új pecsétet, hiába nevezték székgyűlésüket k a r o k n a k, az újkor országos nemesei féltékenyen kizárták őket a politikai jogokból és a közszereplésből: a törvényhozásban, a nemesi hivatalokban és birtokokban, az úri hatóságban, a regálékban, sőt még a címer és előnév díszeiben sem részesedhettek.[135] A szegény prédiálisok hiába kívánták II. Lipót idejében az országgyűlési követküldés jogát megszerezni, hivatkozván a jászkúnokra, egy nagy hibájuk volt: hogy nem a király, hanem a főpapok népe voltak. „Jogfejlődésük együtt indult, esetleg azt megelőzve, a királyi serviensekkel, de elhelyezkedésük zárt egysége s szervezetük megszilárdult volta, főképpen pedig megkötöttségük magánjogi természete megakadályozta, hogy kövesse azokat a fejlődésben s a nemességbe olvadjon."[136] Patrimoniális függésükből sem igazi hűbérviszony, sem országos rendi állás nem alakulhatott ki.

Eddigi előadásunkban csak mellékesen használtuk fel a horvát-szlavónországi prédiális nemesekre vonatkozó adatokat, mégpedig ott, ahol tanulságaik megegyeztek az országos egyházi nemesi jog elveivel. A zágrábi püspök, a káptalan, a topuszkói apát, a lovagrendek mesterei, sőt még a remetei pálosok is éppen úgy adományoztak birtokokat a tőlük függő egyházi (itt kezdettől fogva: prédiális)

134 1459: 4. tc. Syll. 163; 1467: 2. tc. uo. 190; 1475: 6. tc. uo. 223; 1486, subsidium: Vest 405; zágrábiak nemessége 1467: Suppl. II. 188—92; 1521: 25. tc.: praediales ecclesiarum, qui nobilium vices gerunt, seu pro nobilibus reputantur, Syll. 302; Pannh. IV. 242, 700; Székely, Egyh. nemesség 38.

135 1563:59, 1567:14, 1741:86. tc. Székely, Egy. nemesség 38; Csáky érsek oklevele 1751: Ozorai 134; Ethey, Verebély 25; a különbségekre Ozorai 107.

136 Székely, Egyh. nemesség 39, 40; Hasonlóan Fekete Nagy, Nemesség 172.

nemeseknek, mint a többi egyházfők, azzal az alaki különbséggel, hogy a hűség megtartását minden esetben feltételnek szabták és a hűtlenség folytán bekövetkező jószágvesztést következetesen kimondották. A döntő különbség azonban magyar és szlavón egyházi nemesség között az volt, hogy míg az előbbi társadalmi csoport maga művelte földjét s így az egytelkes nemesekkel állt azonos szinten, a délvidéki prédiálisoknak falvaik voltak, melyekbe bírákat nevezhettek ki, melyektől nemesi nevüket is vették, s jobbágyaiktól annyi kollektát szedtek, hogy egyiküktől egyszer 100 arany forintot tudtak elrabolni. Gyakorolták kisebb ügyekben a joghatóságot is, melynek jövedelmét helyenként változó kulcs szerint osztották meg az úrral. A délvidéki főpapoknak egész comitatus-ok, provincia-k voltak hatalmukban, melyeknek nemességét rendesen beiktatásuk után congregatio generalis-ra hívták össze, s itt megvizsgálták a birtokjoguk és szabadságuk bizonyitására szolgáló okleveleket. A prédiális-nemzetségek egyházi hatóság alá kerülése az V. fejezetben tárgyalandó sajátos szlavón jogfejlődés eredménye volt.[137] Kerületeik a rendi struktúra jegyeit tüntetik föl, jogállásuk pedig a délvidéki prédiálisokat sokkal közelebb hozza a hűbéres vitéz tiszta típusához, mint a magyar egyházi nemesek jutottak. Ezek a főpapi birtokon letelepedvén, egész egyéniségüket annak szolgálatába kellett állítsák; Szlavóniában viszont alkalom nyílott arra, hogy a kisajátított közhatalmat olyanok is gyakorolják az egyházi jószágon, kiknek másutt volt saját földjük, esetleg hatalmas uradalmuk. A

137 Joghatóság 1284: Wenzel IX. 403; 1315: Anjou I. 376; 1327: Blagay 100; 1360: Dl. 4985. — Villicus-kinevezési engedély 1423: Dl. 34059. — A pécsi (!) püspök prédiálisától rabolt kollekta: Zichy X. 167. — Nemesi név: 1353-ban Wagath Balázs Cornuti Bandonus ispotályos perjeltől Szentmihályt kapja adományba, 1506-ban utódai, a Vagatovicsok ... nobiles ... dicti de Zentmichal, Alsószlav. 45, 269. — Provinciák 1375: comitatus szokása, LK. 1925, 132; 1396: LK. 1931, 305; 1410: Korhteni Gergely ... predialis provincie Dombrensis, LK. 1928, 105; 1454: István fia Mátyás ... predialis de Demitroucz provincie Dumbrensis episcopatus Zagrabiensis, LK. 1927, 165. — Közgyűlés 1396: a zágrábi püspök fivére és helytartója ... universis Chasmensis, Dumbrensis et Iwanich provinciarum seu comitatum prenotate ecclesie Zagrabiensis predialibus congregacionem generalem Chasme ... tart. LK. 1931, 305; 1398: uo. 306; 1423: LK. 1932, 273, és Dl. 32929; 1523: topuszkói apát ... universitati eiusdem abbacie nostre nobilium predialium et generacionalium, necnon incolarum et iobagionum pro examinandis iuribus, quibus mediantibus predicti nobiles prediales et generacionales ac incole ipsorum predia tenerent et libertates conservarent ... generale iudicium seu congregacionem celebrassemus, LK. 1928, 103.

horvát-szlavón prédiális jogviszony tehát egybefolyik az egyházi haszonbérlettel, amelyről fejezetünk 3. szakaszában lesz szó.

Az egyházi birtok nemcsak olyanok kezére kerülhetett, akik a főpaptól függöttek, hanem olyanokéra is, akik akár a vidéken gyakorolt hegemóniájuk révén, akár királyi kirendelés folytán fölébe kerekedtek az egyházi testületnek. Ezek a defensor-ok és procurator-ok éppen úgy kihasználták a kisebb káptalanok és konventek (pl. bozóki, budahévizi, cikádori, csornai, rajki apátság, ill. prépostság) védtelen helyzetét, mint a nagyurak a köznemesekét, amennyiben egyházi birtokrészt ragadtak el tőlük szolgálataik fejében. De érdeke volt még a topuszkói apátságnak is, hogy a vidék nagyurait magához láncolja. Ez két módon történhetett: a káptalan (konvent) adományt tett a nagyúrnak eddigi jótettei és a jövőbeliek ígérete fejében, amelyet ez örökbe kapott s így rendelkezhetett róla; vagy hosszabb időre, 10 vagy 25 évre haszonbérbe adta neki egyik jószágát, amikor ez csak elfoglalni, védelmezni és birtokolni volt jogosult. A két megoldás között átmeneti forma volt az örökhaszonbérlet. A birtok juttatása kegyességre és védelemre kötelezte a protector-nagyurat, az egyház viszont tisztelettel tartozott neki.[138] Megtörtént egy-egy birtok védelembe adása is, ami az egyház és a védő condominium-át valósította meg: a tulajdon jeléül a konventnek is adóztak az átadott birtok jobbágyai.[139]

138 1341: bérlő hit alatt kegyességet igér, Anjou IV. 115; 1353: ua., de vegyes adománynál, végrendeleti joggal, Zichy II. 501; 1354: királytól rendelt védő mindent tehet a birtokkal, ... que in talibus causis iuxta regni consuetudinem facere consuevit verus defensor ac legitimus procurator, Zichy II. 569; 1355: et quamdiu ipse magister Ladislaus sibi et suo monasterio reperietur favorabilis, ipsum favore debito et honore prosequetur iuxta posse, Károlyi I. 227; 1384: bérlő ... ecclesiamque nostram, quandocunque requisitus fuerit, cum propriis sumptibus et armis defensare tenebitur, Blagay 181; 1385: Zala II. 206.

139 1418: pro defensione dedissent et contulissent, Sopron II. 41.

2. Familiárisok

A királyi famíliából kiszakadó nagyurak és birtokos nemesek kezdettől fogva fennállott familiájának jogi szabályozására, a jogok és kötelezettségek szabványosítására, tehát hűbéri viszonyokkal való átszövésére csak akkor kerülhetett sor, amikor az immúnitás felszabadította alárendeltjeiket az általános királyi bíráskodás alól. A frankoknál a Merovingok korában a hatalmasok külön privilégium nélkül is immúnitást élveztek, a IX. századtól kezdve pedig a saját birtokukon a legtöbb ügyben ítélkezhettek.[140] Nálunk a helyzet még eléggé zavaros: korai törvényeinkből csak az világlik ki, hogy Szent László idejében a nagyurak (nobiles) udvarában történt lopást jelenteni kellett nekik vagy poroszlójuknak.[141] Bár a földesúri bíráskodás első határozott adatai csak a XIII. század elején jelennek meg, fel kell tételeznünk, hogy az úr szolgái fölött a tulajdonjog alapján bíráskodott, a földesúri liberek fölött azonban a királybíró joghatóságát kellett lépésről-lépésre kiszorítania. Szigoru hatásköri szabályokról persze még nem volt szó.[142]

A világi immúnitás első emléke Modrus megye eladományozása 1193-ban, mely a modrusi népeket az úr törvényszékének vetette alá, de fenntartotta a bán felügyeleti jogát, sőt elsőfokú hatóságát is: ha a területen járt, ítélkezhetett. Ettől kezdve egymást érik a világiak számára osztogatott bíráskodási kiváltságok, hiszen éppen ez az a kor, amikor a nagybirtokos osztály megindul a renddé alakulás útján. Pleidell említi, hogy 1214-ben Ananiás comes fiainak már udvarispánjuk van, akárcsak a királynak![143] A comes hatáskörét a ki-

140 Pleidell, Immun. 54, de ld. Váczy, Immun. 20.

141 Szent László III. 12.

142 Pleidell, Immun. 55; itt is a királysággal egyidős immúnitást tételez föl, Váczy 23 általában tagadja a XIII. szd. előtt: az utóbbit követjük. V. ö. Hajnik Imre: A magyar birósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt, Bp. 1899, 16 sk.; Szoika Kamill: A földesúri bíráskodás az árpádkori Magyarországon, Budapest, 1944. (Értekezések Eckhart F. Jogtört. Szemináriumából, 8. sz.)

143 Váczy, Immun. 23, 33 sk, Pleidell, Immun, 54. Domanovszky, Grundherrschaft 448 (2).

váltságlevelek következetesen a pénzváltás, tized- és közbüncselekmény-ügyekre szorítják vissza; jellemző, hogy az első Aranybulla nemcsak kiterjeszti az immúnitást a serviensek népeire, hanem még a bűnügyeket is uraik jogkörébe utalja. Ettől a korai deklarációtól eltekintve is általában megszerzik a nemesek a büntető joghatóságot a XIII. század második felében.[144] Érdekes, hogy az 1290:19. t.cikknek már (csak?) az érsekek bíráit kell eltíltania a nemesek és népeik fölötti ítélkezéstől. A XIV. század közepén természetes, hogy minden rendű és rangú úr: király, királyné, főpap, báró és nemes birtokán a panaszosoknak az úr praesentiája előtt kell igazukat keresniök.[145] A földesúri bíráskodás főtárgya a jobbágyok pereinek, ill. az ellenük indított kereseteknek elintézése volt, a XIII. században azonban előkelőbb alárendeltek ügyeire is kiterjedt.

Láttuk, hogy a nagyobb adományosok mellett éppen olyan família fejlődött ki, mint a király körül, s ezek az imént említett analógiás fejlődés íratlan törvényei szerint minden tekintetben utánozták az uralkodó udvarát. A família tagjait azonban csak személyes kapcsolat füzte urukhoz. A nemesi rend kialakulásával a XIII. század végén lehetőség nyílt arra, hogy ezt a kapcsolatot a jog szabályozás alá vonja és ezzel országos szokásjog irányában fejlessze tovább. A változást legjobban az Aranybullának és az 1267-i végzeménynek az 1298-ban kiadott, erősen egyházi és köznemesi ízű decretummal való összevetése szemlélteti. 1222-ben és 1267-ben csak arról kell gondoskodni, hogy a serviensek (ill. nemesek) engedéllyel szabadon mehessenek a királytól fiaihoz, s ezért ne dúlják fel birtokaikat. 1298-ban már elhatározzák; hogy a nemesek annak szolgálhassanak, akinek saját jószántukból szolgálni akarnak, s ha valamelyik hatalmas kényszeríti vagy háborgatja őket, kiközösítés alá essék s a király is büntesse meg.[146] Az a benyomásunk támad tehát, hogy az Aranybullák

144 Váczy, Immun. 36—7, Pleidell, Immun. 55, 1222: 5. tc.

145 Szabó István: Az 1351 évi 18. törvénycikk, Szentpétery-Emlékkönyv, Budapest 1938, 419 sk. A tc. egyébként az önkényes represszáliákat tiltja.

146 1222:18, 1267:4, 1298:33 tc. Ezt már többször felhasználták, ld. Szekfű, Serv. 31. Szövege: Item statuimus, quod nobiles servire valeant, quibuscunque voluerint sua spontanea voluntate. Et si quis potentum huiusmodi nobiles ad sibi serviendum vi vel potencia artaverint, aut ipsos propter hoc in personis vel facultatibus leserint, vel gravare — — — contra hoc statutum venerint, excommunicationem ex nunc latam incurrant ipso facto. Et si de huiusmodi pressione nobilium domino regi constiterit, tales depressores persequi teneatur, digne ultione feriendos. Syll. 38—9.

idejében a jog csak a királyt és fiait ismeri el a serviens urainak, a század végén azonban már bárkinek szolgálhat.

S éppen ez a törvénycikk mutatja a másik nagy változást az első századok családias szolgálatával, primitív familiájával szemben. Most már nemcsak függő szabadok (milesek, liberek) és szolgák tartoznak a famíliába, hanem egy kiváltságos társadalmi csoport, tehát rend tagjai is! Szekfü és Mályusz tanulmányaiból tudjuk, hogy a família a XIV—XV. század folyamán sem szoritkozott csak a nemesekre, hanem magában foglalta a katonai és birtokkezelő szolgálatot teljesítő harcos-tisztviselő réteget, a belső szolgákat, az iparűző és földműves jobbágyokat egyaránt. Tárgyunk szempontjából azonban elsősorban a nemesek jönnek számba, akiknek familiáris kapcsolatban állása s a vele összefüggő jogi szabályozás feleletet adhat arra a kérdésre is: vajjon a hűbéri, vagy rendi struktura bizonyult-e erősebbnek a középkori magyar alkotmányban?

Nem véletlen, hogy a törvény éppen a XIII. század végén ismerte el a nemesek szabad szolgálatának elvét. A bárók rétege, mely az Aranybulla kivívásánál nyomatéknak használta a servienseket, a század végén nagy lendülettel építette ki magánhatalmát éppen az ő rovásukra. Azt a fejlődést, amely a nemesi vármegyében indult meg és az országgyűlésen érte el egyidőre politikai csúcspontját, az oligarchia azonnal ellensúlyozni iparkodott, a jelek szerint sikerrel. A törvénycikk a szolgálatba kényszerítés ellen védi a kisnemeseket, de kényszer vagy szabad vállalás útján, a familiáris viszony annyira ráütötte bélyegét a következő két évszázad társadalmi és jogi fejlődésére, hogy Mályusz a magyar történelem hűbéri korának kívánta nevezni. Amikor a familiáris viszonyt most közelebbről szemügyre vesszük, hangsúlyoznunk kell, hogy a jogintézmény belső szerkezete a középkor folyamán nem változott, csak részletei differenciálódtak, jutottak irottjogi vagy szokásjogi úton bővebb szabályozáshoz. Indokolt lesz tehát, ha a XIII. századi bontakozó familiaritástól a középkorvégi bonyolult szolgálati szerződésekig fejlődött jogviszonyt korszakfelosztás nélkül, fővonásai szerint vesszük tárgyalás alá s a változásokra a maguk helyén mutatunk rá.

A serviensi, majd familiárisi viszony a magyar jogterület általános jelensége, elterjedése nem ismer hézagokat, üres foltokat. Területi szempontból tekintve, megtaláljuk nemcsak az ország szivében, hanem Horvátországban, Szlavóniában, Erdélyben és a felvidéki megyékben is, ahol egyébként a magánjogi függő viszony-

nak más alakjai az uralkodók. Itt a familiaritás, mondhatnánk, rátelepszik a helyi hűbérviszonyokra, akárcsak az egyházi famíliában a sajátos egyházi nemességre: mellettük és fölöttük létezik.[147] Személyi tekintetben nem szorul különösebb igazolásra, hogy dominus lehet az ország minden rendű és rangú földesura, kezdve a királyon, akinek familiárisai az udvar legkülönbözőbb funkcióit töltik be, valamint a hasonló hivatású familiáris-sereggel rendelkező királynén,[148] az ifjabb királyon, királyi hercegeken, hercegnéken, nádoron, országbírón, bánon, a kisebb királyi és királynői méltóságokon keresztül a kisebb-nagyobb birtokosokig.[149] A jogképesség általános szabályaihoz képest familiárisokkal rendelkezhetik asszony is, legtöbbször özvegy,[150] valamint minden rendű és rangú papi személy: érsek, püspök, lovagrend nagymestere, prépost, kanonok, apát, plébános, szerzetes, sőt egyházi testület: káptalan és konvent is.[151] A serviensek oldalán ugyancsak a társadalom minden árnyalatával találkozunk, kivéve mégis a főpapokat és főurakat, kiknek ez a szolgálat méltóságukon aluli lenne: „szabad emberekkel", hospesekkel,

147 Néhány korai példa a Felvidékről: Abauj 1309: Anjou I. 190; Bereg 1257—61: Zichy I. 5, 1264: HO. VIII. 98; Ung 1250 k.: Sztáray I. 8; Zemplén 1217: Reg. 338. sz; 1306: Anjou I. 115; Zólyom 1323: Anjou II. 95. — Zágrábmegyéből 1227: Fejér III/2. 106; 1234: Wenzel VI. 558; 1244: uo. XI. 335 stb. — Erdélyre ld. a Teleki- és Bánffy-oklevéltár idézendő adatait.

148 Szekfű, Serviensek 78—84, Zsigmond király még Mircea vajdát is familiárisának nevezi, 1403: Gyula 4. A királyné szolgáira néhány kiragadott példa: reginalis excellentie miles 1359: Anjou VII. 544; notarius regine 1348: Anjou V. 223; specialis notarius regine Anjou IV. 497; carpentarius 1348: Anjou V. 249; cocus 1337: Anjou III. 348; servitrix familiaris 1339: Anjou III. 533; aule reginalis iuvenis familiaris 1358: Anjou VII. 326. — A királyi udvar gazdag szolgálattevő-társadalma külön tanulmányt kívánna.

149 Endre herceg 1212: Sopron I. 8; halicsi herceg 1257—1261: Zichy I. 5; macsói és boszniai hercegné 1264: HO. VIII. 98; ifjabb király III. fej. 139—41. jz.; Korvin János 1490: HO. IV. 437, Teleki, Hunyadiak II. 172; 1496: HO. II. 374; 1508: Podmaniczky I. 552 stb. Barones általában 1320: Anjou I. 574; az egyenkénti idézéstől eltekinthetünk.

150 1247: HO. VIII. 50; 1307: Anjou I. 126, ld. alább 176, 177. jz.

151 Érsekekre, püspökökre bőven idézhetnénk példákat, ld. fent 57—61. jz. is. Kanonok 1344: Anjou IV. 395, 1348: Anjou V. 234 (szolgái házában laknak) stb; ispotályosok mestere 1255: Mon. Strig. I. 430; prépost 1270: Wenzel VIII. 303; 1280: Mon. Strig. II. 122 stb; apát 1231: Pannh. I. 706 stb.; plébános 1345: Anjou IV. 550; szerzetes 1337: Anjou III. 346; káptalan, konvent 1333: Anjou III. 41; 1348: Anjou V. 196; 1397: Zichy V. 43 stb.

magyarokkal, lengyelekkel, csehekkel és velencésekkel, de elsősorban — a rendek kikristályosodása óta — nemesekkel és jobbágyokkal.[152] Míg a nemeseknél szolgálatba lépésük szabadságát, önálló vagyonjogi és büntetőjogi helyzetüket hangsúlyozzák az oklevelek,[153] a jobbágy-familiárisoknak költözéséről, előállításáról, parasztmódra folytatott életéről hallunk; hivatalos eljárásban is uruknak teljesen alávetett szolgálattevőknek nevezik őket, s csak ritkán váltja fel a „familiáris és jobbágy" sablonos megjelölést a nemtelen familiáris és a jobbágy közötti különbségtétel.[154] Többen kiemelték már, hogy a familiaritáson keresztül vezetett a jobbágyok felemelkedésének útja, sokszor igen magas állásokra; így a XV. század derekán arról értesülünk, hogy a Losonczi Bánfiak sólyomkői várnagya és almaszegi vajdája ignobiles, akiket uraik éppen úgy előállítanak, mint a közönséges jobbágyot.[155] Az úr tiltakozik jobbágy-familiárisának megnemesítése ellen, elsősorban azért, mert így a kezén levő birtok elvesztésétől tart.[156] A nemes és nemnemes szolgálattevők közötti megkülönböztetésről még bővebben is fogunk szólani. Az egyházi rend alacsonyabb rétegeihez tartozók: kanonokok, pré-

[152] 1250 k.: homines libere condicionis, Sztáray I. 8; 1312: hospesek Anjou I. 271; 1314: Anjou I. 337 stb.; 1449: familiares de aligenis (!) partibus... Bohemos, Polonos ac Hungaros, Zichy IX. 232; 1467: velencés, Bánffy II. 85.

[153] A sok comes-en kívül a nemes serviensek első említései: 1258: Wenzel VII. 495; 1282: Wenzel IX. 338; 1291: Wenzel XII. 518; 1302: Anjou I. 42, 43; 1304: Anjou I. 71; 1313: Anjou I. 305; 1313: Blagay 73; 1320: Anjou I. 574; 1321: nobiles nostros, Blagay 88, stb. V. ö. Szekfű, Serviensek 30—31, 40, 60, Sinkovics, Nagybirtok 34—35, Mályusz, Társadalom 324—5.

[154] 1335: Anjou III. 155; 1340: quendam famulum suum Chydbe nuncupatum in eadem sua possessione more iobagionum commorantem, Bánffy I. 108; 1350: Zala I. 501; 1388: Zichy IV. 369; 1401: Zichy V. 268; 1420: Blagay 245; 1421: Zichy VIII. 14; 1425: külön sorolják fel az ignobilis familiárisokat s külön a jobbágyokat, Csáky I. 333; 1485: unacum jobagionibus ceterisque familiaribus vestris, Zichy XII. 319. — Többen felhasználták azt az igen jellemző adatot, mely szerint egy úr 1453-ban ... meo famulo de domo mea et de pane meo ac de postergo meo ... kifejezéssel él. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ez nemcsak Csicseri Zsigmond hetykesége, hanem így említi a famulust, „Gegeny" Jánost a perbeli ellenfél második, sőt maga az ungmegyei hatóság harmadik személyben! Mivel a familiáris mellett lakóhelye nem szerepel, biztosra vehetjük, hogy birtoktalan volt, s így a fordulat a jobbágysorban, ura házában élő famulus teljes kiszolgáltatottságát jelezte. (Hazai oklt. 417—9). V. ö. Sinkovics, Nagybirtok 35.

[155] Uo. 38, Mályusz, Társadalom 320. 1461: Bánffy II. 29.

[156] 1508: Teleki II. 302.

postok, káplánok ugyancsak állhatnak egyházi és világi urak szolgálatában.[157]

Már ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy a familiárisokat nem valamilyen külön társadalmi osztály tagjainak, hanem a familiáris viszony különböző helyzetű részeseinek kell tekinteni. A familiaritás nem libertas, condicio, mint az egyházi nemesek jogállása; a szolgálatban álló nobilis, hospes, vagy iobagio eredeti státusa sohasem homályosodik el, sőt mélyreható következményekkel jár.[158] A prédiális nemesség egységesítésre vezető fejlődése helyett itt mindvégig megvan a sokszínűség, tarkaság. Éppen ebben a nemességen túlnövő kiterjedésben látja Mályusz a leglényegesebb különbséget a nyugati és a magyar hűbériség között.[159] A nem lovagi életmódot folytatók befogadása a família kötelékébe valóban nem lehet ok arra, hogy ezt a szabad viszonyt kirekesszük a hűbérviszony keretei közül, különösen, ha egyéb jegyek is megerősítik a hasonlatosságot.

Elsősorban a familiáris-viszony megalapítása érdekel itt bennünket. Az egyházi nemességnél láttuk az alapításnak a nemesítéshez hasonló, egyoldalú jellegét, amelyet csak kiegészít az egyház vitézei közé álló egyénnek vagy családnak szándéka, szolgálatvállalása. A familiárisoknál egészen más a helyzet. Az irodalom keveset tud a szolgálati viszony megalapításáról: az 1298:33 t.-cikkből helyesen emeli ki, hogy a szolgálatot önként vállalja a nemes, egy XV. századi esetből pedig általános hűségesküre következtet.[160] Adatainkból a következő általános képet kaphatjuk: A familiáris-

[157] Kanonok 1247: HO. VIII. 50; 1266: HO. IV. 43; 1278: HO. IV. 57; 1309: TT. 1889, 410; 1348: László mester váradi kanonok az erdélyi püspök servitora, fizetést kap tőle, Teleki I. 84; 1397: Tófői László esztergomi kanonok a visitatio alkalmából engedély nélkül távol van, mert ... est in servitio domini Piponis comitis, TT. 1901, 99. — Prépost Korvin János kancellárja, 1490: HO. IV. 437. — Plébános, presbiter, káplán 1212: Sopron I. 8; 1324: Anjou II. 147; 1343: Zichy I. 28; 1415: fizetést húz, Zichy VI. 372; 1461: ura kell érte igazságot szolgáltasson, mint a jobbágyért, Zichy X. 169.

[158] Szekfüvel, szemben (Serviensek 25, 60) helyesen Sinkovics, Nagybirtok 35, Mályusz, Társadalom 319.

[159] Társadalom 324.

[160] Szekfü, Serviensek 32, Mályusz, Társadalom 324: 1474-ben két új familiáris az óvári kápolnában, a pozsonyi káptalan két kanonokja és több előkelő familiáris előtt esküszik meg, hogy Szentgyörgyi Zsigmond, új uruk és családja ellen sem szóval, sem tanáccsal, sem tettel nem vétkeznek, hanem minden erejükkel javát fogják előmozditani (Turul 1927, 67).

viszony megalapításának lényeges eleme a megállapodás (p a c t u m, c o n v e n c i o), amelynek megerősítésére szolgálhat az oklevél, egyik vagy másik fél esküje, vagy a kezesség. A megállapodás olykor kifejezetten is tartalmazza azokat a szolgáltatásokat, amelyekre a felek kötelezik magukat. A serviens elsősorban katonai kötelezettséget vállal. Így a Gizella kiséretében Sopronmegyében letelepült Kálnak szabadságuktól megfosztott utódai még 1205 előtt Endre herceg szolgálatába állanak, s egyikük elesik uráért a rádvölgyi csatában; az ötvenes években egy sági nemes 3 hold föld adománya fejében megígérteti Csiszár fiaival és rokonaikkal, hogy személyesen fogják követni a királyi hadba; Locsmánd megye adománybirtokosának pedig több egykori várjobbágy ugyancsak földadomány fejében fogadja meg, hogy viszonzásul a comesszel és örököseivel fognak menni a királyi udvarba és a háborúba, valahányszor kivánja.[161] A trónviszályok korát jellemzi az az adat, hogy a XIV. század elején Miklós pécsi énekeskanonok felkéri magának a pécsi püspöki várat és a vacans egyházat a vidék kiskirályától, Kőszegi Henriktől, s ennek fejében megígéri, hogy míg él, 30 vagy 40 lovassal fog neki szolgálni.[162] A zágrábi püspöknek hűséget és szolgálatot ígér előkelő familiárisa.[163] De fogadkozik az úr is, hogy segítségére lesz serviensének, semmiképpen sem károsítja, hanem szeretetébe fogadja, ellátja ruhával, pénzzel, vámbevétellel, adománybirtokkal és jó tisztségek-

[161] 1212: se penitus servicio eiusdem subdidissent et prout decuisset tales fideliter servire cepissent, Sopron I. 8; 1254: sub tali convencione, quod quandocunque exercitus regis immineret, ipsi in personis cum pretacto Egidio ad officium exercitus properare omni tempore essent astricti, Fejér IV/2. 259; 1270: tali condicione et pacto, quod idem Karulus et cognati sui, ac eorum heredes, in recompensacionem ipsius terre prefato comiti et suis heredibus servire tenebuntur, eundo cum eo ad curiam domini regis et ad exercitum cum armis decentibus, quociens expedierit et placuerit comiti memorato. Wenzel VIII. 322.

[162] 1309: tanúvallatás a pécsi káptalanban Gentilis legátus megbizásából. János fehérvári ágostonos perjel szerint az énekeskanonok ... per potentiam dicti Herrici, quem ipse cantor vocat dominum suum ... tarthatja meg az egyházat, ... et vidit ipse testis dictum cantorem servientem dicto Herrico cum armatis ad sui beneplacitum. — Pál presbiter az elfoglalásról igy vall: quia dictus Herricus precibus dicti Nicolai motus, eidem Nicolao dedit et concessit dictam ecclesiam eo, quod idem promisit eidem servire cum XXX vel XL militibus omni tempore, dum viveret ipse N. TT. 1889, 410, 415.

[163] 1244: Ad hec dictus M. comes se nobis sub sacramento obligavit, quod quamdiu sibi vita comes existeret, omnimodam fidelitatem et servicium exhiberet. Wenzel XI. 335.

kel, vagy legalább is fizetni fogja.[164] Van olyan eset is, hogy a szerződést ajánlat előzi meg; különösen derék familiárisnak szolgálatba lépése napjára ígérnek egy falut, egy igen jó gazdatisztséget és a rendes fizetést.[165]

A szolgálatba lépés szabad. Az 1298-i törvény visszhangja csendül ki a Babonegfiaknak, köztük István szlavón bánnak fogott bírák útján létrejött osztálylevéléből: „Kijelentjük, hogy ennek az országnak összes nemesemberei saját földjeikkel szabadon szolgálnak annál, akinél akarnak, minden adomány, általuk tett és oklevéllel, esküvel vagy bármely más biztosítékkal megerősített szerződés ellenére, amelyeket a szabadság kárára nem kell megtartani Zana földjén vagy egyebütt."[166] A Koronicha-nemzetség tagjai inkább elhagyják birtokaikat, semmint a hatalmaskodó várnagyok alattvalói legye-

[164] 1300: promittendo quam pluribus ipsum Iwan adiuvare, Wenzel XII. 663; 1313: Henrik fia János főlovászmester ígéri a szolgálatába vett Bogár István mesternek és rokonainak, ... ut nullum malum, nocumentum vel gravamen predictis magistro Stephano, fratri suo ac proximis suis de parte nostra vel nostrorum poterit evenire, sed pocius omne dileccionis debitum de parte nostra eisdem inpendetur ... rokonukat, Farkast szabadon bocsátja, birtokait visszaadja, csak várát romboltatja le; Zichy I. 146. E megegyezés igazi jellegéről ld. Szekfü, Serviensek 32. — 1317: Pető szatmári ispán Mihály fia Mihálynak, ki ... deo volente se nobis servire adiunxit, quapropter nos eidem assumpsimus dare fide nostra deo debita ... 1. a szatmári alispánságot, két vámmal, vagy 2. a tárnokmesteri tisztet, 3.20 márkát, tízet jövetele napján, 4. mentét és dolmányt legfínomabb posztóból, 5. egy falut a királytól, ha meg tudja kapni. Anjou I. 428, ld. Holub József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete, Fejérpataky-Emlékkönyv, Budapest 1917, 199. — 1325 k. Odouf fiai fivéreiknek, Egyed mesternek. Kérik, hogy ... Hannus, et Nicolaum filium Hannus et Michaelem servientes nostros et alios cum suis armis ad nos mittatis, et Michaelem cum magistro Kocas nos facimus pacificari, et qui ex eis nollent venire, ad fidem vestram velitis mitte(re), quod servicium ipsorum libenter persolvemus, quia de rebus satis abemus (!), sed servientibus caremus. HO. V. 100. (Mittere h. promittere?)

[165] 1319 k.: Kopasz fia Bech mester írja Mihály fia Mihály mesternek (az 1317-i szatmári alispánnak?), ki követe útján érdeklődött nála (!), ... quatenus statim visis presentibus ad nostram familiaritatem accedatis secure; nos promittimus per litteras fide nostra roboratas, ut pirma die qua ad nos veneritis, unam villam cum omnibus utilitatibus pro loco mansionis vobis conferre intendimus, et in Zotmar de colonys nostris optimam partem et preter omnia ista res nostras dare non cessabimus ... Röviden tehát ígér 1. egy falut adományba, 2. jó officiolatust, 3. fizetést ingóságokban. HO. VII. 381.

[166] 1313: omnes nobiles homines huius regni cum propriis terris suis liberos esse decrevimus et apud quem eclegerint (!) deservire, non obstantibus donationibus seu pactis per ipsos factis, literis, iuramento vel quacunque alia firmitate roboratis in terra de Zana vel aliubi, que in preiudicium libertatis non convenit observare. Blagay 73.

nek.[167] A királyi oklevelek is hangsúlyozzák, hogy az ország lakosai „minden hű bárónak" szolgálhatnak, s megbélyegzik azoknak az oligarcháknak az eljárását, akik nemeseiket „mintegy szolgaságban" tartották, s nem engedték a király hűségére térni. Módszerüket is tudjuk: a királyfogó László erdélyi vajda Derekas János belsőszolnokmegyei nemest mindenáron famulusává akarta tenni, s mivel ez kitartott a király és a korona hűsége mellett, elfoglalta jószágait; Csák Máté pedig egy a királyhoz csatlakozó serviensének birtokát feldúlta, egy másikat elfogatott és kitolatta a szemét.[168] A szolgálatvállalás szabadságával visszaélve délvidéki nemesek az osztrák hercegekkel kötnek I. Károly ellen irányuló hűbéri szerződést.[169]

A délvidéki osztálylevél felsorolja azokat az eszközöket, amelyek a szabadon létrejött megállapodás megtartását biztosítják. Elsősorban az e s k ü t kell említeni, amely a nyugati hűbérjogban is döntő szerephez jutott a viszony megalapításánál. Hogy a szolgálatbalépést nálunk mióta erősítették meg esküvel, nem tudjuk; az első említés 1244-ből, a zágrábi püspök oklevelében maradt fönn. A serviens esküjére következtethetünk abból, hogy a század végén a pécsi szentszék előtt követeltek vissza egy szökevény familiárist, márpedig az egyházi i u r i s d i c t i o ebben az esetben csak hitszegésen alapulhatott. A III. Endre és legbizalmasabb bárói között ezidőben létrejött hűbérszerződést mindkét fél a keresztre és az evangéliumra tett esküvel erősítette meg, szankciója ugyancsak a hitszegés, valamint a vele járó kiközösítés volt. Esküről szól a Babonegfiak osztálylevele,

[167] 1351: Anjou VI. 431.

[168] 1320: királyi kegyelem Szentemágócs nembeli Simonnak és Demeter fiainak, ... preterea ubicunque idem Simon et fratres sui prefati et apud quemcunque fidelem barronem nostrum commodum ipsorum acquirere voluerint, acquirendi liberam habeant facultatem. Anjou I. 574. — 1323: quique barones universos nobiles regni nostri, quos serviciis suis coactos violenter applicaverant, ad impendendum regie maiestati servicia venire non sinebant, quasi s u b q u a d a m s e r v i t u t e detinentes eosdem, Anjou II. 69. — 1329: Csák Máté eljárása, Anjou II. 403, 442. — 1356: pro eo, quia pretactus Johannes pater suus ad plurimas suas requisiciones famulus suus esse et ne infidelis sacre regie corone fore videatur et notam infidelitatis incurrat, munia serviciorum suorum (prestare?) noluisset ... László vajda elfoglalta birtokait. Anjou VI. 517.

[169] 1336: Sztenicsnyáki István bán fiai Albert és Ottó osztrák hercegeknek, mint ... servitores spontanei ... minden váraikkal és szolganépükkel ... attendere ac fideliter servire astringimur et debemus, prout fideles servitores suis dominis die noctuque servire et attendere astringuntur. — Különösen ígérik esküvel is, hogy Károly magyar királlyal és híveivel, uraik ellenségeivel nem lépnek egyességre vagy békére. Blagay 115—6.

s keresztény hitére, becsületére és emberségére ígéri kötelességének teljesítését a középkorvégi szolgálatvállaló is.[170] Az eskü azonban korántsem egyoldalu; a dominus is hittel erősíti meg a támogatást ígérő oklevelét, hite alatt köti szerződését alispánjával, így teszi meg ajánlatát, így újitja meg adományát, így igéri újabb birtokok felkérését a királytól. Ha az úr megszegi ígéretét, még nagyobb nyomatékkal vállalja a hitszegés, becsületvesztés, sőt néha a hatalmaskodás büntetését is, mint a familiáris; az erősebb joghelyzetben nagyobb a jogsértés veszélye.[171] A szolgálati jogviszony alapításánál tehát teljes világossággal domborodik ki a hűbérviszonyra annyira jellemző kölcsönösség, bár a nyugati hűségeskü ünnepélyes külsőségei nem minden alkalommal bizonyíthatók.

A szabadon létrejött megállapodás, a vállalt kötelezettségek és az eskü oklevélben jelennek meg, miáltal a szerződéses jelleg még jobban kidomborodik. Szerződéses forma azonban nem alakul ki a római jogi vagy a modern szerződések értelmében. Az úr a maga pecsétje alatt ígéri meg a védelmet, ellátást stb., a serviens hiteles hely előtt vallja be szándékát, gyakran mindketten megjelennek s így a középkori fassio teljessé válik. Később a familiárisok saját pecsétjük alatt kiadott kötelezőleveleivel is találkozunk. A megállapodást rögzítő oklevélről beszél a Babonegfiak osztálylevele, ilyen oklevél Pető szatmári főispán szerződése alispánjával, amelyről már volt szó; a familiaritás korábbi korszakából azonban nem maradt fönn szebb és tisztább példája, mint az a hűbérszerződés, amelyet III. Endre kötött Ákos nembeli István országbíróval, „hű és familiáris bárójával", s az oklevélből kivehetően Omodé nádorral, Domokos tárnokmesterrel, Demeter zólyom-pozsonymegyei és Pál komárom-moson-győrmegyei főispánnal is. Bár az idegenből jött uralkodó kivételes helyzetben született oklevele a magyar hűbériségben akkor még szokatlan magaslaton állhatott, nem fölösleges

[170] 1244: fent 163. jz.; 1295: szentszéki per, HO. VII. 241; 1298: alább 173. jz.; 1313: Blagay 73; 1503—1520: alább 175—178 jz.; 1509: György brandenburgi őrgróf és Frangepán Beatrix házassági szerződésében: Item quod universi castellani castrorum fortalitiorumque ac quarumvis civitatum et oppidorum... ducisse, tam ipsi domino Georgio Marchioni, quam etiam domine Beatrici eque ad tenendam fidelitatem iuramentum prestare deberent, Gyula 50.

[171] 1313: fent 164. jz.; 1317: uo.; 1319 k.: fent 165. jz.; 1325 k.: fent 164 jz.; 1445: Rozgonyi Sebestyén pozsonyi comes, az úr ... in fraccione fidei christianitatis humanitatisque et honoris eorum temporalis amissione necnon in succubitu duelli facti potencialis convincatur, Károlyi II. 247.

részletes megvizsgálása, mert fogalmat adhat a vagyonjogi vonatkozások híjján meg nem őrzött vagy elpusztult magán-hűbérszerződések tartalmáról.[172]

A király szerződést (pacificas pacciones) köt az országbíróval, kinek egész nemzetsége mindig hű volt hozzá és a koronához. A király és a királyné megesküsznek a keresztre és az evangéliumra, hogy ha az országbíró megmarad hűségükön (amire viszont ő esküszik meg), mindig kegyelmi fogják szolgáló rokonaival együtt. Kegyüket kiterjesztik örököseire is és minden támadó ellen megvédik. Ha a lázadók ellen küldik, azoknak az uralkodó csak az ő beleegyezésével kegyelmez meg. Külföldi útjára mindig elkisérheti a királyt. Ha besugók gyanut keltenének iránta, a király nem károsítja meg puszta szóra személyében vagy javaiban, hanem közli vele a vádat, s csak akkor távolítja el az udvartól, ha nem tudja magát igazolni. Ha hite alatt az udvarba vezet valakit (bizonyára az ellentáborból), annak személyében és javaiban bántódása nem lesz, s bántatlanul elmehet még akkor is, ha a megegyezés meghiúsul. István országbíró ezzel szemben arra esküszik meg, hogy született ura parancsainak engedelmeskedni fog, híveit minden rendű és rangú, belső és külső, egyházi és világi ellenségtől megvédi, a királynak minden erejéből szolgál, s ellenségeit parancsára még akkor is üldözni fogja, ha azok rokonai, előkelő származásúak, vagy egyháziak. Az uralkodó híveivel és familiárisaival viszont jóbarátságban lesz, különösen Demeter ispánnal. A szerződés szankciója persze súlyosabb az országbíró oldalán: szerződésszegés esetén mindkét fél esküszegő és kiközösítés alá esik, de István még hűtlenséget és felségsértést is követ el, s ennek folytán hivatalát és jószágait veszti. A felsorolt hűséges bárók szemmel tartják, hogy közülük ki készül megszegni a hűséget, s ezt a királynak feljelentvén, együtt ítélik el. Abból, hogy a névsorban magának Istvánnak a neve is szerepel, joggal következtetünk arra, hogy az oklevelet azonos szövegben kiadták a többi bárókra vonatkozóan is, a hűségesküt ezek is letették és így a király körül egy kis hűbéres csoport alakult ki, amelyet legjobban Zsigmond Sárkányrendjéhez lehetne hasonlítani.[173]

[172] 1309: fent 162. jz.; 1313: fent 166. jz.; 1317: fent 164. jz. — A király hűbérszerződése uraival 1298: HO. VI. 431.

[173] III Endre így adja elő István országbíró hűségigéretét: ...nos sicut dominum ipsius naturalem habebit et nostris preceptis obtemperabit, et fideles ipsius contra omnem hostem viventem in mundo et quoslibet intra regnum et extra regnum nostrum existentes, cuiuscunque status et ordinis existat vel existant, sive clericales archiepiscopales persone

Ákos-nembeli István hűbérszerződését olvasva lehetetlen nem a francia l i g e s s e-re gondolnunk, mely a hűbérviszony legszebb hagyományait élesztette fel, s a vazallust arra kötelezte, hogy urával tartson c o n t r a o m n e m c r e a t u r a m, q u i p o t e s t v i v e r e a u t m o r i.[174] Ha a szerződés a trónviszályok zavaros korából nőtt ki s így sok közjogi elem is van benne, annyi bizonyosan átment belőle a magánosoknak a királyt utánzó gyakorlatába is, hogy a magyar familiáris életre-halálra urához kötötte sorsát, s több urat csak akkor szolgált, ha a vár, vagy uradalom több örökös kezére került. A hűség devalválásának jelensége ismeretlen volt a magyar hűbérviszony történetében; a magyar familiárist egy sorba helyezhetjük a francia h o m o l i g i u s-szal.

A XIII. század végén feltűnő rendkívüli oklevél ritka lehetett az egykorú magyar gyakorlatban, de még a következő egy-két évszázadban is. Látni fogjuk, hogy a serviens egész egyéniségével urához kapcsolódott, minden tisztességes szolgálatra vállalkozott, részletes szabályozásra tehát nem volt szükség; ezért találkozunk az Anjou-korban inkább olyan példákkal, amelyek az úr szolgáltatásait részletezik jobban. Amikor azonban a familiárisok hagyományos hovatartozása megrendült, a helyváltoztatás is gyakoribb lett, az úr-serviens viszony régi családiasságát is mindinkább a részletes szerződéses szabályozás váltotta fel. Ilyen pontos szolgálati szerződések a XVI. század elejéről maradtak ránk. 1503-ban például Hlapchychi Kishorváth János és Garai Bánffy Lőrinc saját pecsétjük alatt kiadott oklevélben ismerték el, hogy kőrös- és valkómegyei uradalmaiknak idegen kézből való visszaszerzéséért és visszaadásáért Korvin János bánnak életük fogytáig szolgálni kötelesek. Hitüket, becsületüket és emberségüket kötötték le rá, hogy hálából minden erejükkel hűségesen szolgálnak a hercegnek, míg élnek, máshoz nem szegődnek, s őt minden rendű és rangú ellenségével szemben — csu-

— (megvédi, s ?) — cum rex Stephanus regni Hungarie sit apostolus et eius successores in eiusdem vicem succedant ordine geniture, exhibebit famulatus sua obsequia que inpendere poterit pro viribus et pro posse, diligenciori studio quo valebit, nec erit aliqua humana persona sive in proximis sanguinis ipsi iunctis sive alienigenis, illustris stemma seu spectabilis, laycalis seu clericalis, quam non persequeretur ad nostram imposicionem et mandatum, et omnibus inimicis nostris inimicus erit, hostibus hostis et infidelium nostrorum persecutor patencium et latencium. Preterea fidelibus et familiaribus nostris amica dulcedine coniungetur... V. ö. Váczy, Serviensek 282. — 1299-ben a hűtlen Babonigfiak is írásban kötelezték magukat hűségre III. Endrével szemben: Blagay 66.

174 Ld. I. fejezet 75 jz.

pán a királyt kivéve — férfiasan megvédelmezik, magukat és vagyonukat nem kimélve.[175]

Különösen bőséges anyag maradt ránk a Gyula várához kapcsolódó szolgálati jogviszonyokra nézve. Első példánk, 1507-ből, még éppen úgy nem meghatározott szolgálatra vonatkozik, mint Korvin János familiárisainak oklevele. Plewnai Benkowych Miklós elismerve, hogy Korvin János özvegyétől, Frangepán Beatrixtól számos jótéteményben volt része, különösen a vár tartományából kiszakított zarándmegyei birtokok adományában, ezt meg akarja szolgálni, s ezért keresztény hitére, becsületére és emberségére fogadja, hogy élte fogytáig úrnőjét fogja szolgálni és senki mást, de fivére és örökösei (kik az adományban ugyancsak részesedtek) erre nem kötelesek. Ha az úrnő halna el előbb, leányát is szolgálja férjhezmeneteléig, mást azonban (alkalmasint ennek férjét) csak akkor, ha addigi tisztségében megmarad. Ha úrnője elmozdítaná tisztségétől, köteles neki 8 lovasra egyenként évi 20, maga személyére évi 50 forintot adni, emellett egy málsubát és egy „csuhát". Ha az úrnő magához hívja, legfeljebb négy lovassal köteles megjelenni, s ezekre különösen háborúban hópénzt, követségekben pedig megfelelő költséget kap; ezenkívül személyében is szolgálatra kötelezi magát.[176] Szakszerűbb már Koppáni Mátyás puskaművesnek ugyanazzal az úrnővel, néhány hétre rá kötött szerződése (concordia et conventio). Koppáni hitére, becsületére és emberségére fogadja, hogy úrnőjének abban a várban dolgozik, ahová küldi; köteles minden puska- és ágyuöntést, lőporkészítést, üveges- és ácsmunkát féláron elvégezni, a másik félért bére a jutalom, de a nagy ágyuk öntéséért teljes árat kap. Ennek fejében,

175 Ob hoc nos nolentes ipso domino duci pro tam maximis suis in nos collatis beneficiis esse ingrati, quinpocius perpetuis serviciis nostris huiusmodi beneficia cupientes sibi recompensare, promittimus fide nostra christiana, honoreque et humanitate nostris mediantibus, totis viribus et facultatibus ac personis nostris, fideliter et sincere ipsi domino duci servire, ac vita nobis comite nemini alteri nisi ipsi domino duci serviciis nostris constanter adherere, ac contra omnes adversarios et emulos eiusdem domini ducis presentes et futuros cuiuscunque status et condicionis fuerint, nemine penitus dempto, viriliter penes eundem dominum ducem obstare et illis oppugnare, personasque et facultates nostras exponere, salva solummodo in hac parte propria persona Regie Maiestatis, et nullius alterius, ad que omnia prescripta animo deliberato et spontanea ac libera nostra voluntate nos prefato domino duci obligamus... Dl. 37754.

176 ... bona fide mea christiana honoreque et humanitate meis mediante promitto vita michi comite eandem ... dominam ... et neminem alium servire. Sed si ego prius quam ipsa ... moriar, extunc frater ac filii et heredes mei servire ne sint obligati. Gyula 44.

míg szolgálatában marad, évi 25 forintot kap, inasai egyenként nyolcat, évi 4 részletben, ezenkivül a mester, családja és inasai teljes ellátást is. Az inasok kötelesek még szabadidejükben őrséget állni a várkapuban. Bár a szolgálat nem tart életfogytig, a mester kiköti, hogy neki és örököseinek örökjogon adományozzon a hercegné egy házat Hunyad oppidumában.[177]

Hasonló jellegü várnagyi kötelezőlevelet vett castellanusaitól, majd 1520-ban valóságos szolgálati szabályzatot adott György brandenburgi őrgróf a gyulai vár várnagyainak és sáfárjának (c o n v e n t i o e t o r d o). A két várnagy magára és 16 lovasra kap évi 182 forint sallériumot évi két (alább: négy) részletben, 14 korsó bort, mely korsónként 10 forinton megváltható, 175 gyulai köböl gabonát, 50 disznót, 1 palack olajra 5 forintot, 80 forint konyhai subsidiumot, két ruhára 14 forintot, a régen szolgáló Ábrámffy Péter még 100 forintot. Az egy forinton aluli bírságokból a fele, a fej- és jószágvesztési bírságokból és a vásárilletékből egy forint az övé, a többi az úré, de kegyelem esetén senki sem részesül bírságpénzben; egyébként is csak igaz, jogos bírságot szedhetnek a falusbiráktól. Az elkószált bivaly és „bujdosó barom" bírságának a fele az övék. A sáfártól 25 öl szénát kapnak lovuk számára. Kötelességeik közül külön is kiemeli az úr, hogy országgyűlésre, vagy oktávára egyikük vele kell menjen, ugyancsak egyikük meg kell jelenjék mindazon megyék törvényszékén, amelyekben uruk birtokai fekszenek, hogy érdekeit megvédje. Külön szabályzatban (c o n s t i t u t i o) rendezi az őrgróf a várnak járó jövedelmek beszedését, a szántóföld, erdő, allodium használatát és kezelését, az élelem, liszt- és állatállomány felhasználását és a vár karbantartását. Ebben szól a várnagyok és ispánok (officialisok) esküjéről: nem idegenítenek el birtokot, de a másét sem foglalják el. Rajtuk kivül esküt tesznek még az alvárnagyok, a gyalogosok, s a nótárius. A szabályzat az újkori uradalmakra jellemző részletes belső rendet láthatóan minden ezutáni várnagyra iparkodik kötelezővé tenni, az egyes castellanus azonban — mint nemsokára értesülünk — csak éves szerződéssel van lekötve. Ezekben a rendezésekben már nem sok van a régi familiáris-viszony családiasságából.[178] Ám nem minden úr volt ilyen előrelátó, mint Brandenburgi György. Az Illyésházi Mátyás gyulafehérvári prépost és

[177] 1507: Gyula 45.

[178] Gyula 77—9. — „Budosso barom" kifejezés (opelio) 1525 ben: uo. 90. — Sadobrich várnagy valóban jár a királyi tanácsban, megyeszéken ura dolgában, 1524: uo. 85. — Bekes János gyulai várnagy éves szerződése, 1524: uo. 84.

nemes sáfára közötti jogvitában, 1490-ben a sáfár hatévi bérét követeli urától a káptalan megállapítása szerint, ami arra mutat, hogy előre nem egyeztek meg a bérösszegben.[179]

A megállapodás ritkán előforduló megerősítése a kezesség. 1278-ban nyolc nemes 1—10 márkáig terjedő kezességet vállal azért, hogy Tanch fia János comes, ki többször vétkezett ura ellen, meg fog maradni szolgálatában; 1320-ban pedig Bogár István mester újonnan kinevezett márévári várnagyának egy rokona áll jót kezesként (fideiussor) azért, hogy a várnagy híven teljesíti kötelességét, különben 20 márka fizetésében marasztalható. Az úr oldalán is találkozunk ugyanebben az időben eskütársakkal.[180] A magyar familiaritás azonban hamarosan kinőtte ezt a nehézkes biztositékot; több példájával nem is találkozunk.

A személyes függő viszony megalapításának sajátos módja volt világiak között is a védővé fogadás. Ez megegyezett a familiaritással abban, hogy eredményeként a védelmi kapcsolatba lépő éppen úgy alárendeltje lett a védőnek, mint a serviens urának: különbözött azonban tőle abban, hogy a hatalmas és a gyenge között a dominus működését emelte ki jobban, s így ezt honorálta a birtok átengedésével, míg a familiáris viszony a szolgálattevő funkcióját tartotta fontosabbnak, s ezért neki adta a birtokadományt. Minthogy a védelmi viszony létesítése rendszerint földbirtok átadásával kapcsolatos, a magán-adományrendszer ismertetése során fogunk róla szót ejteni.

A familiáris-viszony létesítését megismerve, forduljunk most felbontásának kérdéséhez. Ez a probléma meglehetősen ismeretlen, s megoldásánál nem egyszer olyan esetekhez kell fordulnunk, ahol a familiaritás nincs megnevezve, csak a jogviszony szerkezetéből következik. Láttuk, hogy az egyházi nemességnél az egyszer elvállalt szolgálat mindig az utódokat is kötelezte, s az egyházak vitézeinek sorából csak a főpap különös kegyéből lehetett kiválni. A familiáris-viszonyban egészen más a helyzet. Mellőzve egyelőre a jobbágy-servienst, a nemesembert nemcsak szolgálatra kényszeríteni nem volt szabad, hanem szolgálatában visszatartani sem akkor, ha eltávozni kívánt. Következett ez már az 1298-ban deklarált szabad szolgálat elvéből, s azokból a már megismert Anjoukori oklevelekből, amelyek a donáció, oklevél vagy eskü által való megkötést

179 HO. V. 374.

180 1276: HO. VI. 223; 1320: Zichy I. 188; eskütársak 1313: fent 164. jz.

a nemesi szabadság sérelmének, a kiskirályok-gyakorolta visszatartást pedig (László vajda, Csák Máté) egyenesen szolgaságnak bélyegezték.[181] De a szolgálati viszony szabad felbontására mutatnak azok az esetek is, amikor egyes urak volt familiárisaikról beszélnek, vagy a megyei hatóság vizsgálatot rendel annak kiderítésére: kinek a szolgálatában állott a bűntettes serviens a cselekmény elkövetésekor.[182] Egyességekben gyakran kötelezik magukat a felek, hogy nem csábítják el egymás servienseit.[183] A XV. századból ismert, Sinkovics és Mályusz munkáiban nyomon kísért merész ívelésü familiáris-karriereknek is alapvető feltétele volt, hogy a feltörekvő ifjú szabadon cserélhesse fel szerényebb kilátásokat nyújtó gazdáját előkelőbbel vagy hatalmasabbal.[184] Mindezek az adatok azonban nem árulják el, hogy mi volt a jogviszony felbontásának rendes módja.

Vizsgáljunk meg közelebbről nehány esetet. 1276-ban István fia Konrád mester (egy rokona útján) bevallja a pécsváradi konvent előtt, hogy Tanch fia János comest, nyilván serviensét, bizonyos vétségeiért elfogatta, de számos nemes kérésére szabadon bocsátotta; ez viszont személyesen vállalja el a konvent színe előtt, hogy ha urától úgy távoznék el, hogy hűtlenséget követ el, vagy megkárosítja, két szőlője s még egy rokonának a szőlője is Konrád mesterre száll. Ezen a rokonon kívül még nyolc nemes, köztük az úr megbizottja is, kezeskednek János comes helyt maradásáért.[185] De hogyan szabad eltávoznia? Véletlenül ugyanannak az úrnak egy későbbi esete ad némi

[181] 1313, 1323, 1329: fent 166, 168. jz. — 1329: comes Kenez renuens familiaritatem Mathei... Anjou II. 403.

[182] 1326: utrum tempore mortis dicti Cazmerii predictus Johannes Eles fuerit serviens ipsius Peteu nec ne, Anjou, II. 268; 1337: Anjou III. 354; 1445: Teleki II. 17. V. ö. Szekfü, Serv. 60.

[183] 1278: Blagay 35; 1283: HO. VII. 180; 1361: Csáky I. 118.

[184] Sinkovics, Nagybirtok 38, Mályusz Társadalom 320—2. Heltai Gáspár ezt írja Hunyadi Jánosról: „Minekutánna az Jankula felhuzakodott vala és immár szép ifjú vala, először a Csákiakhoz adta magát és azokat szolgálá és ezeknél kezdette legelőszer is az ő emberségét megmutatni. A Csákiaktól elbúcsúzván, a csanádi püspökhez akadott és azt szolgálta. Onnét elszakadván, a zágrábi püspeket szolgálta tizenkét lóval. Onnét jutott annakutána Magyarországba egy vitézlő nagy úr alá, onnét hiredék ki az ő neve Magyarországba az ő nagy vitézségéért, hogy a királynak is esmeretségbe juta." Erdély öröksége, Budapest (1941). I. 20.

[185] 1276: obligavit se et assumpsit, quod quandocunque ab ipso magistro Conrardo recederet, infidelitatem vel alia nocumenta faciendo, vince sue... devolverentur in manus eiusdem magistri Conrardi perpetuo possidende, HO. VI. 224.

választ e kérdésre. 1295-ben a pécsi püspök határozata alapján Óvári Konrád mesternek meg kellett volna esküdnie arra, hogy a bogáti Rechel Gallicus lopva, köszönés nélkül távozott földjéről. Mielőtt azonban esküre került volna a sor, Konrád mester egyességre jutott ellenfelével: az elengedte neki az esküt, ő viszont megígérte, hogy Rechelt továbbra is megtartja kegyében, s nem neheztel többé reá.[186] A jogeset felhasználását eddig az akadályozta, hogy az oklevéltár kiadója Rechelt „bogáti szökevényjobbágynak" minősítette, pedig erről szó sem lehet, mert egyrészt a jobbágyok távozásának szokott formulája (accepta licencia, iusto terragio persoluto) a nem sokkal későbbi 1298:70. tc. tanusága szerint ekkor már kialakult, másrészt szökött jobbágynak semmilyen bíróságon sem lehetett perképessége urával szemben — szökésének ügyében! A püspök közbenszóló ítélete alapján úgy kell az ügyet rekonstruálnunk, hogy az úr egyházi bíróság előtt perelte titkon eltávozott serviensét, mégpedig a neki tett eskü megszegése miatt, s ezt az ügyet zárták le békés megegyezéssel. Később is akadunk egy-egy olyan esetre, mikor a familiáris bűncselekményt követ el, s jobbnak látja titkon eltávozni, ez azonban a dominus formális tiltakozását váltja ki.[187]

Nyilvánvaló tehát, hogy a szolgálati viszony megszüntetése éppen úgy az érdekelt felek megegyezésével kellett történjék, mint annak alapítása. Itt egy percre vissza kell gondolnunk az Aranybullának arra a kitételére, hogy a serviensek engedéllyel mehetnek a királytól fiához, birtokaik veszélyeztetése nélkül. Az itt használt kifejezések nagyon hasonlatosak a későbbi jobbágyköltözési formulához.[188] Amikor tehát az urak a lopva történt távozást kifogásolják, bizonyosan ezt a licentiát kívánják meg familiárisaiktól. Erre következtethetünk a XV. századnak még bővebben tárgyalandó törvényeiből is. A nemes familiáris személyes szabadságán már Zsig-

186 Eskü arról, ... quod R(e)chel Gallicus de Bogach de terra ipsius fugitive ipso insalutato recessisset... Az egyesség: ... quod predicto Rechel gallico iuramentum eiusdem magistri Corraldii remittente et relaxante, ipse magister promisit quod eundem Rechel favorabili dileccione prosequeretur, indignacionem quam forte habuit adversus eundem magistrum Corraldum remittendo. .HO. VII. 242. Bizonyosra veszem, hogy a végén elírás van: az indignacio Rechel ellen irányult, nem úra ellen.

187 1360: furtive ab eodem recessisset. Zichy III. 167; 1408: et eundem iuxta formam iuris suum furem ab ipsoque furtive recessum comprobaverit, Teleki, I. 327.

188 1222: 18. tc.: accepta licencia; 1267:4. tc.: petita licencia et optenta.

mond nagyobb decretuma csorbát ejtett, mikor megengedte, hogy az úr elfogathassa, ha hatalmaskodásáért ő tett eleget a sértettnek. Ezt a lehetőséget 1468-ban kiterjesztették a nagyobb bűncselekmények elkövetésére és a számadás elmulasztására is. Az 1471:2. tc. úgy fogalmazta meg a nemesi szabadság elve alól tett kivételt, hogy a nemes ügyvivőket (factores), kik szolgálatuk befejezése előtt eltávoznak, uruk elfoghatja. Mátyás nagyobb decretuma ezt a szabályt megismételve kibővíti azzal, hogy ha valakinek servitor-a vagy factor-a elszökött és más úrhoz szegődött, ez felszólításra köteles őt nyomban elbocsátani (licentiare), különben vérdíjának kétszeresén marad.[189] A nagyurak gondoskodtak róla, hogy ezek a törvények átmenjenek a gyakorlatba. A Várdaiak pl. panaszolták Mátyás királynak, hogy officialisuk, Farkas Pál, ki még fivérük, István kalocsai érsek idejében minden jószágukat igazgatta és jövedelmeiket szedte, most engedély kérése és számadás nélkül megszökött a pénzzel. A király megengedte, hogy tisztjüket elfoghassák, bárhol találják, s meghagyta minden rendű és rangú alattvalójának, hogy Farkast kezükbe adják. Egyéb adatokból kétségtelen, hogy a hűtlen gazdatiszt nemes volt. Néhány évvel utóbb pedig a címeres nemességére büszkén hivatkozó Pókateleki Kondé György közjegyző előtt tiltakozik az ellen, hogy a gyulafehérvári prépost, „kegyelmes ura" számadási differenciák miatt többször fogságra vetette és kér, sőt követel engedélyt arra, hogy nevét többé ne viselje s szolgálatát elhagyja.[190]

Mindezekből azt az eredményt szűrhetjük le, hogy a nemes familiáris csak úgy hagyhatta el szolgálatát, ha urának engedélyét el-

189 1435/II/:6. tc. — 1468:7. tc.: nisi fuerint in notabili crimine per dominos eorum deprehensi, aut obligati ad rationes reddendas, vel convicti in eisdem. Suppl. II. 202, Szekfü, Serviensek 69. — 1471:2. tc.: dempto eo, si aliqui nobilium factores fuerint, et alias servitio non completo, ab eorum dominis recesserint, quia tunc detineri possint. (A köv. §. külön tárgyalja az officialest!) — 1486:33. tc. 5. §.: sive etiam qui factores fuerint et commissa sibi bona male dispensabunt, vel non data bona ratione aufugient... — 1486:34. tc.: Preterea si cuius servitor vel factor aufugiet, et alterius domini servitio se subiiciet, requisitus et admonitus dominus novus per priorem teneatur illum e vestigio licentiare et a se dimittere...

190 1481: non habita licencia, nec data de premissis proventibus perceptis racione, cum dictis proventibus et pecuniis saliisset et recessisset, Zichy, XI. 284; 1490: nolo in omnem eventum de cetero sibi servire et nomen eius gerere et sic rursus cum solenni protestacione... ab ipso domino preposito licenciam dari postulo et eam capio et recapio effective, HO. V. 374.

nyerte és sáfárkodásáról számot adott neki, vagyis minden tartozását megfizette; különben ura más úrnál is kereshette és fogva tarthatta, míg eleget nem tett neki. A jobbágy-familiáris eltávozásának módja azonos volt a többi jobbágyokéval: ugyancsak engedélyt kellett kérnie, terragiumát letennie és minden tartozását megfizetnie.[191] Az, hogy a nemes familiáris eltávozása annyira hasonlatos a jobbágyéhoz, nem az ő szolgálati viszonyát süllyeszti le, hanem éppen a középkori jobbágyot emeli fel, mint erről még fogunk szólni. A felbontás módja mindenesetre mindkét kategória jogviszonyának patrimoniális jellegére utal, szemben a nyugati hűbéresek eljárásával, kik felmondhatták uruk hűségét (diffidatio). A hűbérjog műszavát a magyar gyakorlatban csak három esetben sikerült megtalálnom, s mindegyik közjogi vonatkozású. 1330-ban I. Károly említi, hogy havaselvi vajdájának, Bazarábnak felmondta a hűséget, ami nyilván a hadüzenet helyett áll; 1441-ben pedig I. Ulászló felháborodással emlékezik meg róla, hogy az országba jövetelekor a lázadó Kazai György és Gyarmathi László 33 birtokos familiárisa a magyar nemzet szégyenére, soha nem hallott módon írásban tagadta meg neki az engedelmességet, s ezért felségsértésben és hűtlenségben marasztalja őket. A magyar okleveles gyakorlat hatásának tudhatjuk be a román sfidare szó (= kihívás) létrejöttét is, mely több társával együtt a mi lovagi életünkből kerülhetett a vajdaságokba. Végül az 1518 (tolnai): 8. tc. az ország ellen készülődő hadakat nevezi a király diffidatores-einek.[192]

A szabad alapításból és a szabad felbontásból következnék, hogy

[191] 1401: Urbanum familiarem eorumdem aliquibus diebus tunc subsequentibus similiter proxime elapsis. non habita licencia nec iusto terragio suis persolutis ad ipsos adduxissent moraturum, Zichy, V. 268; 1421: Gregorius familiaris et iobagio Gregorii ... de Began in eadem commorans, habita licencia et iusto terragio deposito et aliis suis debitis plenarie persolutis, ad possessionem eorum (a Várdaiakéra) Daroch venire voluisset, Zichy VIII. 14.

[192] Diffidatio Nyugaton: Mitteis, Lehnr. 90, 543. — 1330: illum sevum Bozorad, vayvodam volahorum, rebellem et notorium emulum nostrum diffidassemus, Blagay, 111; 1441: in grandem Hungarice nacionis infamiam ... tamquam hostiles adversarii inimico more nos, naturalem eorum dominum et regem, superbia eorum qualitatem status ipsorum excedente inaudito presumpcionis genere per proprias eorum literas veriti non sunt diffidare. Héderváry, I. 204; 1518 (tolnai): 7. tc. Syll. 235. — Román kölcsönszavak a magyar lovagi életből: (Tamás Lajos:) Treml, Ludwig: Die ungarische Lehnwörter der rumänischen Sprache, UJb. 9, 1929, 276—84, és tőle: A magyar eredetű román kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése, Kolozsvár 1942, 9—10. A sfidare származtatása az én feltevésem.

a familiáris-viszony szorosan személyhez kötött, az úr és a szolga életére szól. Elvben valóban ez is a helyzet, ha azonban az úr családja is, a familiárisé is állandóan meggyökerezik a vidéken, a személyesség mindkét oldalon az örökölhető, rokonokra is átszálló tartós kapcsolatnak ad helyet. Ezt a magyar hűbérviszony eddigi irodalma is felismerte,[193] de úgy hisszük, hogy nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk neki, mint eddig történt. Egy comes felesége már a XIII. század derekán rendelkezik egész familiájáról, mely atyai örökségként illeti meg,[194] s ha a szolgáló nemesek nem is szálltak át ilyen automatikusan az örökösökre, ezóta a magánadományokban szinte sablonos olyan serviensek jutalmazása, akik nemcsak az egyénnek, hanem a családnak szolgáltak: leggyakrabban az adományozó atyjának, fivérének, de nem egyszer nagyatyjának, vagy távolabbi rokonainak is.[195] Azt is tudjuk, hogy amikor a Rozgonyi-ős fivérek, Péter és János közül az egyik elhal, Peres Miklós csicsvai várnagy és fivérei a másik szolgálatára jelentkeznek, bár eddigi servitiumuk neki is szólt.[196] Érthető ezután, hogy egy úr magánadományát a magának és egyetlen fiának teendő szolgálatokért teszi,[197] s hogy a familiáris ura halála után árva fiainak, „mint született urainak" szolgál tovább.[198] A több úrhoz tartozás példáiból helyesen következtetett Szekfü arra, hogy a familiáris voltaképpen a dominus birtokához ragaszkodik, s ezáltal jön létre melegebb, állandóbb kapcsolat közte és urai között.[199] A serviens-had valóban követi a dominus birtokainak rendeltetését, ha osztályra kerül a sor, a fivérek megosztják egymás között, vagy esetleg közös fennhatóságuk alatt tart-

193 Szekfü, Serviensek 35, 60, 63; Sinkovics, Nagybirtok 39—40; Mályusz, Társadalom 326—7.

194 1253: totam familiam suam que ipsam ex patrimonio contingebat, Zala I. 26. Persze nem tudjuk, voltak-e szabad famulusai.

195 1263: Wenzel VIII. 58; 1275: Wenzel XII. 159; 1283: Wenzel XII. 399, 408; 1284: HO. VII. 189 (v. ö. Szekfü 35, 1. jz.); 1291: HO. VIII. 310, Csáky I. 20; 1295: Wenzel X. 183, Mon. Strig. II. 372; 1296: HO. IV. 93; 1298: Wenzel X., 314; 1299: HO. VII. 279; 1310: Zichy I. 128; 1314: nagyatya, Anjou I. 337; 1319: Anjou I. 499; 1327: Jakó, Bihar megye 211, stb.

196 1316: cum fidelitate ipsorum solita sibi adheserunt et se applicaverunt sibi famulaturi, Anjou I. 407—8.

197 1325: et inpendere poterit nobis et Nicolao, dilecto unigento filio nostro in futurum, HO. III. 76.

198 1340: tamquam dominis suis naturalibus, Anjou IV. 21.

199 Serviensek 63—4. V. ö. 1402: közös familiárisa van Haraphki Jánosnak és a cikádori apátnak, Zichy V. 328.

ják továbbra is.[200] Dreski György somoskői várnagy ura leányainak kezével a két vő, Losonczi Albert nógrádi comes és a nádorfi Guti Ország János közös hatósága alá kerül és tőlük kap érdemeiért birtokadományt; ugyanígy jut Brandenburgi György is felesége kezével összes várnagyainak hűségesküjéhez.[201] Joggal mondják tehát a Bánffyak a XV. században, hogy familiárisaik házuknak (nostre domui) szolgálnak, s ugyanúgy írnak a kisebb birtokosok is.[202] A szolgálati viszony szabadon felbontható, de bizvást mondhatjuk, hogy az esetek nagyrészében a dominus oldalán a gyermek atyja, a fivér fivére nyomdokaiba lép.

Ugyanez a helyzet a serviens oldalán is. A fiú atyja halála után éppen úgy új urat kereshet, mint maga az atya tehette volna, s ennek nem egy példáját hozta fel az irodalom. A délvidéki hűbériség tárgyalásánál látni fogjuk, hogy ott egész nemzetségek állanak egy-egy úr szolgálatában; Magyarországon ennyire nem jutottak, de szinte sablonosnak mondható, hogy a fiúnak tett birtokadomány atyja szolgálataira hivatkozik, vagy fivérek, esetleg unokatestvérek élnek ugyanazon dominus hatósága alatt, tehát a család szolgál.[203] Jellemző Kemin fia Miklós kaproncai polgár esete, ki a Mykch szlavón bán szolgálatában álló unokáját felbiztatja arra, hogy a bán ellenségének, Henrik fia Péternek szolgálatába álljon, s ezért a hűtlenségéért elveszti jószágát, ami három generáció együttes szolgálattételére mutat.[204] Kendi Balád Tamás írja egy atyjafiának, hogy egy rokonuk, Szentkirályi Bolgár László a vajda zsoldjába akar állni, de úgy véli, jobb neki az ő urukhoz, Bánffy Istvánhoz csatlakozni, s velük együtt lenni, hiszen ez is a vajdával vonul hadba. Kéri rokonát, hogy ajánlja be uránál Bolgár Lászlót.[205] Az egyik rokon hozza

200 1291: Wenzel V. 64,89; 1349: Anjou II. 293 (hasonló a Szekfünél id. domahidi esethez, 64); 1471: Item in familia sumus uniti sic, ut in omnibus licitis et honestis familiares nostri sint nobis communes et teneantur familiari unicuique nostrum tamquam proprio domino, Bánffy II. 142.

201 1460: Bánffy II. 19; 1509: fent 170. jz.

202 1441, 1443, 1458: Bánffy I. 645, 648, II. 1.; 1480: curie eorum, Csáky I. 456.

203 1247: HO. VIII. 50; 1254: Fejér IV/2. 259; 1257—61: Zichy I. 5; 1275: Wenzel XII. 159; 1282: Károlyi I. 14; 1283: Wenzel XII. 408; 1294: Wenzel X. 160; 1299: HO. VII. 279; 1310: Zala I. 134; 1313: Zichy I. 146; 1316: Anjou I. 407; 1320: Anjou I. 574, stb.

204 1340: Teleki gyömrői 79.

205 1443: et una nobiscum eidem fratri nostro melius esset, Teleki II. 11.

tehát a másikat. De megbecsülik a régi szolgát az urak is, különösen, ha már hozzátartozói is híven szolgáltak. Igy Bátmonostori Töttös János nyomatékosan kéri anyját, hogy adja vissza gazdatisztségét az elcsapott Porkoláb Pálnak. Ennek fivére, Gergely várnagy, életében híven szolgált nekik, s így tett maga Pál is, tehát jobban megérdemli a tisztséget, mint utódja, aki később állott be. Gyalázat volna a családra, ha nem becsülné meg jobban a régi familiárist, mint az újat.[206]

De nemcsak a hagyomány kívánja meg a helyt maradást, hanem egyes esetekben maga a serviens is szolgálatra kötelezi utódait. Szentandrási András mester egy szabad állapotú famulusa bevallja az egri káptalan előtt, hogy adománybirtokáért hálából nemcsak maga fog élete fogytáig minden tisztességes feladatot elvégezni, hanem születendő fiai közül is az egyik folytatni fogja szolgálatát az úr fiainál. Még a XVI. század elején is ki kell kötnie a már említett Benkowych Miklósnak, hogy szolgálatvállalása nem kötelezi az adományban részes fivérét és fiait. Egy nemes familiáris pedig, Madarasi Zsigmond, belsőszolnokmegyei adománybirtokok fejében megigéri a Somkereki Erdélyieknek, hogy nemcsak maga fog továbbra is a szabad szolgálattevők (prédiálisok) módjára nekik szolgálni, hanem holta után örökösei is, s ha nem volnának erre hajlandók, az adomány érvénytelen.[207] A magánadományrendszeren keresztül tehát megindul a személyes viszony e l d o l o g i a s o d á s a, ez azonban nem töri át a familiáritás eredeti jellegét, s így a nagybirtok vitézeiből nem lesz uruknak örökösen alárendelt, helyhezkötött réteg, amilyen az egyházi nemesség.[208]

[206] 1423. k.: Bene enim scitis domina karissima, sepius me informastis, quod illos servos meos (h. melius?) providemur, qui ab antiquo nobis servierunt, quam illos, qui prima servicia advenient: ceteri enim servi nostri (ut) exemplum recipiunt. Zichy XII. 120. — Hasonló 1486: uo. 321.

[207] 1280: Mon. Strig. II. 122; 1353: Obhoc ipse in (tot et t)antorum beneficiorum recompensacionem hoc assumpsisset... ut ipse sicut hactenus sic (et in post)erum usque ad vitam suam erga eundem magistrum Andream et suos heredes commoraretur, commorandoque ei (fideliter) deserviret tanquam liber homo in condecentibus serviciis licitis eciam et honestis, ac insuper si ipse al(iquando Deo) favente filios habuerit, unus ex dictis filiis suis semper apud filios pretaxati magistri Andree staret et com(mora)retur ac prefata servicia eisdem continuaret modo prenotato. Zichy II. 585 (a hézagokat magam egészítettem ki); 1507: fent 176. jz.; 1509: more et instar ceterorum liberorum servitorum, qui prediales solent nuncupari, semper servire teneatur,... s így örökösei is, Teleki II. 309. Itt legfeljebb a prédiális intézmény neve kerülhetett át a familiaritásba.

[208] Helyesen Szekfü, Serviensek 64.

A familiáris-viszonyból család és család között szövődő, bensőséges kapcsolatra mutat rá a magán-adományleveleknek az a stereotip fordulata, hogy a jutalmazott gyermekkorától, vagy ifjúságától teljesít szolgálatot.[209] A nyugati hűbériségnek a rokoni szolidaritást kiegészítő funkciója jut itt eszünkbe: a gyermeket ott is ritkán nevelik az atyai házban, inkább az úr udvarában tanulja meg a vadászat és a harc mesterségét. Az egykori apród sohasem felejti el, hogy ura táplálta s ezzel a hűbériség korai értékei, elsősorban a személyes együttélés, élednek fel újra.[210] Éppen ilyen emlékeket idéz fel a Gutkeled nembeli Bereck fiainak egy nemes familiárisa, mikor birtokát elcseréli Nagykárollyal, hogy uraihoz közelebb élvén, nagyobb jutalmat kaphasson: elmondja, hogy gyermekségétől fogva híven engedelmeskedett nekik, ők pedig felnevelték és támogatták.[211] Újlaki Miklós erdélyi vajda érdekesen mondja el adománylevelében egy familiárisának udvari pályafutását. Paczmani Tamás az úr udvarában nevelkedett; mint gyermek először az apródok és kamarások sorába lépett, hol nagy iparkodással és ragaszkodással szolgált; hamarosan tárnokmesterévé azaz kincstartójává nevezte ki az úr, s ebben a tisztségében nemes származásának megfelelően semmi ragadomány nem tapadt kezéhez; így érdemelte ki, hogy immár férfiúvá növekedvén, ne anyagi, hanem személy körüli szolgálatot lásson el, s így a vajda pincernajává lett. Az adomány után tíz évre már újlaki várnagyként találkozunk vele, amint éppen szőlőt vásárol.[212] Nehezen hihető, hogy az ilyen, uruknál nevelkedett, egész pályájukban hozzá nőtt emberek éltek volna a jogviszony felbontásának lehetőségével.

Az a körülmény, hogy az esetek nagyrészében család szolgált családnak, a familiáris-viszonynak sajátosan atyafiságos jelleget adott. Ennek a következményeit még látni fogjuk a

209 1247: HO. VIII. 50; 1255: Wenzel XI. 422; 1268: Wenzel VIII. 196; 1275: Wenzel XII. 159; 1276: Wenzel IX. 156; 1282: HO. VIII. 224; 1284: Sztáray I. 31; 1291: Wenzel XII. 518; 1294: Wenzel V. 105; 1298: Fejér VI/2. 150; 1308: Anjou I. 150; 1314: Anjou I. 342; 1319: Anjou I. 505; 1339: Anjou III. 613; 1340: Anjou IV. 4; 1353: Zichy II. 585; 1443: Bánffy I. 648; 1449: Melczer, Okmányok 82; 1458: Bánffy II. 1; 1480: Bánffy II. 210; 1491: Teleki II. 174; 1498: Dl. 29571.

210 Bloch I. 347—8.

211 1335: ab infancia sua fideliter obsequendo eisdem Johanni et Nicolao magistris extitit educatus per eosdem et confotus, sperans ab ipsis per proximiorem residenciam maiora serviciorum premia se posse recipere, Anjou III. 130.

212 1458: Zichy X. 3; 1468: uo. 452.

szolidaritás ezer megnyilatkozásában. Szolgálat és rokonság összeolvadását nagyban elősegítette az, hogy — különösen a XIV. század végéig — számos példánk szerint a dominusnak atyjafiai szolgáltak, kiket így kétszeres kapocs is fűzött hozzá.[213] Megint a nyugati hűbériségre kell gondolnunk, ahol a legjobb csapatnak azt tartották, amely rokonokból és vazallusokból állt.[214] Példáink vannak rá, hogy még az atya és fiú viszonyát is a szolgálat kategóriáiban gondolták el, s az atya éppen úgy tett egyik fiának birtokadományt, mint bármely más familiárisának.[215] A Délvidéken még azon sem ütköztek meg, ha a testvér jobbágynak kötötte le magát.[216] De nemcsak a rokonság vezetett szolgálatra, hanem a szolgálati viszonyból is gyakran válhatott atyafiság: így Kuun István comes Garai Péter nemes familiárisához, ki gyermekségétől híven szolgált neki, nővérét adta feleségül s egy vásárolt birtokát adományozta nekik.[217]

A szolgálati viszony mindkét félre kötelezettségeket rótt, amelyeknek teljesítésére a másik fél igényt tarthatott. Ezek a kötelességek azonban csak ritkán voltak szerződésszerüen megállapítva (néhány példát már láttunk rá), legtöbbször a hagyomány, a familiaritás íratlan joga szabályozta őket, a viszony családias természetének megfelelően. Ha tehát közelebbről meg akarjuk ismerni elsősorban a súlyosabb oldalt, a *familiáris kötelességeit*,

[213] 1247: Wenzel VII. 247; 1255: Wenzel XI. 422; 1271: Wenzel III. 268; 1276: Wenzel XII. 130; 1291: Csáky I. 20; 1295: Hazai oklt. 145; 1300: Wenzel XII. 663; 1303: Anjou I. 63; 1310: Zichy I. 128; 1319: Anjou I. 505; 1325: HO. III. 76; 1329: Anjou II. 457; 1332: TT. 1889, 531; 1334: Anjou III. 83; 1340: Anjou IV. 28; 1347: Zala I. 465; 1352: Blagay 129; 1354: Sztáray I. 244; 1388: Zichy IV. 369; 1458: Héderváry I. 289. V. ö. Szekfü, Serviensek 76.

[214] Bloch I. 193.

[215] 1248: ita videlicet, quod idem Cosmas iam dicto patri suo fideliter debet famulari, quamdiu vixerit, et omnimoda necessaria ministrare, Wenzel VII. 274; 1309: diversis prerogativis, favoribus et dileccionibus filialibus pre aliis filiis suis sibi meruit complacere. servitia grata et accepta ut decet paternum honorem indefesse filialiter eidem impendendo. Anjou I. 189.

[216] 1379: quam quidem possessionem ... una cum se ipsis ... obligarunt pro dictis centum ducatis auri more aliorum iobagionum eorundem eisdem servituros ... az összeg kifizetéséig, Blagay 164.

[217] 1291: respectu honore nobilitatis sue sororem suam dominam Margaretam eidem in matrimonium tradidisset, Wenzel XII. 518. — Kozalkó Vencel 1477-ben a Podmaniczkyak várnagya, 1484-ben előállítását ígérik, de 1495-ben Kozalkó Ulászló felesége Podmaniczky László leánya: Podmaniczky I. 179, 262.

akkor nemcsak a kötelező-levelek szegényes anyagát kell számbavennünk, hanem azokat az érdemeket is, amelyekért a középkor gyakori magánadományait osztogatták. Történeti irodalmunk részletesen foglalkozott a familiáris-rétegnek az uradalom életében betöltött szerepével, s magunk már csak ennek a képnek kiegészítésére, a vonások rendszerezésére fogunk törekedni.

Általában véve a familiáristól hűséget és szolgálatot kivánt ura, mégpedig olyan hűséget, mely minden más kapcsolatot kizár. Az egyetlen kivétel, mint az utolsó fejezetben látni fogjuk, a király és a korona iránti hűség: ez minden más fidelitas fölött áll, akárcsak a francia hűbérjogban. (Az idegen urakkal, trónkövetelőkkel kötött, a király ellen irányuló hűbérszerződések természetesen hűtlenségnek minősülnek.) Ettől eltekintve azonban a szolgálattevő teljesen szolidáris kell, hogy legyen urával: barátjának barátja, ellenségének ellensége. Amikor hatalmas urak testvérré fogadják egymást vagy szövetséget kötnek, tisztjeiket és familiárisaikat is kölcsönös segítségre kötelezik; ha pedig a serviens az ellenség hűségére tér, vagy mást erre buzdít, eljátszhatja adománybirtokát.[218] A hűség a nehéz időkben mutatkozik meg legjobban; a hű serviens ilyenkor is kitart ura mellett, bujdosásba, száműzetésbe is követi.[219] Amint a hűségnek, úgy a szolgálatnak sincsenek korlátai: köteles urának éjjel-nappal, jó- és balsorsban minden megengedett és tisztességes szolgálatot teljesíteni, mely szabad emberhez méltó. A Bereckfiak említett familiárisa is azért remélhet a közelebb lakás folytán nagyobb jutalmat, mert urainak jobban rendelkezésükre tud állni.[220] A familiáris engedelmességgel tartozik urának és mindazoknak, akiket ez föléje rendel.[221]

Az egyes szolgálatok közül igen jól ismerjük a birtokkezelést, melyet az úr gazdatisztjei (officiales), maguk is familiárisok, végeztek; azt is tudjuk már, hogy ez a működés nem vált el élesen a hadiszolgálattól, s az úr hívei felváltva adminisztrál-

[218] 1298: fent 173. jz.; 1307: Anjou I. 127; 1340: fent 204. jz.; 1411: quos omnes declaramus amicos suos, colligatos et servitores sicut nostros, promittentes, quod sibi debeant servire et obedire sicut serviunt et obediunt nostre persone, Frangepán I. 162, 165.

[219] 1212: Sopron I. 8; 1250 k.: Sztáray I. 8; 1255: Wenzel XI. 422; 1268: Wenzel VIII. 196; 1298: Fejér VI/2. 150.

[220] 1335: fent 211. jz.; 1336: fent 169. jz.; 1353: fent 207. jz.

[221] 1391: Bánffy I. 435, 436; 1411: fent 218. jz.; 1481: Iványi Béla, A körmendi levéltár memorabiliái (Körmend 1942) 23.

tak és katonáskodtak.[222] Most csak azt szeretnők kiemelni, hogy a két funkció szorosan összefonódott. Példának említhetjük a várnagyok feladatait. Nemcsak azt követeli tőlük az úr, hogy saját erejükből és költségükön őrizzék meg számára a várat ellenségei támadásával szemben (ha átadják, hűtlenségbe esnek), s nemcsak ezért kapnak adományt,[223] hanem azt is elvárja tőlük, hogy a szántást-vetést és egyéb gazdasági ügyeket családatya és gondos ügyvivő módjára irányítsák, jövedelmeit behajtsák, ügyeiben a megyeszéken és a királyi bíróságokon eljárjanak.[224] Másrészt nem minden személyes kockázattól mentes foglalkozás az uradalmak benépesítésével kapcsolatos jobbágyköltöztetés és visszakérés sem. Az egyik familiárist, mikor ura birtokára szabályszerüen jobbágyot költöztetne, megölik, a másikat, mikor szökött jobbágyot keres és perel vissza, ügyvédlevelének hiányára hivatkozva fogságra vetik és vérdíján marasztalják.[225] A familiárisnak tehát nemcsak munkaerejét, hanem személyét is be kell vetnie az életharcba ura ügyeiért.

Az officiálisokat egyébként nem szabad a többi szolgálattevőktől élesen elválasztanunk. Olyan familiárisok ők, akiket urak a többiek közül kiemelve várnagyaivá, sáfárjaivá, falubíráivá stb. kinevez; ez a kinevezés azonban éppen úgy tetszéséig tart, mint az országos méltóságok és ispánságok, s az úr, ha akarja, a tisztséget elveheti, majd ismét visszaadhatja.[226] Láttuk fentebb, hogyan kötelezik magukat szolgálatra, ill. hogyan illeszkednek be a vár rend-

Szekfü 37 sk., 61 sk.; Sinkovics 36—7.

223 1298: Fejér VI/2. 150; 1316: Anjou I. 407; 1450: infidelitas, Héderváry I. 274.

224 1320: si predictus Stephanus (= Márévár új várnagya) ... in castro de Mare ... commorando, aratura et aliis curis domesticalibus et provisionibus, tamquam paterfamilias et procurator providus se non ordinaret, sibique fideliter non serviret seu procuraret ... kezese 20 márkát fizet az úrnak, Zichy I. 188; 1335: per magistrum Thoukam de Ersumlya et Karasow castellanum suum tamquam officialem et iudicem suum ad hoc specialiter deputatum, Anjou III. 201; 1520: Item ipsi castellani, saltem unus ipsorum, quem dominus Illustrissimus ad congregationes vel octavas vocaverit ad se, illo ubi dominus fuerit veniat, alias vero maneat in castro. Item quando celebrantur iudicia comitatuum, in quibus dominus Illustrissimus bona habet ipsorum castellanorum, unus in expensis suis semper intersit et causas cum procuratoribus domini Illustrissimi bene et fideliter promoveat. Gyula 78.

225 1323: Zala I. 164; 1391: Sztáray I. 507.

226 1320: kinevezés, fent 224. jz.; 1375: cum Johannes et Michael filii Mathe de Darouch sui famuli extitissent ac in possessione sua similiter Darouch vocata officiales sui fuissent, Zichy III. 607; 1423: Zichy XII. 120; 1445: Gregorius Somay dictus et nobilis vir, qui fuit famulus noster et etiam iudex in Erked, Teleki II. 17; 1454: Szentmiklósi Pongrác

tartásának kereteibe Brandenburgi György gyulai castellanusai.[227] Természetesen egészen új szolgálati viszony is jöhet létre úr és gazdatiszt között, de — mint láttuk — a régebbi familiárisokban több bizalma van. A középkor realitásokhoz ragaszkodó szemlélete a jószágnak kezelésre való átadását is adománynak nevezi, de nem örökbirtokként, hanem pro honore.[228] A honor egyébként a királyi adományozású méltóságok és tisztségek műszava már az Aranybullák óta, s alkalmazásában ismét a többször említett párhuzamosságnak egyik jelét kell látnunk királyi udvar és magánkúria között. Itt a szó jelenthet várat, birtokot, vagy a gazdatiszt igazgatása alá adott területet.[229] Szinonimája már az 1298:61. tc.-ben az officiolatus, s ez marad a tiszt működési körének állandó megjelölése az egész középkoron keresztül; innen követi el hatalmaskodásait, innen idézik törvénybe.[230] A gazdatisztséghez hasonlóan a rendes familiárisi kötelességeken túlmenő szolgálatokat teljesít Losonczi Zsigmond budai prépost orvosa, Frangepán Beatrix puskaművese stb.[231]

A várnagy, gazdatiszt vagy más szakfeladat ellátóin kívül is minden serviens fegyveres szolgálatot teljesitett urának, „a király és az ország védelmére ép úgy, mint a király ellen való lázadásban, királyi birtokok elfoglalásában vagy egyszerű rablásban, útonállásban, hatalmaskodásban, ha urok ezt kivánta tőlük". Azt is jól tudjuk, hogy a nagybirtokosok bandériumait éppen ezek a hadi szolgálatot teljesítő familiárisok szolgáltatták, s így magán-

Jakab, Szugur Dyurd nemes fiainak adja... Erdyoysspanssagoth ad castrum videlicet Zidovar pertinentem, Dl. 14897; 1470: Zichy XI. 53; 1507: Gyula 44; 1508: durante beneplacito mihi in officiolatum contulerat, et tandem, dum Sue Illustrissime Dominationis voluntas fuit, eundem castrum... a me abstulit, Gyula 48.

227 1509: Gerlai Ábránffy Péter elismeri, hogy Gyula várát és három mezővárost György őrgróf és felesége ... ad manus meas durante beneplacito ipsorum quoad mediam partem dederunt et in officium contulerunt, Gyula 51—2; azonos szövegű 1510: uo. 59, 1513: uo. 62; 1520: szolg. szabályzat, fent 178. jz.

228 1371: Németújvári Henrik és az Egervári testvérek pere Egervár és Fancsika tekintetében. Henrik azt állítja, hogy ezeket az Egervváriak elődeinek ... titulo honoris contulisset, ... ellenfelei viszont ősi birtokaiknak állítják. Zala II. 38, az id. 45. Pro honore: 1374: Zichy III. 587; 1447: Héderváry I. 248, stb.

229 1298:61. tc.: honorem seu officiolatum, Suppl. I. 163; 1321: Blagay 88; 1391: Bánffy I. 435.

230 1393: Zichy IV. 514; 1406: Zichy V. 484; 1416: Zichy VI. 406; 1417: uo. 436; 1420: Blagay 245, stb. — Ez is királyi analógiára megy: honoris seu officiolatus, 1486: Blagay 421.

231 1503: Bánffy II. 392; 1507: Gyula 45.

jogi függésük révén közjogi szerephez is jutottak. Láttuk, hogy a pártharcok idején még a pécsi püspökségre pályázó klérikus is fegyveresekkel való szolgálatot igér, s ilyenre vonatkozik Benkowych Miklós hűbérszerződése is.[232] Ez a katonáskodás nem valamilyen köz- vagy magánkötelezettség gépies teljesítése, hanem áthatja a hűség és az úrhoz való ragaszkodás egész melegsége. A magánadománylevelek arengájából megismerjük a serviens-eszményt, aki nem fél a haláltól, sem az útak veszélyétől, uráért készséggel kockára teszi az életét, nem hagyja el akkor sem, mikor hozzátartozói és más szolgái elhagyják, hanem önfeláldozóan védelmezi. A serviensi önfeláldozásnak csakugyan megható eseteivel találkozunk, Kemény Simonnak Hunyadit megmentő hőstettén kívül is: már a XIII. században serviense menti meg a királyi hírnökök ispánjának, Tristánnak és fiainak életét, egy másik előkelő szolga a századvégi tatárveszélyben a maga lovát adja át urának, mikor azét levágják, egy harmadik ugyanígy tesz a németekkel vivott csatában, s ura megmenekül, de őt összekaszabolják.[233] A középkor zaklatott évszázadaiban könnyen sor kerülhetett rá, hogy a familiáris életét adja uráért: gyakoriak azok az adományok, amelyeket atyjuknak, fivéreknek, vagy más atyjukfiának az úr szolgálatában esett haláláért kapnak a hátramaradottak, sőt olyan esetről is tudunk, amikor a jutalmazottaknak négy fivérük esett el az úr hűségében.[234] A hősi halál logikus végpontja a familiáris kötelességteljesítésének, de az, hogy uráért személyét nem kímélve, vérét ontja vagy megcsonkul, a középkori magyar hűbérviszonynak egészen sablonos, mindennapi jelensége.[235]

[232] Szekfü, Serviensek 29 (az id.) 51—55, 71; Mályusz, Társadalom 322. — Miklós cantor szolgálatára ld. fent 162. jz., Benkowychéra fent 176. jz.

[233] 1255: cum omnes cognati et servientes nos dereliquerunt, quando pater filium et filius patrem derelinquebant, ipse nobiscum cum magna fidelitate permanens. Wenzel XI. 422; 1268, Ugrin szörényi bán: Quoniam — — — dominos virtutum dono decoratos suis subditis et servientibus munerabiles necessario esse oportet et favorabiles, et maxime illis, in quorum fuit cordibus fidelitas sibi visa manifesta, et in omnibus casibus fortune suum caput pro suo domino ponere non neglexit. Wenzel III. 192; 1291: Wenzel X. 64, Fejér VI/1. 146; 1298: Fejér VI/2. 150; 1314: Anjou I. 342.

[234] 1275: Wenzel XII. 159; 1282, a négy fivér: Károlyi I. 14; 1283: Wenzel XII. 399; 1291: HO. VIII. 310; 1294: Wenzel V. 105; 1318: Zala I. 147; 1319: Anjou I. 505.

[235] 1282: Wenzel IX. 338; 1283: Wenzel XII. 399; 1284: Sztáray I. 31; 1287: Wenzel XII. 460; 1295: Hazai oklt. 145, Mon. Strig. II. 372; 1304: Anjou I. 91; 1306: uo. 115; 1308: uo. 150; Sopron I. 69; 1316: Anjou I. 407; 1318: uo. 487; 1322: Bánffy I. 269; 1324: Anjou II. 112.

Az önfeláldozásig menő vitézi szolgálat kötelezi nemcsak a familiárist, hanem azokat is, akik vele akár vérségi, akár szolgálati viszonyban állnak (alhűbéresek). Igy Lőrincz fia György a XIII. század végének viharos küzdelmeiben foglyul esett uráért két fiát adja túszul; s mivel nem váltják ki őket, egyik fejét, másik ujját veszti.[236] Máskor a serviens alhűbéresei adják életüket urukért s ennek uráért, különösen valamely vár kollektiv védelmében, s ezért uruk kap jutalmat.[237]

Elvárja ezenkívül az úr azt is, hogy a familiáris erkölcsi vagy anyagi hátrányt és kárt viseljen érette; hiszen ha az életét oda kell adnia, ezeket még inkább el kell szenvednie. Igy arról hallunk, hogy serviens fogságot viselt urával együtt, uráért, sőt ki is váltotta magát, ami persze az úr érdekében tett kiadásnak számít.[238] Amikor az úr ellenfelei elhatalmasodnak, vagy netán a királlyal kerül szembe, a familiárist is gyakran üldözik, birtokait és jobbágyainak jószágait is elveszik, elkobozzák, vagy másféle károsodás éri; nem szólva arról, hogy a hadiszolgálat, a várvédelem is költséggel jár.[239] A szolgálatban állónak élete és javai is készen kell hogy álljanak „ura tisztességének" előmozdítására. A familiáris pénzzavarban kisegíti urát, megosztja vele esküvője költségeit s talán fogságból való kiváltásához is hozzájárul.[240]

A nyugati hűbéresnek a katonai szolgálattal egyenrangú másik kötelessége volt az udvari szolgálat. Megvolt ez a magyar hűbériségben is. De nemcsak azt a már ismert funkciót kell értenünk rajta, amelyet a familiárisok mint uruk gazdatisztjei, sáfárjai, ügyvivői, bírái töltöttek be,[241] hanem a nyugati udvarokban működő hűbéresekéhez hasonlítható tanácsadás tevékenységét. Ez a tanács vonatkozhatik az úr politikájára: főúri ligák a nemes fami-

236 1291: Wenzel V. 55; 1295: quod wlgou Thwz dicitur, Mon. Strig. II. 372. — Ez a jelenség persze nemcsak a fiú és a dominus közötti szolgálati viszonnyal magyarázható. A Hk. I. 51, 8. §. szerint az atya fiát túszul adhatta maga helyett; itt tehát a fiú az úrért atyja képében szenved.

237 1316: Anjou I. 407; 1318: Zala I. 147; 1340: Anjou IV. 21; 1450: Dl. 14416; 1458: Bánffy II. 1; 1464: Békefi, Pásztó I. 345; 1473: HO. V. 315; 1480: Csáky I. 456.

238 1287: Wenzel XII. 460; 1303: Anjou I. 52.

239 1291: Wenzel X. 64; 1318: Zala I. 147; 1319: Anjou I. 505; 1490: HO. IV. 437.

240 Sinkovics, Nagybirtok 41; Mályusz, Társadalom 328. — Lakodalom 1519: Bánffy II. 489; kölcsönre más példa 1483: uo. II. 241.

241 Szekfü, Serviensek 44, 75.

liárisok tanácsával jönnek létre, de inkább gazdasági természetű kérdéseket érint; így osztálynál, zálogosításnál, az egyházi nemesek szabadságainak megállapításánál támogatja a dominust. A Losonczi Bánffy-fivérek 1471-i osztálylevelükben abban egyeznek meg, hogy ha a birtokaikra vonatkozó újításokat távollétük miatt ők maguk nem határozhatják el, a tisztségeket viselő familiárisok tanácsában és elhatározásában fognak megnyugodni.[242] Ha azonban az úr hívei rossz tanácsot adnak, ezért felelősségre vonják őket, mint Héderváry Imre özvegyének három nemes familiárisát, kik úrnőjüket hatalmaskodásra biztatták fel.[243] A tanácson túlmenően is szerephez jutnak a familiárisok uraik osztályánál: így Becsei Imre három fiát az ingóságok elosztásánál előkelő egyházi és világi urak mellett híveik képviselik.[244] Az udvari működés ünnepélyességére érdekes fényt vet egy középkorvégi eset. Drágfi János kraszna-középszolnokmegyei főispán kieszközölte Rómában természetes fia törvényesítését; mikor hazatér a pápai oklevéllel, összehívja Erdőd várába a környéken lakó barátait, rokonait és familiárisait, s köztudomás végett előttük adja át a kartát Ferenc fiának.[245]

Kifelé elsősorban a serviensek kötelessége uruk képviselete peres és perenkívüli ügyekben, bíróság és hiteles hely előtt egyaránt.[246] A perekben vitatkozó, ügyvédvallással felszerelt prókátor-serviens, a pusztán ura helyett megjelenő assumptor termini, a birtokbavezetéskor ellentmondó, a hiteleshely előtt tiltakozó familiáris olyan ismert alakjai a középkori magyar jogéletnek, hogy további bizonyításra nem is szorulnak. Érdekesek azonban azok az esetek, amelyek az ügyvédi szolgálat specializálására mutatnak. 1314-ben Héder nembeli András mesternek az egykori vasvári városbíró fia, Bertalan mester a notarius et procurator specialis-a, ki már kiszolgálta nagyatyját, János nádort és fivérét, Miklós tárnokmestert is. A pécsi püspök famulusai között pedig nem sokkal később egy Petrus procurator dictus bukkan fel, ki minden bizonnyal állandó hivatása révén kapta „Pró-

242 1325: Kompoldus racione iunioritatis sue secundum regni consuetudinem primo eligendi habens facultatem, matura et sufficienti cum suis familiaribus deliberacione prehabita, possessionem Kwrew in suam recepisset porcionem... Anjou II. 231; 1409: Frangepán I. 160, id. Sinkovics 36; 1413: Zala II. 390; 1442: a liga: Zichy IX. 42; 1471: Bánffy II. 142.

243 1420: Héderváry I. 160, id. Sinkovics 36.

244 1335: Anjou III. 178.

245 1521: Teleki II. 448.

246 Szekfű, Serviensek 28.

kátor" melléknevét.[247] Nem volt veszélytelen mesterség a prókátorság sem: Kállai István nemes serviensét és prókátorát 1358-ban az ellenfél egy familiárisa súlyosan megsebezte a leleszi konvent előtt, Töttös László özvegyének és fiainak ügyvéd-familiárisát pedig a cikádori apát szolgái ölték meg.[248] A képviselethez hasonló szolgálat a követségjárás, ez azonban sokkal ritkábban szerepel, mint az egyházi nemeseknél.[249]

A képviselettől csak egy lépés vezet a serviensek szerepléséig a középkori k ö z i g a z g a t á s b a n, melyről Szekfü és Holub szemléletes képet rajzoltak.[250] Kimutatták a familiárisokkal ellátott közigazgatás patrimoniális jellegét is, amelyet csak erősít az a megfigyelés, hogy az alnádori, albáni, alvajdai vagy alispáni kinevezés ugyanolyan jellegű, mint az officiálissá emelés. Ez a jelenség azt a gondolatot fejezi ki, hogy a szolgálattevő a közfunkcióban is az urat képviseli, s az alárendeltekkel szemben annak képében lép föl. Így jár el a nagybíró embere bevezetésnél, így megy ki (bár ritkán) a hiteleshely serviense (és nem egy tagja) hiteles tanúságul.[251] A köztevékenységnek magánhatalmi szervekkel való ellátása lehetőséget ad arra, hogy ha a végső összegezésnél a familiaritást valóban hűbérviszonynak fogjuk találni, a középkori magyar adminisztrációt viszont hűbéri igazgatásnak tekintsük.

Végül olyan kötelességek is hárulnak a serviensre, melyek révén valósággal családtag szerepét tölti be. Így vannak esetek, amikor az elhunyt úr kiskorú gyermekeit egy idős, bölcs familiáris g y á m s á g á r a bizzák, ki ifjú urainak elszámol, mikor „érett kort" érnek.[252] Erkölcsi kötelességüknek érzik a kollektív fellépést néhai Garai János előkelő rokonai és familiárisai a nádorfi hűtlen felesége, Hedvig ellen. Bevádolják a királynál, hogy még ura életében viszonyt folytatott Konya unokája, Miklóssal, amiről ők mindnyájan tudtak, s ura bosszujától félve megmérgeztette őt. Jellemző, hogy

247 1314: Anjou I. 337; 1329: Zichy I. 300.

248 1358: Anjou VII. 86.

249 1303: Anjou I. 52.

250 Szekfü, Serviensek 85—110; Holub József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete, Budapest 1917 (Fejérpataky-Emlékkönyv); Mályusz Társadalom 331.

251 1333: Anjou III. 2. — 1333: Anjou III. 41; 1348: Anjou V. 196.

252 1377: qui eos vice patris alat, foveat, gubernet et protegat, NM. Kállay-ltár, id. Szekfü, Serviensek 64 (1); 1483: tanquam tutoris gubernatorisque et proventuum omnium bonorum suorum perceptoris, Bánffy II. 236; 1485: uo. 251.

ők kérnek orvoslást az uralkodótól, ki jogtudósai tanácsával főbenjáró ítélettel sújtja a bűnös asszonyt.[253]

A serviens kötelességeinek elmulasztása, hűségének megszegése többféle következményt vont maga után, amellyel a magánadományrendszer és az úri hatóság kapcsán foglalkozunk. Forduljunk most inkább az úr kötelességei felé s nézzük, mennyire valósítják meg a kölcsönösség eszményét. A dominus tartozik-oldalának jellegét ismét az egyén és egyén közötti kapcsolódás, a személyes viszony melegsége adja meg. A szolgálatba állást nem egyszer előzte meg viszálykodás; most ennek meg kell szűnnie, a dominus nemhogy károsítaná serviensét személyében és javaiban, hanem kegyébe, szeretetébe fogadja és megvédi a külső támadók ellen. A XIV. században van eset rá, hogy ez a kötelezettség a „védelembe fogadás" pápai és királyi oklevelekből jól ismert formáját ölti fel. Nem mentesül tőle az úr még akkor sem, ha elhagyja az országot: így Nagymartoni Pál országbíró Avignonba utaztakor István királyi tárnokmesterre bízza károsult familiárisainak ügyét, s kéri, hogy a király előtt is támogassa, egyébként pedig jobbágyaikkal együtt védje meg őket.[254] Az úr általában minden bajban serviense mellé áll: ha pénzzavarban van, kisegíti, kölcsönt ad neki ősi birtoka visszaváltására,[255] de kölcsönt is vesz tőle, mint láttuk. Különösen akkor van szüksége segítségre a serviensnek, ha összeütközésbe kerül a büntetőjoggal. Ilyenkor ura kiváltja a fogságból, melybe emberölésért, vagy latorságért esett;[256] kezességet vállal érte, hogy megszabadulhasson, bár van eset rá, hogy szolgája megugrik és ő rajtaveszt;[257] sőt attól sem riad vissza, hogy rejtegesse a tettest, mint a XVI. század végén Oswald zágrábi püspök, meg a volt hor-

253 1435: a panaszosok ... proceres et nobiles ac alterius status homines de proximitate et familiaritate pretacti condam Johannis filii Nicolai de Gara palatini ... A viszony folyt ... ad scitum omnium proximorum et familiarum dicti condam Johannis de Gara, HO. VII. 455.

254 1298: fent 173. jz.; 1313: fent 164. jz.; 1321: János szlavón bán fiává fogadja unokáját, János ispánt, ki ... nobiles vero nostros, qui honores a nobis tenent sive in castris, possessionibus, sive ipsis de communi voluntate contulerimus, aut nos de proprio nostro pretextu fidelitatum ipsorum, eo modo quo nos dileximus ipsos, in eisdem honoribus tenetur eos et heredes ipsorum diligere, aliquid ex eo non minuendo cuipiam ex ipsis. Blagay 88; 1347—8: az országbíró kérelme a tárnokmesterhez, Anjou V. 164; 1366: védelembe fogadás, Teleki I. 180. — A védelemről ír Szekfü Serviensek 33, Sinkovics, Nagybirtok 40, Mályusz, Társadalom 322.

255 1335: Anjou III. 163; 1337: uo. 354.

256 1302: Károlyi I. 33; 1401: Teleki I. 282.

257 1327: Anjou II. 304; 1360: Zichy III. 167; 1393: MTT. II. 192.

vát-szlavón bán, Medvevári Thuz János gyujtogató familiárisaikat.[258] Mindezek nem szerződésbe írt kötelezettségek, hanem annak az általános szolidaritásnak következményei, amely a dominus és serviens egész embert megkívánó, kölcsönösségen nyugvó viszonyát jellemzi.

Az úr éppen úgy köteles képviselni familiárisát a bíróságok előtt, mint ez őt. Ez a képviselet azonban nem a felette gyakorolt hatalmán, hanem ügyvédi megbízáson alapul, amit a nemes serviens meg is szoríthat, ha akar; így tiltják el a Csabaiak urukat és ügyvédjüket, Szécsi Dénes bánt attól, hogy bizonyos pereken kívül másokban is eljárjon.[259] Erősödik azonban a tendencia arra, hogy a serviens nevében eljáró ura cselekményét minden további nélkül figyelembe vegyék: így több esetben látjuk, hogy a dominus esküszik helyette, rendszerint valamilyen hatalmaskodást tagadva. A kettő felelőssége azonban nem olvad eggyé, s ezt nemcsak az alább mondandók bizonyítják, hanem az olyan példák is, amelyekben úr és szolga együtt tesznek tisztító esküt, de csak a serviens tettéről van szó.[260] Bár itt nem rendelkezünk olyan bizonyító anyaggal, mint a később tárgyalandó dominusi felelősség kérdésében, bizvást mondhatjuk, hogy a nemes familiáris nevében csak ügyvédvalló levéllel, a nemnemes nevében azonban anélkül is eljárhatott az úr, akárcsak az atya vagy a gyám a kiskorú képviseletében. Egy jellemző eset igen jól megvilágítja ezt. Nagymihályi Miklós nemnemes famulusát, Nagy Jánost szökött jobbágyok visszakérése végett Zádorfalvára küldte, de mivel ügyvédlevelét felmutatni nem tudta, a jószág ispánja, Kisazari Péter elfogatta őt és a zemplénmegyei alispán kezébe adta. A megyeszék Nagy Jánost a statio falsi termini vétségében találta bűnösnek és mint homo popularis-t, 10 márkát kitevő vérdíján marasztalta, urát pedig 12 márka bírsággal sújtotta. A király azonban megváltoztatta a jogszokás ellenére hozott ítéletet, s éppen az elfogókat: Kisazari Pétert és az alispánt marasztalta a 10 márka vérdíjban; az előbbi ki is fizette ezt az úrnak, Nagymihályi Miklósnak, mint szolgája legitimus procurator-ának.[261] Míg tehát a nemesek az imént idézett pél-

258 1481: Blagay 391. — Ilyen jelenségekre utal az 1486:33. tc. 3. §-a is.

259 1304: ügyvédvallás, Anjou I. 71; 1333: megszoritás, uo. III. 36.

260 1320: Anjou I. 572; 1322: uo. II. 57; 1337: Károlyi I. 125; 1338: Anjou III. 511; 1344: együtt esküsznek, uo. IV. 448.

261 1391: Sztáray I. 507.

dákban meghatalmazást adnak uruknak s azt korlátozzák is, a nemtelennek törvényes képviselője ő, pedig az ügy eldöntése a serviens oldalán éppen az ügyvédlevél kérdésén fordul meg.

Az irodalom szépen tisztázta, hogy az úr házában élő familiárisnak eltartásra: élelemre, ruhára, lakásra is igénye volt.[262] Ez a kötelezettség olyan régi, mint maga a familiáris-viszony; már 1208-ban olvassuk, hogy a pozsonyi ispán helyett egy contubernarius-a végez határjárást.[263] Ismerjük a szolgálati szerződéseket is, amelyek a XIV. században éppen úgy, mint a XVI.-ban a familiáris, de különösen a várnagy minden testi szükségletének ellátásáról gondoskodnak, élelem, ruha és készpénz alakjában.[264] Most közelebbről a fizetést vegyük szemügyre. Ez a naturálgazdálkodás uralma idején is, igen korán elsősorban készpénz, vagy legalább is pénzértékben van megállapítva. Az 1260—70-es években Türjei Miklós végrendeletében kéri feleségét, hogy reá hagyott ruháiból és állataiból fizessen ki egyik serviensének fél márkát, másiknak egy fertót és egy unciát stipendium fejében. Egy Anjoukori perből úgy látjuk, hogy nem egy serviens előre kapta meg a bérét, ami azzal a veszéllyel járt, hogy megszökik szolgálatának teljesítése nélkül, mint az Abaújmegye hatósága előtt bepanaszolt és elmarasztalt Kis Balázs az urától kapott 3 garasmárkával. Nagy Lajos idejében László mester váradi kanonok, ki alkalmasint az erdélyi püspök hírszerzője a káptalanban, csak azért fogadja el tőle a kapott egy garasmárkát, hogy urát meg ne bántsa, mert tudja, hogy sok adóssága van és így nem tud servitorairól gondoskodni, s amúgy is érzi, hogy kevés szolgálatot tett. Említettük, hogy ez erdélyi prépost nemes tisztje hatévi bérének (servicium) megállapítását kéri a káptalantól, a gyulai várban pedig egészen rendszeressé vált a készpénzfizetés. Ez arra vezet, hogy a familiáris vitéz és a zsoldos, stipendiarius között a középkor alkonyán már alig tehetünk különbséget.[265]

A készpénz mellett egyenlő joggal szerepel azonban az ingókban (res) teljesített fizetés is. Hiszen ez volt az országos jog-

262 Szekfü, Serviensek 33, 61; Mályusz, Társadalom 322.

263 Fejér III/2. 465, id. Reg. 234. sz.

264 Ld. fent 164, 165, 176—8. jz.

265 1230 (helyesen 1260—70): Zala I. 6; 1329: szökött serviens, Károlyi I. 72; 1348: kanonok márkája, Teleki I. 84; 1428: végrendeletben fizetés, Fp., id. Sinkovics 42; 1443: stipendiarius, Teleki II. 11; 1490: servicium követelése, HO. V. 372; 1516: gyulai nyugták, Gyula 65. — Jellemző adatokat hoz Mályusz, Társadalom 398.

ban minden törvényes fizetésnek befogadott módja is: részben becsértékben, részben ingóságban. Idéztük már Odouf fiainak testvérükhöz írt levelét, amelyben fegyveres servienseket kérnek tőle azzal, hogy szivesen megfizetik szolgálatukat, mert ingóságuk van elég, de serviensük nincsen.[266] Ilyen ingóságok juttatása szerepel a már bőven tárgyalt hűbérszerződések feltételei között is, amelyek összevéve a teljes ellátással érnek fel; ilyen természetbeni fizetés a szolgálati birtokoknak jólismert kiutalása, és ilyen módszerre mutat László egri püspöknek 1456-ban kelt intézkedése, mellyel a tisztabodrogközi és a zempléni kerület tizedjövedelmeinek egyrészét Perényi Pál és szolgája eltartására rendeli, mint subsidium-ot.[267] Ha azonban a természetbeni jövedelemforrások kiapadtak, ha az úrnak nem volt elég ingósága, hogy a szolgáit kifizesse, akkor földet kellett adnia bér fejében. Simon, az esztergomi ispotályosok mesterének serviense, kétévi szolgálatával egy szőlőt szerez, mert az egyháznak nincsenek ingói. Favus veszprémi prépost is egy házhelyet, száz hold földet és egy kaszálót adományoz rokon-serviensének, kinek gyermekségétől tett szolgálataiért nem adta meg a szeretet- és igazság-kívánta jutalmat. Ilyen adományt tesznek megszorult világiak is, mint Tornai Jakab mester, ki Albert szolgájának nem tud elég ingóságot adni, s ezért Zempléngyümölcsi birtokát juttatja neki.[268] A felhalmozódó fizetetlen szolgálatot tehát úgy kell elképzelnünk, mint az úrnak egyre növekedő adósságát, melyet kiegyenlíteni a familiáris-viszonyból eredő kötelessége. Ez azonban már a magán-adományrendszer tárgyalásához vezet bennünket.

Eddig is ismeretes volt az irodalomban, hogy a dominus és serviens viszonyában gyakran előfordult a földbirtok adományozása; Szekfü helyesen nevezte ezt magán-donatiónak.[269] A magánadományrendszer teljes feldolgozásával azonban a jogtör-

266 Ld. fent 164. jz.

267 Mályusz, Társadalom 319—20; subsidium tizedben, 1456: Zichy IX. 515.

268 1255: dedimus... Symeoni fideli servienti nostro pro stipendio sui fidelis servicii nobis exhibiti duorum annorum, propter indigenciam aliarum rerum nostre ecclesie... Mon. Strig. I. 430; 1271: eidemque serviciis digna et meritoria solucione ac debitis stipendiis minime respondisset, Wenzel III. 268; 1314: quod servicia ipsius Alberti cum rebus ipsorum refundi non potuissent, Anjou I. 342; 1342, 1343, ítélőmesteri szolgálatokért: uo. IV. 195, 347.

269 Szekfü, Serv. 34, 62, 64; Váczy, Serv. 277 (1); Sinkovics, Nagybirtok 42.

ténetnek kell a történelmi megismerésnez járulnia. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet. Az első követelmény a magánadomány pontos meghatározása és elválasztása a földbirtok átruházásának egyéb eseteitől. Magánadománynak azt a jogügyletet nevezzük, amellyel magánember hű szolgálatok jutalmazására vagy jövőbeli szolgálatok reményében familiárisának önként, fiörököseire szólóan is, örökjogon és visszavonhatatlanul földbirtokot juttat. Magánemberen értünk mindenkit, aki nem királyi jogon tesz adományt, tehát kizárjuk a királyt, a nádort, erdélyi vajdát, horvát-szlavón bánt, sőt a várispánt is, amikor auctoritate regia juttat földet az ország lakosainak.[270] A meghatározás többi alkotó elemeit egyenként fogjuk megvizsgálni. Előljáróba elég annyi, hogy ez a fogalom nemcsak a magán-donatio tiszta tipusát fejezi ki, hanem az esetek nagy többségének is megfelel s az idegenek ezt magyar országos jognak tekintik, szembeállítva pl. az ausztriai hűbérjoggal.[271]

A magánadományt elsősorban hűséges szolgálatok jutalmául adja az úr. A hűség első helyen áll a középkor értékelésében: IV. Béla szerint előtte jár a többi közéleti erényeknek, Újlaki Miklós vajda a legjobb erénynek tartja az emberben, melyet

[270] Néha nehéz a két típust adott esetben elválasztani, így a szlavón bánok magszakadás vagy hűtlenség címén tett adományainál, pl. 1322: Blagay 93; 1326: Anjou II. 255, biztosan közjogi; 1279: Wenzel IX. 251; 1327: Blagay 101. — Erdélyi vajdák adománya a királynak tett szolgálatokért királyi és vajdai tekintéllyel pl. 1404: Teleki I. 296.

[271] 1408: Sárfenék (Scharfeneck) urai adományt tesznek Malewiczi Pawelnek, szolgájuknak ... nach des landes recht zu Vngern ein lediges freyes gancz lehen ... durch seiner getrewen dinst willen die er vns getan hat und auch hinfur tun wil ... Er vnd alle seine erben sullen auch fuerbas das vorgenant lehen mit seiner zugehorung vnd auch das czulehen cze velde ledichlichen vnd freylichen in nucz vnd in gewere innhaben als ire rechtes erib vnd sullen auch damit iren fruomen schaffen, verseczen und verkaufen nach des lanndes recht czu Vngern an alle vnser irrueng vnd hindernuessen das glueben wir in stete cze halten mit vnsern trewen an geuerd. Fp. a gróf Batthyányiak lajtafalusi ltárából. — Viszont 1296: Meadi (Szentmargiti) Miklós bán fia, László Wolfger, Ebroni Miklós és fiainak hű szolgálataiért birtokán ... quatuor feoda et dimidium cum quibusdam agris qui communiter Vbermazze nuncupantur et quandam partem silve et dimidium feudum suum in Mortunzzabou contulimus nomine feudali secundum terre Austrie iusticiam libere et perpetue possidenda ... sőt szabad rendelkezési joggal, HO. IV. 93. Váczy (Szimb. 67) szerint ez iure theutonico történt adomány. A lehen-feudum mindkét példában jobbágytelket jelent; v. ö. alább 467. jz.

különösen nemesektől lehet elvárni.[272] A szolgálatok változatos skáláját már ismerjük. A donációs levelekben nem egyszer kifejezésre jut a nagybirtokosok vélekedése a jutalmazás indokáról és értelméről. Ugrin szörényi bán szerint az erényes uraknak bőkezüeknek és kegyeseknek kell lenniök szolgáikkal szemben, különösen akiknek hűsége életük kockázatásában nyilvánul meg. Favus veszprémi prépost szerint a szeretet és az igazság megkivánja a jutalmazást. Később Drugeth János nádor méltónak és tisztességesnek véli, hogy akik úr szolgálatára adják magukat, önkéntes jutalomban részesüljenek. Csák nembeli Miklós mester mint jó családatya jutalmazza meg a lelki és testi szolgálatokat.[273] De bármennyire is önkéntesnek kell lennie az adománynak, hosszabb szolgálat esetén egyenesen kötelességévé válik az úrnak; nem a hűbérszerződés alapján kikényszeríthető jogi kötelezettséggé, hanem erkölcsi, vagy naturalis obligatio-vá, melynek elmulasztásáért a másvilágon felel. Így Newnai László comes özvegye két baranyamegyei falut ad Besenyő Imre comesnek, ki elhunyt vejét és árva unokáit híven szolgálta, érettük vérét ontotta s még anyagi áldozatot is hozott, hogy a jutalmazás elmulasztása ne legyen veje lelkének sérelmére; Magyar Balázs volt erdélyi vajda és Kinizsi Pál királyi főkapitány pedig nem akarnak Veres László nemes familiárisuk szolgálatairól lelki üdvösségük kárával elfeledkezni, hanem érdemeiért megjutalmazzák őt.[274] Amennyire tehát az elmaradt stipendium megfizetése lelkiismereti ügy, melyről a dominus — mint láttuk — nem egyszer halálos ágyán rendelkezik, amennyire fél még a renaissance úraszszonya is attól, hogy ki nem elégített szolgái és szolgálói panaszos

[272] 1239: fidelitas ... ceteras virtutes politicas antecedit, Wenzel VII. 67; 1334: Hűség vára, Anjou III. 61, id. Deér Zsigmond 57; 1458: magna fidelitate, que optima virtus in homine est, informatus, Zichy X. 3. Ld. Váczy, Szimb. 43—5.

[273] 1268, Ugrin: fent 233. jz.; 1271: Wenzel III. 268; 1333, Drugeth: Dignum fore creditur et honestum, qui dominorum serviciis se submittunt, sponte digne retribucionis beneficio consolentur, Hazai oklt. 205; 1348: volens ... ut bonus paterfamilias temporalia et spiritualia circumamictans refundere et graciose retribuere, Anjou V. 165. Az utolsóra azonban ld. a 315. jz. kritikáját.

[274] 1340: nec eciam anima eiusdem magistri Andree generi sui his pretermissis colledatur vel offendatur, Anjou IV. 21; 1478: nolentes igitur tantorum serviciorum eiusdem Ladislai per ipsos susceptorum immemores (kimaradt: esse?), ut saluti eorum anime derogaretur, sed pocius ut benemeritis decet, de tantis serviciis acceptis remuneracionis et satisfaccionis antidoto occurrere. Hazai oklt. 435.

kiáltásokkal felverik lelki nyugalmát,[275] annyira kötelezi az urat lelkiismeretében a birtokkal való jutalmazás parancsa is. A fizetés végrendeleti meghagyása mellett nem ritkák a halálságyon tett birtokadományok sem, amelyeket az úr elhunyta miatt már csak az özvegy tud bevallani a hiteles helyen.[276] Ha a familiáris már az előző nemzedéket is kiszolgálta, nem egyszer kapja az adományt a donator atyja akaratából, vagy az elődök ígéretének beváltásaként.[277] De nemcsak a dominust kíséri el a hozzá ragaszkodók gondja a síron túl is, hanem a familiárist is követi ura gondoskodása: adományt tesz az egyháznak elhunyt híve lelki üdvösségéért.[278] Az egész úr-familiáris viszony át van szőve tehát a családias pietás szálaival, bele van ágyazva a középkor erkölcsi világszemléletébe.

A magánadomány ellenszolgáltatás-jellege még jobban kidomborodik azokban az esetekben, amikor nem csupán mint jutalmazás, hanem mint k á r p ó t l á s lép elénk. Valami kárpótlás-jelleg úgyszólván minden ilyen donációhoz tapad, hiszen a familiáris vérét ontja uráért, kiteszi életét és javait az ő ellenségei ádáz támadásainak, anyagi áldozatot hoz érte, s mindezért jóvátételt érdemel. De még erősebben kidomborodik ez azok jutalmazásánál, akik mint hivatalos harcosok, p u g i l-ok teszik kockára életüket uruk ügyéért, s amellett még a háborúban is szolgálnak neki. Ilyenkor az adománybirtok fáradozásuk, vérontásuk ára, s ez a felfogás odáig megy, hogy Lőrincz királynői asztalnokmester és fivérei a bajvívójuknak, Sándor comesnek juttatott adománybirtokot 100 márkára értékelve, 50 márkát pénzül átvesznek tőle, 50-et pedig vérontásáért, bérébe engednek át, kötelezvén utódaikat is arra, hogy ha a jószágot elperelnék, ezt a 100 márkát az adományos örököseinek megfizessék.[279] Ha azután a dominus

[275] 1230 (helyesen 1260—70): Zala I. 6; 1364: Item de equacia mea satisfaciant famulis meis, Hazai oklt. 276; 1428: fent 265. jz.; 1507: Losonczi Zsigmondné Isten szerelmére kéri urát, ... ut omnibus nostris familiariis (!) nobiscum ductis ac de novo susceptis de ipsorum serviciis fidelibus nobis exhibitis satisfactionem impendere dignetur graciose, ne post obitum nostrum animam nostram proclamationibus perturbent, Bánffy II. 417. Udvarmesterei és egyes szolgálói nemesek.

[276] Az első példában a végr. adomány keresztesfogadalom megváltására szolgál, 1233: HO. IV. 14; a többi mind tipikus; 1297: Wenzel V. 175; XIII. szd. végén: Kubinyi 169; 1303: Anjou I. 63; 1343: Zichy XII. 13; 1517: 150 frt. értékben végr. adomány, TT. 1891, 680.

[277] 1287: HO. VII. 201; 1314: Anjou I. 337; 1319: uo. 499.

[278] 1292: Mon. Strig. II. 333.

[279] 1234: quia pro ipsis personam suam periculo duelli exposuerat, in precium huiusmodi laboris, Wenzel VI. 558; 1295: alias quinquaginta marcas pro stipendio et effusione sanquinis eiusdem Alexandri, uo. X. 183.

még a szolgáló család egy tagjának halálát is okozta, még inkább fennáll kötelezettsége, mint obligatio ex delicto: Giléth comes „véletlenül" megölte a szolgálatában álló fivérek egyikét, s a másiknak szolgálatai mellett ezért is tesz adományt; annak a már említett serviensnek ura pedig, kinek egyik fia életét, a másik egy ujját vesztette mint túsz, fogott bírákkal megbecsülteti a lefejezés és csonkítás értékét, s arra kötelezi osztályosait vagy örököseit, hogy ha a kárpótlásul és elégtételül adott birtokot, a pozsonymegyei Kisvistát vissza akarják szerezni, előbb fizessék meg az 50 márka jóvátételi összeget. Egy másik esetben a szolgáló család egy tagjának véletlen megölése arra vezet, hogy a dominusok visszavásárolják előbbi adományukat és távolabb adnak birtokot szolgáiknak, hogy fájdalmuk enyhüljön és lelkük megnyugodjék.[280]

Amikor a kárpótlás anyagi veszteségeket akar jóvátenni, a magánadomány olyan jogügyletté kezd válni, amelyben a birtokátruházás anyagi ellenszolgáltatás fejében történik: vétellé. Az úr jutalmazásában mindig benne van ez az elem; a serviens szolgálata nemcsak véráldozattal jár, hanem költséggel is: fogságot visel uráért, s onnan saját erejéből váltja ki magát; őrzi urának várát s eközben súlyos kiadásokba keveredik; a pártharcok során elveszti egyes jószágait, vagy másfajta kár éri.[281] Már a XIII. században nyersebb formában is megnyilatkozik az a felfogás, hogy a magándonációt érdemek mellett pénzért is lehet kapni. Kevésbbé lényeges, hogy a pénzösszeget előző szolgálata során, kölcsönként adta-e a familiáris, s most ura nem tudja visszafizetni, ezért esetleg az eddig zálogba adott jószágot bocsátja tulajdonába, vagy hogy csak az adományozáskor fizet néhány, később néhányszáz márkát vagy forintot, „hogy biztosabb legyen az adományról".[282] Az is előfordul, hogy az úr megállapítja a fizetendő összeget, de a felét elengedi a teljesített szolgálatok fejében; a megállapításnak persze a visszaváltásnál lehet jelentősége.[283] Ellenszolgáltatás az is, ha a familiáris saját jószágát

280 1290: HO. VIII. 280; 1291: taxacionem quinquaginta marcarum, quibus decapitacio et mutilacio digiti filiorum sepedicti Georgii per proborum virorum arbitrium est taxata, solvere teneantur, Wenzel V. 56, id. Váczy. Serv. 277 (1) is; 1336: Anjou III. 302. — Az előző jegyzetben és az itt idézett példákban is feltűnik a jóvátétel fix összege, a nemes 50 márkás vérdíja.

281 1287: Wenzel XII. 460; 1316: Anjou I. 407; 1490: HO. IV. 437.

282 1266: HO. IV. 43; 1292: Wenzel X. 89; 1304: Anjou I. 91; 1309: uo. 173; 1314: uo. 337; 1316: uo. 406; 1319: uo. 501; 1322: Bánffy I. 269; 1334: Anjou III. 83; 1338: uo. 455; 1354: MTT. XX. 254; 1464: Békefi, Pásztó I. 345; 1518: Bánffy II. 483.

283 1458: Zichy X. 4.

adja cserébe a dominus valamelyik jószágáért, de feltehető, hogy értékben mégis gyarapodott.[284] Így hát a magánadományból igazában sohasem lesz adásvétel, vagy csere, s ezektől a jogügyletektől mindig el lehet választani, nemcsak azáltal, hogy nem két idegen, hanem úr és serviens között jön létre, hanem azáltal is, hogy a pénz, vagy a cserejószág mindig csak egy része a serviens szolgáltatásának, másik részét érdemei teszik, amelyekért kedvezésben részesül. Ilyen kedvezés lehet az értékkülönbözeten felül az, hogy valaki lakóhelyéhez, többi birtokaihoz közelebb eső jószághoz jut, vagy (külön figyelemként) olyan birtokot kap vissza, amelyet elődei vesztettek vagy adtak el.[284a]

A magánadományrendszer mindezekből láthatóan a mixta donatio tipusát valósítja meg már a XIII. századtól kezdve, holott ez a királyi rendszerben csak a középkor vége felé lesz általánossá. Úr és serviens között alkalmasint hamarabb szövődhettek anyagi kapcsolatok, mint a nemes és királya között. A pusztán érdemekért tett adományt megkülönböztetésül gratuita donatio-nak is nevezték.[284b]

A magánadomány azonban nemcsak már megtett szolgálatokat jutalmaz, hanem olyanokat is, amelyeket a jövőben fog tenni a serviens. Már a XIII. század derekán megjelennek az oklevelekben a később sablonossá váló fordulatok, melyek szerint az adományt „a multbeli és jövőbeli hűséges szolgálatokért," vagy „az eddig tett és ezután teendő szolgálatokért" adják az urak híveiknek. Teljes a megegyezés a királyi adománylevelekkel, amelyek ugyancsak még hívebb servitiumot várnak az adományostól, mint az előző fejezetben láttuk. S amint a királyi oklevelek arengája nem egyszer kimondja, hogy az adománynak nemcsak jutalmazás, hanem serkentés is a célja, úgy juttatnak a magánosok is földbirtokot familiárisaiknak abban a reményben hogy ez buzdításul fog szolgálni, hogy serényebb iparkodásra fogja indítani őket.[285] Figyeljük meg azonban, hogy

284 1275: Wenzel XI. 159; 1316: Anjou I. 393.

284a Erre példa (bár nem vegyes adománynál) 1234: Wenzel VI. 558; 1333: Zala I. 270; 1490: Teleki II. 172.

284b 1433: Sopron II. 196.

285 1258, horvát példa: Wenzel VII. 495; 1286: pro serviciis eorundem... quod sibi fideliter et indefesse preterite impenderunt et impendere poterunt in futurum, uo. IV. 290; 1291: pro suis serviciis et fidelitatibus nobis exhibite et adhuc exhibendis, HO. VIII. 310; 1299: pro serviciis suis futuris et preteritis ad utendum contulerat, uo. VII. 279; a többi oklevelek ezeket a formulákat variálják, 1306: Anjou I. 115; 1310:

itt mindig már folyamatban lévő szolgálati viszonyról van szó, amelynek további fennállását — Szekfü helyes meglátása szerint — a birtokadomány nem zárta ki, sőt inkább megerősítette az úr és serviense között fennálló kapcsolatot.[286] Közelebb jutnak a nyugati dologias hűbériséghez azok az esetek, amelyekben a földbirtok lesz a szolgálat jogalapja, s a familiáris ünnepélyes igéretet tesz kötelességeinek teljesítésére. Az ilyen ígéret megerősíti az úrnak a jövőbeli szolgálathoz fűzött reményét akkor is, ha nem követi, hanem megelőzi az adományozás tényét;[287] ha azonban a birtokot előbb adják, s azután tesz a serviens ígéretet, akkor sem a do ut des nyers jogviszonya keletkezik, hanem a már ismert pietástól áthatott személyes kapcsolat. Amint az eddigi szolgálat jutalma a földadomány, úgy ígéri meg a hálás familiáris a neki juttatott jótéteményért recompensatio gyanánt a buzgó szolgálatot. A földbirtok fejében teljesített szolgálat ebben az alakjában először délvidéki oklevelekben jelenik meg, s a prédiális jog hatását tükröztető, már ismert sági és locsmándi esetekben, hogy a magyar hűbériség történetében mindvégig kivétel maradjon.[288] A jövőbeli szolgálathoz fűződő várakozástól s annak határozott ígéretétől csak egy lépés vezet addig a jogelvig, amelyet alább fogunk megismerni, hogy a szolgálat teljesítése feltétele az adományos jószág birtoklásának.

A magánadományt tehát magánember adja hű szolgálatok jutalmául, mellesleg kárpótlásul, pénzért, cserébe is, vagy jövőbeli szolgálatok reményében. További lényeges vonása, hogy serviensének (familiárisának) adja, tehát olyan szabad embernek, aki vele a parancsolás és engedelmesség, hűség és védelem, szolgálat és ju-

Zichy I. 128; 1314: Anjou I. 337; 1322: Blagay 93; 1325: HO. III. 76; 1330: Anjou II. 463; 1333: Hazai oklt. 205; 1363: Bánffy I. 244; 1386: Zala II. 209; 1405: buzdításul, Sztáray II. 48; 1408: fent 271. jz.; 1445: Károlyi II. 246; 1498: Vingárti Geréb László erdélyi püspök és Geréb Péter országbíró adománya familiaris et aulicus-uknak, demsusi Arche Jánosnak és utódainak gyermekségétől fogva tett hű szolgálataiért: Tanto igitur ad futura fidelia nobis — servicia ipsi alacriores esse debunt (!), quanto se ampliore nostra munificencia et liberalitate a nobis uberius et locu(pletius) — animadverterint esse prosecutos, Dl. 29571.

286 Szekfü, Serv. 34.

287 1448, Farnasi Dénesről: multimoda multifariaque humanitatis, favorisque ac fraternalis complacentie studia ipsis plerumque exhibuisset indefesse, in futurumque se exhibiturum spopondisset, Teleki II. 31. (a familiáritás határmesgyéjén álló eset); 1491: et in futurum maioribus exhibere promittendo (t. i. famulatibus) uo. 174.

228 1244, Zágráb: fent 163. jz.; 1258, Nona: Wenzel VII. 495; 1254, Ság, 1270, Locsmánd: fent 161. jz.; 1319, alispan ígérete: fent 165. jz.; 1353, 1509, fent 207. jz.; 1503: fent 175. jz.

talmazás viszonyában van. Ez az a jegy, amely a magán-donációt élesen megkülönbözteti az ajándéktól. Mert a régi magyar jog a földbirtok átruházásának számos esetét ismerte, melyeket nemcsak az ingyenesség, vagy visszterhesség választott el egymástól (ajándék — adásvétel), hanem az elidegenítés jogalapja és célja is. Így lehetett a cél az adományozó, vagy hozzátartozóinak lelke üdvössége, amikor az ingyenes juttatás valamelyik egyházi testület javára szolgált: a lélekváltság-adomány (donum pro salute anime).[289] Adhatott valaki birtokot leányának vagy nőrokonának, amikor férjhezment (donatio propter nuptias), amihez persze kapcsolódhatott a magánadomány is, ha pl. a nővér kezét hűségesen szolgáló serviens nyerte el.[290] Adhatott valaki ingatlant feleségének, férjének, fiának, vagy bármely más rokonának, rokoni szeretetből: propter bonum amicicie et proximitatis unionem, legközelebb jutva így az egyik felet szegényítő, a másikat gazdagító ingyenes juttatás: az ajándékozás fogalmához.[291] A családtagnak adott ajándékra is indíthatott a hála azért, hogy ez elhárította az ajándékozóról a fejvesztési ítéletet, helyette vett részt a hadjáratban, pénzt adott neki, vagy más módon volt segítségére, szolgálatára.[292] Mindez még nem jelent állandó szolgálati viszonyt, bár a jutalmazás momentuma közelíti a magánadományhoz. Ugyancsak önálló átruházási típus a peregyesség, vagy az az eset, amikor valaki a per folyamán érti meg, hogy jogtalanul birtokolta a pertárgyat s ezért minden további nélkül visszabocsátja azt.[293]

A nem családtagnak szívességéért adott ajándék már nehezebben választható el a magánadománytól. Tiszta a dolog akkor, ha egy adott szívességet jutalmaz a donator, mint a veszprémi káptalan 1343-ban, mikor egy somogymegyei birtokot örökösökre, örökjogon átad az igazság mércéjének magasztalt Ugali Pál ítélőmesternek, ki a káp-

289 Murarik Antal: A lélekváltság (Regnum, Egyháztört. Évkönyv 1937, 155—167).

290 Illés József: A magyar házassági vagyonjog az Árpádok korában (Budapest 1900), 51—55. Számos példáját szedhetnők össze az Anjoukori okmt.. I. kötetéből. Adomány az új rokonnak: fent 217 jz.

291 A következő néhány jegyzet kiragadott Anjoukori példákat ad, csak szemléltetés céljából. Minden okmánytárunkban bőségesen találhatók a felsorolt esetek. 1325—1336: Anjou II. 226, 377, 389, 443, III. 263, 274, 505.

292 Pl. 1324—1337: Anjou II. 156, III. 38, 56, 124, 262, IV. 201, V. 565.

293 Pl. 1324—5: Anjou II. 150, 163, 221.

talan ügyvédjének pénze fogytán elengedte az ügylevelek illetékét.[294] Ha azonban több cselekmény követte egymást, ha a szívességek sorozata állapottá szilárdult, akkor csak társadalmi tekintetek akadályozták a szolgálati viszony egyenes megjelölését. Így a magánadománnyal határos jutalmazások a változatos függési viszonyok olyan alakjához vezetnek bennünket, amelyek egyenrangúak, vagy közel egyenrangúak között szövődnek. Ilyen viszonyból születhetett az az adomány, amelyet Debreceni Dózsa nádor fiai tettek a Gútkeled nb. Bereck fiainak, kik atyjukat tanáccsal és tettel segítették a lázadók ellen; az egyik Bereckfi, tudjuk, főispán is volt, így a szolgálati viszonyt a testvéri szeretet formájába kellett öltöztetni. Hasonló szándékos elhomályosításból születhettek azok az adománylevelek, amelyekről ma már nem tudjuk megmondani: serviensnek tett adományt, vagy csak ajándékozást tartalmaznak.[295] Különösen értette az ilyen finom szálak szövögetését a renaissance nagy vagyongyüjtője, Werbőczy István. 1516-ban baráti ajándékot inscribál Sülyi Stele Mihályra; egy évre rá a Bajoni-testvérek érdemeit jutalmazza, kik „minden emberségükre bizott dologban" tetszésére szolgáltak; később már volt urának, Szobi Mihálynak jótéteményeit és szivességeit honorálja azzal, hogy hét jószágban birt részeit íratja reá. Nemcsak az érdemekről szóló részek finom árnyalása, hanem az adományos jog is jelzi, hogy itt nagyobb úrról van szó: a Bajoniaktól a jószág defectus esetén visszaszáll, Szobi Mihály viszont szabadon rendelkezik róla.[296]

Az egyenrangúak közötti kapcsolat, melynek a magyar jogban szokásos kifejezése a mesterséges vérrokonságot létesitő testvérré fogadás (f r a t e r n a l i s a d o p t i o) kiesik vizsgálódásunk köréből, mint sajátosan vérségi, nem hűbéri nexus. A Szobi Mihálynak adott ajándék azonban átvezet minket egy olyan kapcsolathoz, mely ugyancsak egyenlőtlen rangúak között jön létre, de az úr szolgálta-

[294] Pl. 1324: Anjou II. 141; 1335: uo. III. 233; ítélőmestereknek 1336: uo. 246; 1343: a szöveg példája, uo. IV. 347; 1517: HO. II. 404.

[295] 1336: pensantesque beneficia auxiliorum, rectitudinem consiliorum et fidelitatem serviciorum... ob favorem eciam proximitatis inter ipsos de novo contracte et in signum specialis dileccionis eorundem, Anjou III. 247 (a főispánságról uo. 54); 1386: Zala II. 209; 1448: fent 287. jz.

[296] 1516: HO. II. 402; 1517: preclara... multiplicium obsequiorum et complacenciarum merita, quibus ipsi sibi cunctis in rebus suis humanitati eorum creditis et comissis... adesse studuissent, Károlyi III. 105 (Werbőczy és a Bajoniak benső viszonyára uo. XIII—XIV. l.); 1518: debitum habens respectum ad preclara... beneficiorum et multiplicium complacenciarum merita, quibus ipse sibi... prodesse curasset, in quorum retributivam aliqualem compensacionem... tesz adományt, uo. 117. — Werbőczy fassióiról ld. Szekfü, M. T. 3. kiad. II. 573.

tásának és az alárendelt jutalmazó aktusának hangsulyozásával. Ez a csökevényesen fejlődött viszony a v é d e l e m, melynek analógiáját az egyházak védőinél már megismertük. A familiaritásban is védőjévé lett a dominus hívének, de mivel az életét és javait nem kímélve szolgált neki, a jutalmat ő kapta és nem adta. A XIV. század néhány példájában viszont határozottan úgy látjuk, hogy a nagyurak kihasználják a védelemre szorulók nehéz helyzetét és még ők csikarnak ki tőlük adományt. Igy engedik át Szentjánosi Apa fiai egy örökös birtokukat „Soproni" Miklós mesternek, ki őket és javaikat ellenségük halálos fenyegetésétől megoltalmazta s a jövőben is oltalmazni fogja: ha vissza akarnák venni a jószágot, patvarkodást követnek el. Így fogadják más nemesek szerémségi birtokaikra nézve védőjükké és gyámjukká Tamás fia Thonk mestert, rokonukat, ki az amúgyis jövedelmező gyámkodás fejében még a jószágok felét is megkapja örökjogon. Így bocsátották Hétúri Marcell és fia az utóbbi élete fogytáig több jószágukat a hatalmas Régeni Tamás őrizetére, ki az elővételi és háramlási jogot is kikötötte magának; mikor pedig utóbb a fiú az egyik birtokot, Szondot (Marcaltelkét) vissza akarta tőle szerezni, a vajda a nyilvános patvarkodás bűnében marasztalta el s a vitás birtok végleg a Bánffy-ős kezére jutott.[297] Bár a hatalmas urak javára tett rendelkezések ezután sem mentek ki a gyakorlatból,[298] a védelem később (talán a közbiztonság javulása folytán) kellő értékelésére esett vissza s a XVI. század elején már az részesült kedvezményben, aki valamelyik hatalmast pártfogójának ismerte el.[299]

[297] 1317: quia predictus magister Nicolaus ipsis in omnibus eorum necessitatibus consilium, auxilium et favorem tam propria in persona quam in rebus contra omnes eorum adversarios impendisset, eosdem a mortis periculo protegendo, et quia eciam in futurum sperant auxilio, consilio et favore eiusdem magistri Nicolai se iuvari, Anjou I. 448; 1330: in fratrem et tutorem seu procuratorem recepissent, uo. II. 511; 1332: causa conservationis commisisset ita, quod dictus magister Thomas possessiones prenotatas amplificare et sub sua protectione ac tutela tamquam proprias possessiones suas teneatur seu debeat conservare, Bánffy I. 72; a calumniába esés 1337-ben: uo. 97.

[298] Pl. 1518: Somkereki Erdélyi Márton ajándéka Barlabásy Lénárd alvajdának, Teleki II. 365.

[299] 1432: Blagay 304; 1509: ob respectum sue heredumque suorum ... defensionis et protectionis, prefati ... Anthonii Blagay ditioni, imperio protectionique et defensioni se subdidisset et commendasset, uo. 449; 1515, Brandenburgi György Dudich János alvárnagyról, ki ... quoad in humanis viveret, sub nostra tutela, protectione et defensione permanere statuisset ... háza adómentes lesz. Gyula 62.

De térjünk vissza a magánadomány ismertető jegyeihez. A juttatásnak, mint minden érvényes jogügyleti rendelkezésnek kelléke, hogy a donator önként, ép ésszel, alapos megfontolás után, szabad elhatározásából tegye meg.[300] A jutalmazás erkölcsi kötelesség, mint láttuk, de idejét, alkalmát, terjedelmét a dominus teljesen szabadon állapítja meg. Az önkéntesség azonban, ha szükséges is, még nem elégséges. A magyar nemesi jószágot, mint tudjuk, kettős kötelék láncolta le: az ősiség és az adományrendszer, a nemesi nemzetség joga és a királyi jog. A hiveit jutalmazó úrnak is „kétfelé kell óvatoskodnia" Grosschmid szavával: biztosítania kell adománya békés birtoklását a családdal és a királlyal szemben. Az első biztosítás módja a rokoni beleegyezés kieszközlése; a magánadományleveleknek sablonos kitételévé válik az, hogy a dominus fivérének, fiainak, osztályos atyjafiainak, sőt szomszédainak beleegyezésével, akaratával cselekszik.[301] Minden olyan esetben, amikor az eladományozott jószágban bármikor is az osztályosok örökölhetnének, szükség van hozzájárulásukra, különben az adományt éppen úgy megtámadhatják, mint az eladást. A rokonság jogainak tisztelete kívánja meg azt is, hogy mikor Lackfi István mester nyitrai főispán famulusának akarja juttatni bizonyos makacsul távolmaradt gyilkosok Patha nevü elkobzott jószágának őt illető kétharmad részét, ehhez a visszaváltásra jogosult patai nemes beleegyezését szerzi meg.[302] Az atyafiak jogvédelme kiterjedt a magánadományozásokra is. Így tiltotta el Régeni Tamás fia Tamás az erdélyi káptalan, majd a király előtt atyját és fivéreit örökölt és szerzett jószágainak elidegenítésétől, elcserélésétől, elzálogosításától és rokonaiknak vagy famulusaiknak való adományozásától; nehány évre rá viszont az atya tiltotta el fiait attól, hogy akarata ellenére az osztályrészükül jutott jószágokat idegeneknek eladják és elzálogosítsák, vagy familiárisaiknak örökbe adományozák, kész lévén e jószágokat a méltányos becsárért visszaváltani.[303]

Ebből a tiltakozásból kitűnik, hogy az elidegenítési tilalom, ill.

300 1283: sana mente, spontaneaque voluntate ac provida deliberatione prehabita, Fejér V/3. 194; 1298: de plena deliberatione animi nostri, uo. VI/2. 150. stb.

301 Csak az Árpádkori példákat soroljuk fel, de már e kor vége felé is sablonos. 1247: Wenzel VII. 247; 1250 k.: Sztáray I. 8. (1248. kelettel HO. VI. 49); 1255: Wenzel XI. 422; 1272: szomszédok, uo. XII. 59; 1276: uo. IX. 156; 1282: uo. IX. 338; 1284: HO. VII. 189; 1294: Wenzel V. 105; 1295: uo. X. 183; 1298: Fejér VI/2. 150; 1300: Wenzel XII. 663.

302 1340: Anjou IV. 19.

303 1347, 1349, 1354: Bánffy I. 139, 162, 200.

a beleegyezés szükségessége nemcsak a családi osztatlanság állapotában, hanem az osztály után is fennáll mindaddig, mig egy öröklésre jogosult atyafi is él. Ezért szerzi meg az adományozó fivérei beleegyezését olyan jószág donációjához is, mely őket szerinte nem illeti meg (vagyis már többé nem osztoznak benne).[304] Csak egy birtoktípus van, amelynél nem kell beleegyezés: a vásárolt jószágé. Erről az általános szabályoknak megfelelően adományként is szabadon rendelkezik a szerző. Ezért jelenti ki a többször emlitett Kuun István comes, mikor Budhalma vásárolt jószágát nővére kezével együtt serviensének adja, hogy ezt minden segítség nélkül ő maga vásárolta, s így rendelkezésének senki sem mondott ellen. Az egymást eltiltó Régeniek évtizedes viszályának utolsó láncszeme pedig az atya, Dénes fia Tamás kijelentése, hogy egyes kártérítésként átengedett jószágai szerzettek s így elidegeníthetők voltak. Ezzel nyilván fiai tiltakozását akarta megelőzni, ill. semlegesiteni.[305]

A magánadomány egyébként az általános szabályok szerint illeszkedik az ősiség rendszerébe. Az adomány csorbítja a dominus osztályrészét,[306] a familiáris oldalán viszont új szerzeményként jelentkezik, még ha elvesztett ősi jószág is a tárgya.[307]

A második biztosítás a királyi beleegyezés, ill. az adomány királyi megerősítése. Ez a követelmény egyidős a magánadományrendszerrel és a király legfőbb földesuraságából, a ius regium-ból kifolyólag a magán-donáció érvényességi kellék. Ha nem is maradt ránk minden ilyen rendelkezés királyi megerősítése, nem vonhatjuk kétségbe, hogy előbb-utóbb a familiárisnak meg kellett szerezni a jogcimét közjogilag is szentesitő consensust. Már az első ismert adományozások, az 1210-es években királyi oklevelekben, megerősítés kiséretében maradtak ránk, s az Anjoukorban olyan példánk is van, hogy a király a dominusszal közel egyidőben maga is adományozza a birtokot a familiárisnak, vagy úgy

304 1282: Károlyi I. 14.

305 Holub József: A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban, Károlyi-Emlékkönyv (Budapest 1933) 246—254; 1291: Wenzel XII. 518; 1359: Bánffy I. 224.

306 1366: mivel néhai Mindszenti János bocsári birtokrészét .. famulo suo in recompensationem servitiorum eiusdem laude dignorum contulisset, ... fia Akácszentmiklósból az osztálynál csak egynegyedrészt kap. DV. 196.

307 1271, a Kácsics-nemzetség osztálylevelében: si quis ex ipsis vel ipsorum hereditatibus per ipsorum patres alienatis tam pro serviciis, quam pro concambio vel quoquo modo rehabere poterit, sicut novam pro se et suis posteris haberet perpetualiter possidendam, Wenzel VIII. 365.

erősíti meg annak rendelkezését, hogy ne csak tőle, hanem egyúttal királyi adományként is bírja jószágát. Előfordul az is, hogy a királyi adományos beleegyezést szerezve azonnal továbbadja a kapott jószágot familiárisának. Amikor a királyi adománylevelekben kezdik a ius regium-ot az egyéb jogcímekhez hozzáadni, vagy a birtoktól függetlenül is adományozni, a királyi megerősítések is legtöbbször azzal a záradékkal történnek, hogy a familiáris megkapja az uralkodótól a birtokban rejlő ius regium-ot is. Talán nem véletlen, hogy az első példa 1458-ból, Mátyás uralkodásának kezdő évéből való.[308] A királyi megerősítésre még akkor is szükség volt, ha az adományt a királyné, országos érdemekért tette; úgy gondolták, s joggal, hogy a megerősítés révén szilárdabb az adomány.[309] A megerősítés általános formája az, amikor a király már előre megengedi, hogy az adományos továbbadja jószága egyes részeit familiárisainak.[310]

A magánadomány tárgya mindig földbirtok vagy birtokrész (possessio, portio possessionaria), ennek minden tartozékával és hasznával: belsőség, szántóföld, rét, kaszáló, erdő stb. Egyes adománylevelek külön kiemelik az udvarhelyet (fundus curie), amelyet a XV. században elvétve nemesi udvarhelynek is mondanak.[311] Hasznothajtó jogok csak mellesleg, a földbirtok járulékaként szerepelnek, sokkal ritkábban, mint a királyi adományrendszerben.[312] Ugyancsak kivétel Frangepán Beatrix puskaművesé-

308 1212: Reg. 277. sz.; 1217: uo. 338. sz.; 1253: Fejér IV/2. 171; 1263: Wenzel VIII. 58; 1264: HO. VIII. 98; 1270: Wenzel VIII. 303; 1284: HO. VII. 189, Wenzel IX. 413; 1295: Hazai oklt. 145; 1320: Anjou I. 583, 585; 1322: Qui quidem magister Joannes... eodem instanti sepedictam terram de nostro beneplacito Petro filio Philpus servienti suo pro ipsius Petri serviciis... donavit, Anjou II. 2; 1323: volentes ut iidem... predictam possessionem Tribule cum omnibus utilitatibus... non solum ex donacione dicti magistri Donch sed eciam ex nostre donacionis... titulo et iure... tenenat et habeant, uo. II. 96; 1327: uo. II. 322; 1339: uo. III. 613; 1458: királyi joggal, Bánffy II. 1; 1478: ua., Podmaniczky I. 123; 1483: HO. II. 366; 1493: ua., Hazai oklt. 435; 1496: ua. Bánffy II. 330; 1505: ua. Csáky I. 525.

309 1264: Reg. 1405. sz.; 1312: Anjou I. 281. —1316: Anjou I. 408.

310 1441: Hédervári Lőrinc nádor egyes hűtlenektől elkobozott és neki adományozott jószágokat... simul vel divisim suis hominibus et familiaribus, aut aliis, quibus voluerit, per proprias literas suas, quas presentibus ratas haberi et regii consensus vice potiri decernimus, perpetuo dandi et conferendi... liberam habeat facultatem. Héderváry I. 205.

311 1310: Anjou I. 194; 1319: uo. 499; 1450: Dl. 14416; 1472: Marich (?) sive fundum cuiusdam nobilis curie sive possessionis, simul cum predio rustico, Dl. 17359; 1473: Bánffy II. 166.

nek esete is, ki ház adományozását köti ki magának; ez már, mint szakszolgálat jutalmazása, kívülesik a katonáskodó-gazdálkodó familiárisok birtokjogának keretein.[313] A középkor vége felé előfordul, hogy az úr kereseti jogot, zálogbirtok-kiváltási lehetőséget ad át hívének (ez a királyi donatio de manibus alienis párja), vagy váradományt enged át neki, mely örökösödési szerződés alapján illeti meg őt.[313a] Az a tény, hogy a familiáris mindig földbirtokot kapott adományba, nem pedig vámjogot, vásárjogot, vagy használatot, mélyreható következményekkel járt rendi állására nézve, mint még látni fogjuk: a birtoktalanból birtokossá lett, s ezzel de facto nemesi jogok gyakorlójává. Ez külsőleg abban nyilatkozott meg, hogy a serviens, kinek az adományozáskor még csak patronimikus neve volt, néhány év, vagy évtized multán birtokra utaló névvel bukkant fel: így lett a Bánffy-ősöktől a kolozsmegyei Szentmihálytelkével jutalmazott Tyvan fia János fiából az oklevél átírásakor Szentmihálytelki János, a Bikli-családtól a kolozsmegyei Szászfülpöst adományba megszerző Porkoláb Gergelyből hat év mulva Fülpösi Porkoláb Gergely, sőt Losonczi Zsigmond budai prépost olasz orvosából, De Monte Miklósból már az adományt követő években, kapott jószága után Bezdédi Miklós.[314] A dominus tehát nemcsak anyagi javakat nyujtott hű familiárisának, hanem számos esetben az osztálykülönbség szakadékán is átsegítette, a nemességbe való emelkedését tette lehetővé.

A familiáris családjának a birtokhoz tapadása s ezzel az uralkodó osztályba való emelkedése azonban csak úgy vált lehetségessé, ha az adományt örököseire és örökjogon kapta. S minden a dominusok földéhségéből levonható következtetés, minden nyugati analógiából merített feltevés ellenére ez is volt a helyzet az esetek túlnyomó többségében. Kivételek voltak: az öröklődő adománynyal szemben felhozhatjuk az életfogytig, visszavonásig adott donáció, az örökjogúval szemben a zálogosítás eseteit. Ezeknek a száma azonban feltűnően csekély. A magánadománylevelek nagy tömege — származzanak azok akár a dominustól, akár hiteleshelyi bevallás

[312] 1317: tributum, fent 164. jz.; 1450: korcsmajog, Dl. 14416; 1480: tributum, Csáky I. 458.

[313] 1507: Gyula 45.

[313a] 1429: Sopron II. 125; 1506: Hédervary II. 383; 1517: Károlyi III. 105.

[314] 1322 és 1358: Bánffy I. 269; 1503, 1504, 1520: De Monte, Bánffy II. 392, 396, 500; 1514 és 1520: ENML. Jósika-cs. hitb. lt, Kamuti-levelek, fasc. VII. no. 3. (Valentiny Antal szívességéből.)

eredményei legyenek — egyértelműen amellett tanúskodik, hogy a jutalmazás az első ismert példáktól az utolsóig az adományos örökösei is megillette. Minthogy fegyveres és igazgatási szolgálatért adták, a jószág — akár kimondották, akár nem — a XV. század utolsó évtizedeiig csupán a finemű leszármazókra szállott tovább, ekkor azonban megjelentek a mindkét nemre szóló adományok is. Ebben a magándonációs rendszer szorosan követte az országos jogot, ahol a heres Werbőczy tanúsága szerint is (I. 14, 1. §.) eredetileg csak fiörököst jelentett, s csak Mátyás idejében kezdték elismerni a leányok részesedését a nemes jószágban. Másrészt a szolgálatokért adott birtok kevés kivétellel mindig örökjogon jutott az adományos kezére, az oklevelek szerint olyan jogon, ahogyan a dominus birta, igaz „örökségként", tulajdonba, amelyhez az „átörökítő" semmi jogot sem tartott fenn magának vagy utódainak, hanem mindent hívére ruházott át (nil iuris-klauzula).[315]

[315] Fel kellene sorolnunk itt a 268—314 jegyzetekben idézett összes okleveleket, de különösöen hivatkozunk közülük a 268, 282, 285, 301 és 308. jegyzetekben felhívottakra. — Ezeken kívül 1212: quam idem Stephanus de propria terra sua Zala excepisset... Ryssa servienti suo in retribucionem fidelis servicii eiusdem iure hereditario per ipsum possidendam... datam et concessam fuisse, Reg. 277. sz; 1217: cuidam suorum (!) servienti, Bartholomeo nomine et ipsius heredibus pro impenso sibi continue fidelitatis obsequio contulisse in perpetuum possidendam, uo. 338. sz.; 1244: Wenzel XI. 335; 1247: HO. VIII. 50; 1257—61: Zichy I. 5.; 1268: Wenzel III. 192; 1278: HO. IV. 57; 1280: Mon. Strig. II. 122; 1282: HO. VIII. 224; 1283: Fejér V/3. 194, Wenzel XII. 399, 408; 1284: Sztáray I. 31; 1287: Wenzel XII. 460; 1290: HO. VIII. 291; 1291: Wenzel X. 64, Fejér VI/1. 146, Csáky I. 20; 1293: Wenzel X. 113; 1294: uo. 160; 1295: Mon. Strig. II. 372; 1297: Wenzel V. 175; 1298: uo. X. 314; 1300: uo. XII. 663; (az Árpádkori magánadományokból többet felsorol Váczy, Serviensek 277 (1) is); 1303: Anjou I. 52; 1306: uo. 112; 1307: uo. 131; 1308: uo. 150; 1308: cum omni plenitudine sui iuris possidendam, Sopron I. 69; 1309: nullo iure seu dominio sibi... et maiori filio suo... reservata, Anjou I. 190; 1310: Zala I. 134; 1311: Anjou I. 238; 1316: prout eciam ipsos iure hereditario contingebat, és „nullum ius", uo. 406; 1318: tamquam ius suum hereditarium, uo. 487; 1318: Zala I. 147; 1319: Anjou I. 505; 1324: uo. II. 112; 1327: Jakó, Biharmegye 211; 1329: Anjou II. 457; 1340: uo. IV. 4, 19, 21; 1345: uo. 550; 1353: Zichy III. 585; 1359: nullo dominio in ipsis laneis deinceps eis reservato, Sopron I. 299; 1386: perpetuo iure et irrevocabili federe tenendam, (átadva) totum ius et omnem iuris proprietatem, Zala II. 209; 1398: Sinkovics, Nagybirtok 42 (273); 1429: Sopron II. 125; 1436: Károlyi II. 168; 1445: Sztáray III. petuum ius, Bánffy II. 85; 1473: HO. V. 315; 1480: Csáky I. 456; 1480: in perhennem hereditatem ascripsissent, (hogy) sub vero hereditario et proprietatis titulo semper et in evum tenere... valerent, Bánffy II. 211; 1490: Teleki II. 172; 1492: Bánffy II. 300; 1496: kétnembeli örökösök, HO. II. 374; 1497: Bánffy II. 347; 1515: ua Héderváry I. 549; 1517: per-

Azokból a magándonációs levelekből, amelyeket átvizsgáltunk, az adományozás szkémáját a következőképen rajzolhatjuk meg: Az úr megemlékezvén hívének rendszerint zsenge korától fogva teljesített hűséges szolgálatairól és érdemeiről, vére hullásáról vagy érte szenvedett károsodásáról, jutalmazás gyanánt — bár többet érdemelne — öröklött, vásárolt vagy adományba kapott jószágát vagy birtokrészét örököseire szólóan, örökjogon és visszavonhatatlanul neki adományozza és szavatosságot vállal. Ha bármelyik korszakban egy magánadománylevél mellé egy ugyanazon évben kelt királyi donációslevelet állítunk, meg fogunk lepődni a szerkezetnek, a fordulatoknak és a formáknak azonosságán. A magánhatalom itt is utánozta a közhatalmat. S ez az utánzás magyarázza meg azt a nyugati példák után feltűnő jelenséget, hogy a magyar hűbériségben az allodiális természetű, szabad birtokká vált adomány az általános és az életfogytig tartó, kötött jószág a kivétel. A szolgálatba állott nemes önérzete és társadalmi megbecsülése nem engedte meg, hogy kondiciós birtokot fogadjon el valakitől; ahogyan a magyar nemesség a perpetuitas reformja és az Aranybullák megvalósulása óta határozott szolgálattal nem terhelt, szabad birtokkal rendelkezett, úgy kellett a nagyurak szolgálatába állott familiárisokat is örökölhető és örökjogú birtokkal jutalmazni, hogy rendi becsületükön csorba ne essék. Ezt a megállapítást egy olyan oklevél támasztja alá, amelybe átszivárgott a délvidéki gyakorlatnak a nemesi jogcimet éppen keletkezése idején, a XV. század derekán a kondicionárius birtoklással szemben erősen hangsúlyozó sajátsága. A pécsváradi konvent előtt Keményfalvi Gadányi Mihály özvegye a birtokában lévő tolnamegyei jószágokat ura magvaszakadta miatt békésen visszabocsátja az adományozónak, Bátmonostori Töttös Lászlónak és utódainak; ezeket a magánadományokat a konvent „Magyarország örökös nemességének jogcímén

petuitatis iure, Károlyi III. 105; 1520: Bánffy II. 495. — Meg kell jegyeznem, hogy az 1348-ban kétnembeli örökösökről szóló, Újlaki Miklós nevében kiállított adományt (Anjou V. 164) gyanúsnak tartom, már csak azért is, mert nem tesz említést Csák nb. Miklós mesternek 1345-i, sokkal korszerübb donációjáról (uo. IV. 486). — Azokat az adománylevelet, melyekben nincs megemlítve, de ki sincs zárva az örökjogú, örökösökre szóló donáció szándéka, ugyancsak ilyeneknek kell tekintenünk, s ilyeneket kell sejtenünk a magánadományozás más emlitései mögött is, mint 1227: exceptis vineis illis, quas in eodem predio servientibus meis contuli possidendas, Fejér III/2. 106; 1237: ea autem, que cum labore meo a domino rege vel ab aliis aquisita habeo, Wenzel XI. 294; 1276: Wenzel XII. 130; 1286: uo. IV. 290; 1314: Blagay 78; 1321: uo. 88; 1331: Anjou II. 572; 1332: TT. 1889, 531; 1372: Bánffy I. 313; 1399: HO. IV. 238; 1447: Teleki, Hunyadiak X. 203; 1457: Bánffy I. 710; 1509: Gyula 50.

adottaknak" mondja.[316] Ez a nemesi cím a magyar gyakorlatban külön megnevezés nélkül is az örökjogú és örökölhető adományban nyilatkozott meg, s ilyen adományok osztogatásával emelték fel az urak híveiket a szabad birtokosok, de facto a nemesek közé.

De belenyugodhatott-e a nagybirtok állagának ilyen végleges megcsorbításába? Nagyúrnak nagy udvarra, sok familiárisra volt szüksége, s ha ezek mind örökjogú birtokot kaptak, a családi vagyon jelentős része vándorolhatott idegen kézre. Ennek meggátlására a dominusok több módszerrel kisérleteztek, de az általános elvet áttörni nem voltak képesek. Az egyik módszert már megismertük: ez a birtokot amúgyis öröklő utódoknak a nagybirtokhoz kötésére irányult, a család szolgálatának megvalósítására, miáltal nemcsak a donáció nem veszett el, hanem állandó, megbizható servienshad is rendelkezésére állott a nagyúr családjának. Az utódok jogelvi helyhezkötése azonban sohasem sikerült. A másik módszer is csak részeredményekre vezetett, s abban állott, hogy egyik vagy másik család következetesen módosította az adományok öröklésének, örökjogának, vagy visszavonhatatlanságának klauzuláit, tehát életfogytig, zálogba, vagy visszavonhatóan adta a birtokokat. Ezek a törekvések hozták létre az imént említett kivételeket az általános szabály alól, de nem többet ezeknél. Az időszaki használatra adott birtok a szolgálati jószág analógiáját használta fel, de eleinte vagy örökadományba ment át, vagy a természetbeni fizetésnek egy finomabb változatát valósította meg, mint Sitkei Lőkösnek Ugali Pál ítélőmester és megbízottai javára ügyvédi szolgálataik fejében tett visszavonható adománya.[317] A XV. század közepetáján azután különböző uraknál egyszerre bukkant fel az életfogytig szóló adományozás, de jellemzően ezeknél is változatlan maradt a — némileg paradox — örökjog hangsúlyozása, s az a fordulat, hogy az úr „kiveszi kezét" az adományból (akárcsak az eladó), tehát nem tart főnn jogot benne. Tanulságos az a szerződés, amelyet a kalocsai káptalan előtt kötött Bátmonostori Töttös László rokonával, Máréi Gunya Mihállyal. Mivel ez ügyeiben mindig rokoni érzéssel segítette és segíteni is fogja, bodrogmegyei Valfer és Asz-

316 1459: ex legitima collacione predecessorum dicti Ladislai Thythews, et demum per eundum perpetue nobilitatis huius regni Hungarie titulo date fuissent et donate, Zichy X. 101.

317 1283: pro usu suo ad tempus concesserat, Wenzel XII. 408; 1299: fent 285. jz.; 1343: ad utendum, (benépesítésre, haszonélvezetre), ... et si fieri contra quospiam contingeret suos litigionarios processus exequendum, procuratorio nomine ipsi magistro Paulo vel per ipsum substitutis procuratoribus, ... commisit, Anjou IV. 297; 1448: a fele örökadomány, a fele használatra 10 évre. Teleki II. 31.

szonyfalva jószágait minden jövedelemmel és adózással életére, de visszavonhatatlanul adományozza neki, s feltételeket szab. Semmit sem adhat zálogba, semmit sem idegeníthet el belőle. Ha az úr vagy embere a birtokok védelmére Bodrogmegye székére vagy a helyszínre jönne, a jobbágyok kötelesek ellátni őt és a hiteleshely bizonyságát. A kúrián vagy másutt folyó tulajdoni és határperekben Töttös László, a kisebb birtokháborítási és jobbágyügyekben Gunya Mihály száll perbe saját költségén. Gunya Mihály halála után az úr vagy utódai a birtokokat száz arany forintért válthatják ki örökösétől, vagy hagyományosától, ők viszont ellentmondás és per nélkül kötelesek ezeket visszabocsátani. Míg Gunya Mihály él, az úr és utódai szavatosokként megvédik a birtokban, s most be is vezetik, majd privilégiumot kap a káptalantól. Ez a megállapodás és a hasonló XV. századi esetek a nyugati osztott tulajdonhoz hasonló helyzetet valósitanak meg a magyar hűbérviszony keretében.[318]

A visszaváltható magánadomány már tulajdonképen z á l o g n a k felel meg a familiáris kezén. Szolgálatoknak zálogbirtokkal való jutalmazása azonban csak elvétve fordul elő a magyar gyakorlatban. A középkor végén már nem jutalmazás, hanem pénzszerzés az ilyen elzálogosítások motivuma.[319] Előfordul az is, hogy az úr kezén levő zálogbirtokot kap a familiáris, mint Losonczi Bánffy István nemes híve, Ráthonyi Kelemen, kinek örökösei is birják a három kalotaszegi birtokot, de csak míg a szolgálatot teljesítik, míg az úr jónak látja és (természetesen) míg a zálogbaadó família ki nem váltja.[320] Általában azonban a familiárisnak adott zálogbirtok helyét a

318 1403: Fp, id Sinkovics, Nagybirtok 42 (270); 1439: Töttös—Gunya megállapodás, Zichy VIII. 650; 1441: usque suam vitam iure perpetuo et irrevocabili possidendum, Bánffy I. 645; 1455: a Kanizsayak adománya Eztergenew zalamegyei birtokról Bilkei György kanizsai várnagyuknak ... usque dum vita sibi affrueretur temporali ... Ideo etiam et nos nostras manus de dominio earundem extrahendo amodo et deinceps ... megtartják benne, Dl. 14912 (v. ö. az adásvételnél 1454-ben is használt klauzulával: manus suas et totale dominium suum de ipsa porcione possessionaria eximendo et in ... transferendo, Teleki, Hunyadiak X. 424); 1465: vita sua comite, ita tamen, quod idem tempore vite sue mihi ac filiis meis fidelia servicia exhibere teneatur et post suum obitum in filios meos et heredes revolvantur et condescendant, Héderváry I. 313; 1503: Bánffy II. 392.

319 1360: egy évig nem váltható vissza, Sopron I. 322; 1449: csak az adományozók halála után váltható vissza; az adományos végrendeletben vagy másként rendelkezhetik róla! Melczer István: Okmányok a kellemesi Melczer-család levéltárából, (Budapest 1890) 82; 1518—9: tisztjének eladósodott úr, Bánffy II. 483—9.

320 1443: ... heredibus suis qui servicia nostra seu posteriorum et domus nostrarum (!) perficiendo exhibentes in perpetuum, durante nostro beneplacito duximus conferendas, Bánffy I. 648.

visszaváltható adomány foglalja el. Ennek kialakulása nem érdektelen történet, de hogy megismerhessük, egy kis kerülőt kell tennünk.

A birtokba helyezett familiárisnak jogelődje a dominus, tehát ha békés birtoklásában perrel megtámadják, éppen úgy hozzá kell fordulnia, mintha vásárolta volna jószágát. Természetes tehát, hogy az úr szavatosságot vállal hívével szemben, azaz kötelezi magát, hogy őt minden keresettel szemben megvédi saját költségén és saját fáradságával. Ez a klauzula már a XIII. század második felében feltűnik s azóta teljesen sablonos.[321] A szavatosság természetesen azzal a kötelezettséggel jár, hogy ha a jószágot a familiáristól elperelnék, a dominus mást ad helyette; ugyancsak kárpótolnia kell hivét, ha nem per, hanem pl. családi osztozkodás útján veszti el kapott jószágát.[322] Néha még azokkal szemben is szavatolt az úr, akiknek serviense tovább adományozta, vagy bérbe adta a birtokot.[323] Szokásos volt ezenkívül az elidegenítés másik kísérője, a jogvédelem másik biztosítéka: az oklevelek átadása is.[324] Az adományozás megtámadói elsősorban a rokonok lehettek, de meggondolhatta magát később maga a donator is. Ezért a szavatosság mellett arról is gondoskodni kellett, hogy a donációt maga az úr, vagy atyjafiai később vissza ne vonhassák. A visszavonás tilalma a XIII. század donációs leveleinek állandó klauzulája: az adományozók kijelentik, hogy ők maguk nem vehetik el a birtokot serviensüktől, aki pedig utódaik közül ezt megkisérelné, megátkozzák, néha kiközösítés alá vetik. Ugrin szörényi bán pl. a Zsadány nb. Dénes mesternek adott nógrádmegyei birtokról úgy rendelkezik, hogy ha fiai visszakérnék, átkozottak legyenek, ha pedig más rokona keresne bennük valamit, az ő életében vele szálljon szembe, halála után pedig birtokaiból keressen kielégítést. Az ilyen záradékok azonban az Anjouk idejében eltűnnek, s egészen más természetűeknek adnak helyet.[325]

321 A szavatosságot már Szekfű észrevette (Serv. 34), bár téves következtetést fűzött hizzá. Árpádkori példái: 1275: Wenzel XII. 159; 1276: uo. 130; 1283: Fejér V/3. 194; 1286: Wenzel IV. 290; 1287: uo. XII 460: 1290: HO. VIII. 291; 1291: Wenzel X. 64; 1292: uo. 89; 1295: uo. 183; 1297: uo. V. 175; 1298: uo. X. 314; 1300: uo. XII. 663. Ekkor már sablonos.

322 1515: Héderváry I. 549.

323 1303: Anjou I. 52.

324 1320: Anjou I. 585; 1336: uo. III. 303.

325 1248: Wenzel VII. 274; 1255: uo. XI. 422; 1263: uo. VIII. 58; 1268: nobis vivente (!) a nostra propria persona requirat, post obitum vero nostri de aliis nostris possessionibus querere debeat, uo. III. 193; 1271: uo. 268; 1283: uo. XII. 399; 1286: uo. IV. 290; 1291: Fejér VI/1.

A visszaváltható adomány ugyanis — sajátos módon — éppen e visszavételi tilalmak révén nyert polgárjogot a hűbéri gyakorlatban. A tilalmi záradékokba ugyanis kezdték belefoglalni azt a bírságot, amelyet a visszavonni szándékozónak fizetnie kell. Ezt az összeget úgy állapították meg, hogy a familiáris szolgálatainak értékét vagy sérelmének, kárának pótlását fedezze. Ábrahám comes fiai például úgy rendelkeznek, hogy maguk vagy örököseik, ha az adományt vissza akarnák vonni, perkezdés előtt 60 ezüst márkát tegyenek le, melyet az adományosok „híven és jól megszolgáltak". Tiborc fia Péter comes, ki hivét egyik fia elvesztéséért és a másik megcsonkulásáért kárpótolja, az arbiterek-megszabta 50 márka megfizetésére kötelezi azt, aki adományát el akarná venni. Lőrincz királynői asztalnokmester Sándor comesnek, bajvivójának 50 márka készpénzért és 50 márkára becsült szolgálata és vérontása fejében tett donációt, természetes hát, hogy a perrel megtámadó utódokat 100 márka letételére szoritja. A hasonló egykorú klauzulákat azonban, melyekben a szerződéses bírság már 200 vagy 400 márkát is elér, a XV. század derekán másjellegű meghagyások váltják fel.[326] Most már az adománylevélben megszabott összeg nem büntetés és a visszaperlőt nem sújtja atyai átok, hanem a visszaváltás eleve biztosított lehetőség a donator utódai számára. Nem véletlen, hogy az első példa azonos az életfogytig szóló adomány első esetével: Máréi Gunya Mihály halála után ura vagy örökösei 100 arany forintért megválthatják a kapott jószágot. Ezóta a megváltási összeg nagyságát két elv szabályozza. Lehet továbbra is azonos „a szolgálat és vérontás árával", azaz hagyomány szerint a nemes vérdíjával: 200 arany forinttal (= 50 márka). És lehet az adományos jószág értékének megfelelő, amikor vagy erre való utalás szerepel az adományban (Dreski György somoskői várnagy és utódai kötelesek visszabocsátani a gömörmegyei Barátonyt, ha uraik hasonló értékű jószágot szereznének számukra a királytól), vagy a közbecsű értékében való visszaváltás, tehát a legalacsonyabb becsár jelenik meg, vagy egyszerűen pénzösszeg, amely példáinkban 200—1000 forint között váltakozik a becsűben való teljesítés kizárásával. A

146; 1298: átok, uo. VI/2. 150; 1303: átok, exc., Anjou I. 54; 1319: uo. 505; 1325: HO. III. 76. — Előfordul még az 1348: Anjou V. 164 példában is, de ezt az oklevelet gyanúsnak tartjuk (fent 315. jz.).

326 1283: quas bene et fideliter eosdem promeruisse erga ipsos... dixerunt coram nobis, Fejér V/3. 201 (kiv. Wenzel XII. 408); 1291: fent 280. jz.; 1295: 100 márka, Wenzel X. 183; 1295: 200 márka, Mon. Strig. II. 372; 1304: 400 márka, Anjou I. 91.

Gúti Országhok kapcsolatba hozzák a visszaváltást a magszakadással is olyan módon, hogy ha az adományosok fiága kihal, az asszonyoknak fizetendő 200 arany forinton a birtok megváltható, teljes magszakadásuk esetén pedig minden fizetés nélkül visszaszáll az urakra. Nem nehéz ebben a megoldásban annak az eljárásnak a párját megtalálunk, amelyet a fiscus követett vegyes adománynál a deficiens nőrokonaival szemben.[327]

Az adományos szabadon rendelkezett a kapott jószággal, legalább is a XIII. század végétől kezdve. A familiáris jog szorosan követte a nemesi jog fejlődését e tekintetben is; a XIII. század gyér példái vagy megtiltják az elidegenítést, vagy a rokonságra korlátozzák. Később a rendelkezési tilalom, vagy atyafiakra kiterjedő átruházás csupán azoknál az adománytípusoknál marad meg, amelyek az általános szabálytól eltérően, csupán életfogytig, vagy csupán zálogba adattak.[328] A típusos, örökösökre szóló és örökjogú donációknál azonban nem volt kivétel abban a tekintetben, hogy az adományos szabadon rendelkezhetett velük élők között és halál esetére, nevezetesen elzálogosíthatta, eladhatta, elajándékozhatta és általában bármely módon elidegenithette. Ez a szabad rendelkezési jog, amelynek biztosításai általában megfelelnek az 1290:32. tc. hangzatának, időben is akkor jelenik meg, amikor a nemesség a királlyal szemben végkép kivívta az Aranybullában deklarált szabad birtokjogot, s így újabb jele a nemesi jog és a familiáris jog párhuzamosságának. Idegen urak, mint mondottuk, ezt magyar ország-

327 1439: Töttös—Gunya megállapodás, Zichy VIII. 650; 1460: Dreski, Bánffy II. 19; 1462: 300 forint, uo. 52; 1473: közbecsü, uo. 166; 1473: 200 forint, HO. V. 315; 1480: 600 frt, Csáky I. 456; 1480: 200 frt, defectus, Bánffy II. 210; 1491: 200 frt, Teleki II. 174; 1492: rerum qualibet estimacione seclusa, Bánffy II. 300; 1496: uo. 332; 1496: legatariustól is megváltható 1000 forinton, HO. II. 374; 1509: 200 frt, Teleki II 308; 1514: 200 frt, fent 314. jz.; 1515: 200 frt, Bánffy II. 459; 1517: 200 frt, jobbágynak, uo. 474; 1517: 200 frt, defectus, HO. V. 404. — A familiáris adhatja fel a birtokot Kövendi Székely Miklós, a kőrösmegyei Dobrakucha vár urának végrendelete szerint: Item Stephano castellano pro servitiis suis deservitis illam possessionem Radkowelge pro centum et quinquaginta florenis sibi et prolibus suis lego, ut libere uti et frui valeat, et dum tenere nollet, rehabitis suis prius pecuniis condescendat e converso ad castrum hoc. TT. 1891, 680.

328 1258; donandi seu legandi in vita vel in morte eidem Sceme et fratribus suis ac heredibus ipsorum potestate penitus interdicta, Wenzel VII. 485; 1266, Arnold comes adománya András mester vasvári kanonoknak: dando sibi liberum arbitrium cuiquam si eciam vellet conferendi, tam fratribus suis, quam filiis fratrum suorum in filios filiorum, HO. IV. 43. — Tilalom életfogytig szóló adománynál 1439: fent 318. jz.; atyafiak javára rendelkezés zálognál 1449: fent 319. jz.

gos jognak tekintették.[329] Az elvi kijelentéseknek felei meg a gyakorlat is. A familiárisok, amennyire példáinkból nyomon követhettük (erre részletes birtoktörténeti vizsgálatok még több adatot nyujthatnának), szabadon zálogosítják és adják el jószágaikat, s amikor uruk szerepel zálogbirtokosként vagy vevőként, semmivel sem kerül kedvezőbb helyzetbe, mint az idegen.[330] Az adományosok birtokjoga az úr részéről éppen olyan kevéssé (sőt még kevésbbé) sérthető meg, mint idegenek részéről, s így történhetik meg, hogy a familiárisok szükség esetén urukat is eltiltják jószáguk elfoglalásától vagy elidegenítésétől. Az úr viszont csak akkor tiltja el őket, amikor félő, hogy adományos birtokukkal együtt a neki maradt jószágra is ráteszik a kezüket, vagy azzal rendelkeznek.[331]

Ezt a rendelkezést a dominus úgy próbálja korlátozni, hogy — az elidegenítés jogát nem vonva kétségbe — kiköti magának és utódainak az elővételi jogot, illetve az elzálogosításnál gyakorolható elsőbbségi jogot. A XIII. század végén előfordul, hogy ilyen kikötés alapján az adományosok tüstént zálogba is vetik uruknak a most kapott jószágot, de kikötik, hogy a zálogösszegért visszabocsátani köteles mind ő, mind örökösei, mert ha nem tennék, a földbirtok becsűjében és egy nemes vérdíjában, 40 (!) márkában marasztalják el őket. Máskor megállapitják azt az összeget, amelyért a visszavásárlás történni fog, de kikötik, hogy az urak a birtoklás idején a szőlőben, gyümölcsösben, halastóban, épületekben tett javítá-

329 1296, osztrákjogu adomány: Dantes eciam ipsis liberam potestatem vendendi et obligandi feoda sepedicta et disponendi ea ad utilitatem ipsorum, HO. IV. 93; 1303: dando eidem in vita et in morte tenendi vendendi alienandi et conferendi et donandi cuicunque voluerit liberam facultatem, Anjou I. 54; 1304: Preterea idem palatinus eandem possessionem Paga vendendi, in concambio dandi, legandi seu quovis colore alienandi eisdem ... liberam coram nobis atribuit facultatem, uo. 91; 1349: dantes eidem in vita vel in morte legandi, donandi, vendendi ac quouomodo alienandi facultatem, uo. V. 289; 1363: Bánffy I. 244; 1408: fent 271. jz.; 1433: cuicunque voluerint, liberam habeat et habeant facultatem vendendi, impignorandi et quovis modo alienandi. Sopron II. 197; 1496: HO. 374; 1518: Károlyi III. 117. — Az úr ellenségének nem szabad eladni, 1396: Fejér X/2. 394, id. Sinkovics, Nagybirtok 42.

330 1231: a pannonhalmi apát serviense, Bársonyosi Benke, Nyalkasokoró örökadományát az egyház egy tarjáni servicialisának adja el, Pannh. I. 706; 1321: Anjou I. 609; 1331: uo. II. 572; 1336: uo. III. 302; 1362: Bánffy I. 240; 1373: Sopron I. 407.

331 1441: Bánffy I. 646; 1459: uo. II. 13. — 1396: uo. I. 465: az eltiltottnak adománybirtoka is volt az eltiltótól, uo. 313.

sokat méltányos becsáron megtéríteni tartoznak.[332] A XIV. század közepe óta általában nem találkozunk ezzel a kikötéssel; helyét alkalmasint a visszaváltható adomány foglalta el. Ez ugyanis jóval kedvezőbb helyzetbe hozta a dominust: míg az elővételnél a visszaszerzéssel várnia kellett addig, míg a serviens saját jószántából vált meg az adománytól, a visszaváltás lehetősége voltaképen kijátszotta az örökjogú adomány elvét, s a perpetuitas-t zálogga változtatta, melynél a kezdeményezés az úr kezében volt. Bár az összefüggések még nem világosak, talán nem indulunk rossz irányban, ha a középkori visszaváltható adományban keressük az újkorban olyan nagy jelentőségre szert tett inscriptio elődjét. A nagybirtok tehát ezen a ponton a középkor végére előnyösebb helyzetbe került a kisebb birtokosokkal szemben, mint az alakulás századaiban volt.

Az örökösökre szóló, örökjogú, visszavonhatatlan adomány, amellyel a familiáris szabadon rendelkezhetett, rendszerint a nil iuris-klauzulát is tartalmazta, vagyis annak kijelentését, hogy a donator a birtokot teljesen az adományos birtokába és tulajdonába adja, „kiveszi belőle a kezét" és általában semmi jogot sem tart fenn benne. Ez a familiárisnak juttatott adományok allodiális természetéből logikusan következett. Vannak mégis példák, amelyekből az tűnik ki, hogy a dominus családja nem mondott le egykönnyen a szolgálat jutalmazásául adott jószágról, hanem azt kedvező alkalommal magáénak vallotta és visszaszerezni igyekezett. Legegyszerűbb, bár nem célravezető módszernek a visszafoglalás kínálkozott. Így a Rozgonyi-ős, Boztechi Péter 1316-ban a király előtt megújította és megtoldotta fivérének Peres Miklós comes javára a zemplénmegyei Felcsicsváról és más jószágokról szóló adományát, mégpedig nemcsak szolgálatok, hanem készpénz fejében is, fiörökösökre, örökjogon és jogfenntartás nélkül. Néhány évre rá Peres Miklós elzálogosította birtokát egy rokonának, Lisznai Nátának. 1334-ben azonban a zálogbirtokos már azt panaszolta a nádori köz-

[332] 1258: Wenzel VII. 484; 1282: Hoc non pretermisso, si dictos nobiles ... dictam terram vendere vel pignori obligare, sive quoquo modo alienare contigerit, extunc nemini alteri nisi eidem magistro Dionisio filio Stephani aut suis heredibus vendere (vel) obligare pignori possint. Azonnal zálogba is adják, uo. IX. 339; 1291: sed si iidem comes Funck vel filii eiusdem memorati villam predictam propria et libera voluntate exponere voluerint venditioni, ... 60 márkáért visszavehetik; javítások. Fejér VI/1. 147; 1319: Anjou I. 506; 1338: uo. III. 455. — Később csak életfogytig szóló adománynál fordul elő. Losonczi Bánffy István kiköti, hogy jutalmazott bonchidai tisztje csak neki, örököseinek vagy bonchidai jobbágyainak adhatja el vagy zálogosíthatja el a kapott telket. Bánffy I. 645.

gyűlésen, hogy Rozgonyi Péter elfoglalta tőle Monyoróst és Isopót, Felcsicsva tartozékait. Az egykori adományos örököse felmutatta az eredeti donációt, amire Rozgonyi csak annyit mondhatott, hogy „úgy tudta", a birtokok az övéi. A nádor fejvesztéssel sújtotta, de ennek végrehajtására nem került sor, mert a felek egyességre léptek. Hamarosan nádori ítélet alapján osztották meg a három birtokot Náta fia László, és Peres Miklós unokaöccse, Benedek fia László között, a viszálykodás azonban nem ért véget, sőt arra vezetett, hogy a Rozgonyiak „véletlenül" megölték Benedek fia Jánost. Az adományos Tuzsériak és a Rozgonyiak végül is olyan egyességgel zárták le pereiket, hogy a Tuzsériak eladták a Rozgonyiaknak a tőlük kapott Felcsicsva, Monyorós és Isopó birtokaikat, viszont újból megkapták tőlük Egyházasszalánc és Tuzsér jószágokat, amelyek már az 1316-i adományban is szerepeltek.[333] Az eset tanulsága, hogy az úrnak nem volt joga erőszakkal visszafoglalni az adományos jószágot, mert ezt a hatalmaskodás büntetésével sújtották, de nem vesztette el vele teljesen a kapcsolatot, hiszen az adomány megújítása értéket jelentett az új birtokosok számára.

Feltűnőek azok az esetek, amikor az adományozók megosztoznak az örökbe adott jószágon, mint a sárosmegyei Somosi János mester és unokaöccsei, Egyed és Ivánka „Lwag" Péter serviens komlósi birtokrészén. A három rész közül az adományozó János mesterre (a dominusra) eső kétharmad megmarad Péternek, vele a másik két osztályosnak jutó egyharmad fele is, mert Egyed meghagyja nála, Ivánka viszont nem hagyja a részét s igy ez a hatod kiesik Péter kezéből. Belefoglalják a familiárisnak adott jószágot kölcsönös öröklési szerződésbe is, mint a Magasiaknak és Ughi Lőrincnek testvérré fogadási oklevelébe. Izsák fia András, az utóbbi familiárisa személyesen adja beleegyezését ahhoz, hogy az atyjának adott hímeskői birtokrész ura magvaszakadtán a Magasiakra szálljon. Héderváry István győrmegyei alispán pedig arra az esetre igér kárpótlást nemes familiárisának, Kisbaráthy Balázs deáknak, ha a

[333] 1316—1336: Anjou I. 405, 609, III. 101, 244, 302.

[334] 1306 (1316?): perpetuo adomány! Anjou I. 112; 1399: presente et audiente Andrea filio Isaak, eotunc familiare prefati Laurencii Wgh, et benivolum consensum et assensum prebendo de porcione sua seu terra arabili penes lapidem Hymeskew vocatum existente et habita, quam prefatus condam Laurencius antedicto Isaak, utputa familiari suo dedisset seu quoquomodo contulisset, HO. IV. 238, id. Szekfü, Serv. 63 (1) is; 1515: Héderváry I. 550.

neki adományozott nemesi telek osztály során más családtag kezére jutna.[334] Ezek az egyébként szórványos esetek arra intenek, hogy a „jogfenntartás nélkül" fordulatot ne vegyük teljesen szó szerint.

Az úr családja számára különösen akkor nyílik meg a visszaszerzés lehetősége, amikor az adománybirtok a serviens személyében beállott defectus vagy nota következtében a királyra háramlik. Így Osl nembeli Herbord mester és fia 1308-ban Gyalókai Both fia István comesnek adományozza cum omni plenitudine sui iuris a sopronmegyei Gychk (Dicsk) adománybirtokát. Jó tíz évvel később a király Gyalókai István hűtlensége és magszakadása címén két másik jószággal együtt Imre fia Lőrincnek, a Kanizsayak ősének juttatja Dicsket, de az Osl-nemzetség sikeresen óvja meg régi birtokát, mert 1323-ban már a nemzetségből való Miklós váradi prépost és fivére rendelkezik e három jószágról, mint amelyek jogtalanul elidegenített, ősi tulajdonaik, barátságosan megosztozván az adományossal. A jogtalan elidegenítés formulája azonnal készen volt, mihelyt a familiáris bukása folytán veszni készült a neki juttatott birtok. Ugyancsak jellemző a Bánffy-ős Régeni Tamás eljárása, ki a kolozsmegyei Szentmihálytelkének előbb egyik, majd másik felét adományozta Tyvan fia Balázs mesternek, serviensének, szolgálataiért, vérontásáért és száz ezüst márkáért, a jogbiztosítás minden kifejezése mellett: örökjogon, visszavonhatatlanul, fiutódokra szólóan és szavatossággal. Egy emberöltő is elmúlt, mikor az úr megjelent az erdélyi káptalan előtt és felsorolva a hiveinek perpetuo juttatott birtokokat, azt az aggodalmát fejezte ki, hogy fiaik bűncselekményeik révén netán elvesztik ezeket s kijelentve, hogy ez esetben visszaváltásukra kész, mindenkit nyilvánosan eltíltott a jószágok elfoglalásától. Ám nem nota, hanem defectus következett be: a király 1360-ban Balázs unokájának, Szentmihálytelki Jánosnak magtalan halála címén a névadó birtokot, mint királyi kézre szállottat, Losonczi (Régeni) Tamás fiainak adományozta. Ez csak ügyes birtokpolitika volt eddig; érdekes azonban az, hogy a család másik ágához tartozó Losonczi Bánffyak letiltották az adományozást azon a címen, hogy Szentmihálytelke közös öröklött birtokuk s még évek múltán is részesedésért pereltek az erdélyi vajda előtt.[335] Az adományozó tehát nota esetén megváltásra jogosultnak tekintette magát, mint a rokonok, a Bánffyak pedig egyenesen úgy léptek fel,

[335] 1308—1313: Sopron I. 69, 84, 95; 1322—1366: Bánffy I. 216, 231, 233, 268, 269.

mintha Szentmihálytelke sohase került volna ki a családi birtokállományból.

A királyi példa utánzásán kívül ez az állandó bizonytalanság, a dominus családjának ez a latens, de szívós jogigénye vezethetett az adomány megújításának szokásához. Ez a jogszokás szorosan összefügg azzal, hogy a serviens gyakran folytatta az atyánál megkezdett szolgálatot a fiúnál, a rokon szolgálatát a rokonnál. Így az új úr, rendszerint a fiú, vagy örökös atyafi, a maga nevében is kiadta, tehát megújította atyja vagy jogelődje adományát. Csallóközi László pl. 1291-ben Bazini Kozmától, 1292-ben fivérétől (felelerészben) kapta meg a névadó csallóközi Felistált, majd ezek halála után újabb hadi érdemeiért rokonuk, Szentgyörgyi Ábrahám comes, erősítette meg a már eredetileg is örökjogú donációt. A megújításhoz néha erősebb szankció járult, mint Rozgonyi Sebestyén pozsonyi főispán esetében, ki Temesközi Bálint pozsonyi várnagyának a királytól (!) és atyjától kapott adománybirtokait azzal erősítette meg, hogy ha ígéretét megszegné, hitszegőnek, becsületét vesztettnek és hatalombajon (succubitus duelli facti potencialis) esettnek tekintsék. Máskor a jogutód bővitette az elődd adományát, további szolgálatok fejében, ami új értelmet adott a megújításnak. De átírta és megerősítette a dominus adománylevelét az az új adományos is, akire az egész birtoktest annak magszakadása révén szállott.[336] A megújítás gyakorlatában nem nehéz felismernünk a királyi nova donatio hasonmását.

Néhány példa végül arra mutat, hogy az adományozó jogának további fennmaradását maga a király is elismerte, vagy talán nem is vette figyelembe az időközben történt magánadományt. Így 1284-ben Ákos nb. István mester Örvényi Herbordnak, vasmegyei serviensének hű szolgálataiért és súlyos sebeiért a borsodmegyei Kondó felerészét adta örökbe, a másik felét pedig két esztendő mulva megvásárolta a serviens. 1341-ben I. Károly elvette a birtokot Herbord örököseitől azon a címen, hogy a hűtlen Istváné volt, s csak a vétel címén adta vissza nekik. De a serviens rovására ment az úr defectusa is. Tengerdi Miklós mester pl. 1324-ben egy nagyatyjavásárolta szőlőt adott örökbe hű famulusának, Soponyai Orros Péternek, de mikor az úrnak jó tíz esztendő múlva magvaszakadt, Tengerddel együtt a szőlő is Tamás erdélyi vajda kezére jutott és Or-

336 1283: Fejér V/3. 201; 1291: HO. VIII. 310, Csáky I. 20: 1291—1295: Felistal, Wenzel X. 64, 89, Mon. Strig. II. 372; 1324—1336: Orros, Anjou II. 112, 113; 1336: uo. III. 302; 1445: szankció, Károlyi II. 246; 1473: bővítés, Bánffy II. 166; 1518—1519: bővítés, uo. 483—8.

rosnak tőle kellett adománya megerősítését kieszközölnie.[337] Mindezek az adatok arra mutatnak, hogy túl a nagybirtokosok hatalmaskodásain, az udvarban gyakorolt befolyásán és mohó birtokszerzésén, valamilyen jogcímnek kellett állnia a „visszavonhatatlan" adományokkal szemben; hogy az „örökjog" nem egyszer csak a nemesi önérzetnek tett engedmény volt, amelyet a hatalmi viszonyok nyers valóságában nem mindig lehetett teljesen érvényesíteni. Ez a nagyúri jogigény nem lehetett más, mint a nemesi birtokkal szemben fennálló királyi, s a prédiális jószágban érvényesülő főpapi jognak: a defectus és nota alapján történő háramlásnak utánzata.

Már a XIII. században találkozunk azzal a kikötéssel, hogy ha az adományosnak nem lennének örökösei, az úrtól kapott jószág ennek utódaira száll vissza. Ha azonban a szabad rendelkezés érvényesült, a háramlás meghiúsult volna, tehát a defectus esetére szóló rendelkezésnek logikusan az elővételi joggal kellett együtt járnia, mint Siklósi Péter mesternek a baranyamegyei Albessenről szóló adománylevelében. Hogy a visszaszállás bizonyos esetekben valóban bekövetkezett, azt is több példa bizonyítja. 1449-ben pl. Szekcsői Herceg Ráfael boszniai püspök fivéreivel együtt bevallja a nádor előtt, hogy a somogymegyei Gegét és több más birtokrészt Beregfalvi Zopa Péternek és Emekei Miklósnak örökbe adományozták, a visszaháramlási jog kikötésével. Most Emekei Miklós a török hadjáratban elesett, s így a háramlás bekövetkezett, de az urak az ő részét is Zopa Péternek juttatják, ismét a visszaháramlás kikötésével. Egykorú ezzel Keményfalvi Gadányi Mihály özvegyének bevallása is, mely szerint a birtokában levő összes tolnamegyei jószágokat Töttös László és elődei adományozták nemesi jogon férjének és elődeinek, azzal a kikötéssel, hogy ha Gadányi Mihály örökösök nélkül halna el, egy saját szőlőjüket kivéve, minden adományos jószág visszaszáll a Bátmonostoriakra. Most Isten akaratából ura gyermekek és vérrokonok nélkül húnyt el, ezért a háramlási jogot elismerve, összes nemesjogú birtokait Töttös Lászlónak és utódainak bocsátja vissza, azzal a feltétellel, hogy élte fogytáig meghagyják azok használatában és élvezetében. Ebben az esetben már az országos jogszokásként élő özvegyi joggal is találkozunk a magánadománynál, amint a nők kielégítésének országos gyakorlata tükröződik a háramlási jog kikötésének középkorvégi eseteiben is, amelyek —

337 1284—1341: nomine possessionis quondam Stephani filii Ernei bani infidelis sui fecisset recaptivari, Sztáray I. 31, 33, 163 (itt az id.); 1324—1336: Anjou II. 112, 113.

mint láttuk — a háramlást összekötik a visszaváltással, abban az esetben, ha a deficiensnek nőági leszármazói vannak.[338]

Ritkábban fordul elő a visszaháramlás kikötése hűségszegés és szolgálatmulasztás, tehát — mondhatnók — infidelitas miatt. Ehhez a kikötéshez logikusan vezet az út azoktól az esetektől, amelyekben a donációt nemcsak múlt szolgálatok jutalmául, hanem jövőbeliekre buzdításul is adják; valamint azoktól, amelyekben a familiáris birtokadomány fejében ígéretet tesz bizonyos teendők ellátására.[339] Közvetlen előzménye pedig az a gondolat, hogy a szolgálat teljesítése feltétele az adomány birtoklásának, mégpedig felbontó feltétele: ha a szolgálat elmarad, a jószágnak vissza kell szállnia az úrra. Magánadományleveleink nem egyszer kimondják ezt az elvet, de láthatóan mindig olyan esetekben, amikor nem állandó jogviszonyról és örökjogú adományról van szó, hanem ideig, esetleg életfogytig tartó meghatározott teljesítésekről (pl. orvosnál), vagy életre szóló, tetszés szerint viszavonható donációról.[340] A magyar hűbérviszonyban az adomány elsősorban megtett szolgálatok, szerzett érdemek jutalmazása, tehát — az oklevelek hangzata szerint — „megszolgált" birtok, amellyel kapcsolatban további kötelezettség nem áll fönn. Fennmarad tehát a személyes viszony, amely a birtok-

338 1258: Wenzel VII. 484; 1311: Anjou I. 238; 1322: Blagay 93; 1338: Ita tamen, quod si ipsum magistrum Paulum ... deficere contingat, extunc ipsa possessio Olbeschen in ius et proprietatem eorum magistri Petri et filiorum suorum eo facto redigeretur, et quod insuper ipse magister Paulus ... nulla necessitate ... aliis sepefatam possessionem ... possit alienare nisi magistro Petro et filiis suis ac ipsorum heredibus ... (hiányos közlés), Anjou III. 456; 1429: Sopron II. 126; 1433: quas quondam Hangnawer civis de Nova Civitate tenuit ex nostra voluntate ... ad nos per mortem prefati Hangnawer iure hereditario devolutas, uo. 196; 1449: Gege, HO. IV. 346; 1459: fent 316. jz., majd ... quia Deus gloriosus ipsam marito predicto et liberis atque genelogie (!) et consanguineitatis sue heredibus exorbasset, Zichy, X. 101; 1469: HO. V. 297; 1478: Hazai oklt. 435; 1480: defectus és visszaváltás, Bánffy II. 210; 1493. Kanizsay László a soproni ferenceseknek adományozza ... totales porciones possessionarias condam nobilis Sigismundi Satler de Kywlew in eadem possessione ... habitas ... de manibus nostris emisimus et extradedimus, Dl. 26052 (talán háramlás, mert Satler Sopronmegyében magánadományos volt, 1472: Dl. 17359); 1508: Podmaniczky I. 552; 1517: Károlyi III. 105, visszaváltással HO. II. 404.

339 Ld. fent 285—8. jz.

340 1248: fiunál, fent 215. jz.; 1254: fent 161. jz.; 1443: fent 320. jz.; 1465: fent 318. jz.; 1503: Losonczi Zsigmond budai prépost a szabolcsm. Bezdéd jószágot adományozza orvosának, De Monte Miklósnak, azzal a feltétellel, hogy míg él ... nomen nostrum ferre, nos sequi (kiadó: regni!), nobisque servire debeat et studeat quam diligenter; si vero alicui adherere vellet, nostrumque servitium subterfugeret, seu qualitercunque a nobis

adomány oka volt (a nyugati hűbérviszony primér képlete!), de a szolgálati kötelezettség ritkán tapad a birtokhoz, ritkán dologiasodik el (a nyugati hűbérviszony szekundér alakjának megfelelően). Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy amint az úrnak erkölcsi kötelessége a szolgálatot birtokkal jutalmazni, úgy érzik (sokkal ritkábban) erkölcsi kötelességnek a familiárisok is visszaadni a jószágot, ha a szolgálat ellátása lehetetlenné válik. 1299-ben pl. Oriváni Malchuk a nádor előtt visszabocsátja Balog fia Gál comesnek és örököseinek azt a birtokot, amelyet két társával együtt múltbeli és jövőbeli szolgálataiért még Balogtól használatra kapott; lépését azzal okolja meg, hogy az öregség súlya nyomja s így nem tudja teljesiteni a szolgálatot, melynek révén birtokolt, fia pedig (aki alkalmasint tovább szolgált volna) elhúnyt. 1448-ban Etrekarcsai Balázs „adja és adományozza" magszakadása és öregsége miatt örökjogon azt az öt telkét, melyeket Királyföldén (Győr mellett) néhai Héderváry György főlovászmestertől szolgálataiért örökbe kapott, egykori ura összes élő leszármazóinak.[341] Az első esetben használatra adott jószágról van szó, a másodikban viszont nem hallunk arról, hogy a familiárisnak kötelessége lett volna a viszabocsátás, sőt még ő szavatol. Bizvást mondhatjuk, hogy a n o t a magánjogi megfelelője, mely pl. az egyházi nemességnél kifejlődött, a familiáris-viszonyban csak kivételesen jelenik meg. Ha találkozunk is a jószágvesztés kikötésével,[342] ha használják is — ritkán — az i n f i d e l i t a s szót,[343] a szolgálatmulasztás és hűségszegés következményei nincsenek rendszeresen kidolgozva s így az úr gyengébb helyzetben van hívével szemben,

alienari attentaret, aut morte ... preventus a nobis separaretur ... a jószág reá visszaszáll, Bánffy II. 392; 1509: fent 207. jz.; majd: si ... servire recusaverint seu renunciaverint, extunc presens collatio ipsius Gregorii in nulla parte suffragari valeat, quin potius irrita maneat et invigorosa, Teleki II. 309

341 1299: fent 285. jz.; majd: nec eciam ipse gravitate senili aliquod servicium exhibere valeat comiti Gaal quo mediante ipsam terram et utilitates eiusdem possiderat, HO. VII. 279; 1448: senciens se iam senio confectum et aggravatum ac heredum solaciis destitutum, ideo ipse quasdam quinque sessiones suas proprias sibi dudum per condam dominum Georgium de Hedrewara pro suis multimodis serviciis eidem per ipsum exhibitis datas et perpetuates ... adományoz Héderváry I. 262. Hogy az adományosok H. György akkor élő összes leszármazói, az uo. II. kötethez mellékelt családfából tűnik ki. — V. ö. Váczy, Serv. 277.

342 1276: fent 185. jz.; 1340: fent 204. jz.; és a hozzátartozó szöveg; 1448: a fél birtokkal jutalmazott elveszti azt, ha a másik felet is megszerezni törekszik, Teleki II. 31.

343 1276: fent 185. jz.; 1450: ipsum castrum Posoniense per tradimenta et infidelitatem dictorum familiarium ... pro se usurpassent, Héderváry, I. 274.

mint az egyházi földesúr nemeseivel szemben.[344] A XV. század hamarosan megtárgyalandó, a familiáris nemesi szabadságát korlátozó törvényei a magyar hűbérviszonynak ezen a hiányosságán voltak hivatva segiteni.

A familiáris viszony, melynek személyi és dologi oldalát immár ismerjük, bizonyos mértékben a dominus joghatósága alá helyezte a servienst. Ebben a kérdésben az irodalom nem jutott egységes állásfoglalásra. Szekfü a familiáris-viszony első feltárásakor úgy vélte, hogy az uraknak servienseik fölötti joghatósága már az Árpádkorban megállapodott, sőt a serviens egyáltalán nem volt felelős tetteiért az állami bíróságok, hanem csak a dominus előtt: bűncselekményéért ezt marasztalták el, viszont a serviens megsértéséért is ő kapta a kártérítést. Az Anjoukorban ez a tendencia csak erősödött: az úr hatósága alatt állt mindenki, aki a birtokon tartózkodott; a nemes familiáris is csak saját birtokán volt ment az ő iurisdictio-jától. Vétségeiért a középkor későbbi századaiban is az urat vonják felelősségre, őt ítélik el és ő kap kegyelmet, míg a XV. századi törvények fokozatosan elvonják a szolgálatban álló nemes személyes szabadságának védelmét, s megengedik, hogy ura cselekményeiért elfoghassa. Szekfüvel szemben, kinek vizsgálodását egy a nemesség és jobbágyság között álló familiáris-osztály képzete irányította, Mályusz felismerte a nemes és jobbágy-familiárisok között tett különbséget és a dominus joghatóságát főként a hatalmaskodásokra szűkítette. Úgy gondolta, hogy míg a jobbágyok az úr földesúri széke előtt feleltek, a nemes familiárisok fölött társaik bevonásával megalkotott hűbérúri szék ítélt, melyről azonban nem maradt fönn emlékünk. Végül Holub határozottan vallotta, hogy a jogszolgáltatásban éles különbség állott fönn nemes és nemnemes, ill. birtokos és ura javain élő familiáris között.[345] Az adatok kiértékelése, mint látni fogjuk, leginkább Holub felfogását támogatja; nézzünk velük szembe.

Leghelyesebben abból a régebben említett felismerésből indulhatunk ki, hogy a vazallitás Nyugaton nem szorította ki a vérségi kapcsolatokat, hanem mint azok utódja, de egyúttal kiegészitője jelent meg a színen. Az úrnélküli ember a X. századi Angliában tör-

344 1280: ha szepesi prépost adományosa nem szolgálna utódának, a kapott kúriáért évi egy fertót fizessen, Mon. Strig. II 122; 1320: mulasztás a káptalan előtt bizonyítandó, s a kezest 20 márka lefizetésére kötelezi, Zichy I. 188; 1329: megszökött serviens kiadott bérét visszaitélik urának, Károlyi I. 72.

345 Szekfü, Serv. 35—7, 50, 67—71; Mályusz, Társadalom 325, 328—30, 415—6; Holub, Századok 1935, 203.

vényen kívülinek számított: úr és hűbéres mintegy rokonai egymásnak. Barbarossa rendelkezése szerint a szökevényt nem kell kiadni, ha a menedékhely gazdájának ura, vazallusa, vagy rokona. A vazallitás quasi-családi jellegének tartós nyomai a hűbéres gyermekének az úr házában való nevelkedése, az úr beleszólása leányának férjhezadásába és a bosszú-jóvátétel rendszerében vitt szerepe. Bosszút állani, ill. a jóvátételt elfogadni a rokonok ügye. De a XII. századi Angliában az úr éppen úgy emelhet vádat vazallusa, a vazallus ura meggyilkolásáért, mint a rokonok. Az úr kap a vazallus vérdíjából is, de a vazallus nem az úréból. A francia függő liber-ek megsebzéséért is joga van az úrnak jóvátételt követelni, ellene irányuló bosszú vagy represszáliák esetén viszont jogos eljárás alattvalói összessége ellen fordulni társadalmi különbség nélkül.[346]

A nyugati vazallitásról mondottak ráillenek a magyar familiárisviszonyra is. Láttuk már ennek atyafiságos, család és család között szövődő jellegét; most megismerjük ennek büntetőjogi és perjogi következményeit. Úr és serviens között olyan mértékű szolidaritás áll fönn, mint atyafi és atyafi között, sőt az első megelőzi a másodikat. A familiáris köteles ura nevét viselni, azaz közszereplésekor mindig megemlíteni, hogy kinek szolgálatában áll; amikor elhagyja szolgálatát, leteszi urának nevét.[347] Ha a familiáris ura ügyében tanuskodik, az elfogultság kifogását emelhetik ellene; ha fogott bírák döntésére van szükség, a felek familiárisai érdekeltség címén nem jöhetnek szóba.[348] Becsei Imre és familiája testületileg jelennek meg 1330-ban Csanádmegye közgyűlésén, s megkérdezik, van-e valakinek keresni valója rajtuk; mivel pedig új ügy nem merül fel, együtt el is távoznak.[349] Máskor egy pervesztes fél nyolc familiárisával jelenik meg fizetés végett a hiteleshely előtt, hogy később az ő tanúságukra hivatkozhassék.[350] Magánharcokat követő békekötésekbe az urak híveiket is belefoglalják,[351] s mint látni fogjuk, rendszerint urukkal együtt is kapnak kegyelmet a királytól. Ebből az általános szolidaritásból következik, hogy ha a familiárist sérelem éri, az úr a magáénak tekinti azt s ő tesz lépéseket orvoslására.

346 Bloch I. 345—9, 405. V. ö. I. fej. 29. jz.

347 1490: fent 190. jz.; 1503: fent 340. jz. Az utóbbi példát a kiadó úgy érti, hogy az adománybirtokra utaló Bezdédi nevet kellett felvennie; ám itt másról van szó.

348 1371: Zala II. 38; 1399: Zichy V. 139.

349 1330: Zichy I. 361.

350 1477: Zichy XII. 302.

351 1427—1495: Szekfü, Serv. 68 (6).

A középkor egész folyamán vannak rá adataink, hogy familiáris megölése, megsebzése, megcsonkítása, kifosztása, levetkőztetése, elfogása, gyalázása miatt az úr tesz panaszt, indít pert, szerez királyi parancsot vizsgálatra, tartat tudományvételt, bizonyít, lép egyezségre, kap jóvátételt, nyugtatja ellenfelét a fizetésről, sőt tőle kérnek ünnepélyesen bocsánatot. Látszólag tehát a familiáris sérelme felolvad az úrében; a valóságban azonban a kettő elválik egymástól. Kétségtelen, hogy a familiárisok ellen elkövetett cselekmény valamiképpen az úr sérelme, de nemcsak az övé. Közúton történt támadásnál pl. arra hivatkozik, hogy a sebesítés őt is érhette volna, ha maga megy arra; máskor esküt követel a tettesektől arról, hogy nem tudtak a sértettek familiáris-voltáról, alkalmasint annak bizonyítására, hogy a sértés nem ellene irányult. A jóvátételből külön rész jár neki „saját sérelméért", máskor kijelenti, hogy az ellenfélen nem a serviensei ellen elkövetett hatalmaskodást, hanem csak saját kárát, vagy saját gyalázatát keresi, mely őt a tett révén érte. A familiáris megölése, megsebzése, elfogatása mindenesetre nemcsak gyalázata, hanem kára is az úrnak, nyilván a szolgálat elmaradása miatt. Hogy milyen sérelemről van itt szó, egy Anjoukori esetből világlik ki, mely a középkori jogéletnek nyers erőszakból és pontos jogtiszteletből összeszőtt paradox mintáját tárja elénk. Acsai Berend mester serviensei uruk távollétében, de megbízásából megtámadták Zacha fia Miklós fiát, Petőt és fivéreivel közös famulusukat, Bedét, mikor Nógrádmegye hatóságához készültek. Miközben áldozataik lovát elvették, őket halálosan megsebezték és megkergették, nem mulasztották el fennhangon kijelenteni, hogy nem útonállók, hanem mint ellenségeiket akarták őket megölni, s Pető meg fivérei többé ne merjenek Berend mesterrel perlekedni.[352] Hasonló erkölcsi kár éri itt a dominust, mint amikor kegyúri plébániáját és plébáno-

[352] 1297: HO. VI. 425; XIII. szd. végén: addiciens, ut si contingenter ipsum Keminum eo termino et loco invenissent, dictum vulnus pro sua persona fuisset preparatum, Kubinyi 178; 1304: nesciverunt quod dictus Lukach fuerit serviens magistri Michaelis predicti, Károlyi I. 37; 1311: Zichy I. 130; 1313: propria iniuria eiusdem magistri Jacobi, Anjou I. 305; 1319: uo. 493; 1320: uo. 572; 1323: Zala I. 164; 1328: Anjou II. 378; 1329: csak saját kárát perli, uo. 391; 1329: Károlyi I. 93, Zichy I. 336; 1330: uo. 368; 1331: Anjou II. 538; 1336: uo. III. 287; 1338: maga és ura nevében nyugtat a serviens, uo. 487; 1340: uo. IV. 28, HO. I. 176; 1344: alta voce dixissent, quod neque latrones neque fures essent, sed eosdem Petheu et Bede volentes interficere inimicos et emulos ipsorum insecuti fuissent... amplius et de cetero in lite procedere deberent neque valerent, Anjou IV. 455; 1354: uo. VI. 228; 1356: uo. 497; 1358: uo. VII. 86; 1358: non tamen factum seu causam dicti servientis eorum, sed eorum tantummodo opprobrium in premissis eis deventum prosequi velle referebant,

sát kifosztják, az ügyében kiküldött hiteles helyi embert pedig megölik.[353]

Az úr azonban nem az egyedüli sértett. Az imént felsorolt esetekkel szemben más példákban maga a familiáris áll a bíróság előtt s követel elégtételt megtámadásáért, halálra kereséséért, megsebzéséért, gyalázásáért, lova-marhája elhajtásáért, vagy kirablásáért. Ilyenkor ő folytatja le a pert és ő kap jóvátételt, sőt van eset rá, hogy a maga és ura nevében nyugtatja erről perbeli ellenfelét.[354] Ha viszont az úr veszi fel a hatalmaskodásért megítélt összeget, azt „familiárisa személyében" teszi, mint (nemnemes) hívének „törvényes képviselője", ki a jóvátételt átvéve, felelősséget vállal megsértett familiárisainak kielégítéséért még akkor is, ha azok nem tartoznak a birtokosok osztályába.[355] Legvilágosabb a jogi helyzet akkor, amikor a servienst ura ellenségei megölik s az életéért járó jóvátétel, a vérdíj követelése dolgában összeütköznek az úr és a nemzetség igényei. Van ilyenkor eset rá, hogy a megölt fivére keresi jogát, a szokásos eljárás azonban az, hogy az úr folytatja le a pert, de a jóvátételből részesíteni köteles néhai serviensének atyafiságát. Így 1355-ben Olaszi László és társai Kartali Pál néhai officiálisának, Olaszi Pálnak megöléséért 4 részletben fizetendő 132 forintot ígérnek az úrnak, de ez köteles a teljesítés után az esztergomi káptalantól nyugtát szerezni a maga, valamint az elhúnyt özvegye, fia és leánya nevében. Így kell a Rozgonyiaknak rábírniok megölt lónai soltészüknek atyját, fivéreit, feleségét és leányait arra, hogy (az őket is bántalmazó) tettest nyugtassák; így szavatol a 80 forint jóvátételt és a bocsánatkérést elfogadó Kisvárdai Domokos megölt familiárisának, Litkei Varró Istvánnak nemzetségével szemben; így vállalkozik Széesi Miklós főajtónállómester a Sopronban kivégzett Csiper András

uo. VII. 201; 1360: Zichy III. 163; 1364: alispán és szolgabírák jegyzőjét ... quampluries verbis vituperiosis et obprobriosis in eorum preiudicium et dedecus pertractassent, Sztáray I. 342; 1364: Zichy VI. 9; 1375: Sztáray I. 423; 1387: uo. 478; 1391: uo. 507; 1393: MTT. II. 192, Zichy IV. 514; 1399: uo. V. 130; 1403: HO. V. 195; 1405: Sztáray II. 47; 1407: Zichy V. 491; 1427: uo. VIII. 334; 1487: uo. XI. 461; 1510: az úr 100 frt kára, Gyula 55.

353 1401: Zichy V. 248; 1403: uo. 341. A plébános is convencio annualis-t húz a kegyúrtól: uo. VI. 372.

354 1337: Anjou III. 363; 1338: uo. 487; 1339: uo. 534; 1344: uo. IV. 448; 1347—48: familiárisok a király előtt keresik marhájukat, uo. V. 164; 1351: gyalázás, Zala I. 507; 1483: Zichy XII. 311.

355 1360: birtoktalanok, Zichy III. 178; 1391: legitimus procurator, Sztáray I. 507; 1408: in persona ipsius Johannis de Filiphaza familiaris nostri, Zichy V. 548.

familiárisa atyafiságának megbékítésére.[356] Amennyire tehát a szétágazó adatokat egy rendszerbe lehet foglalni, azt mondhatjuk, hogy a serviens elleni hatalmaskodásnál a közvetlen sérelem őt érte s a jóvátétel is őt (ill. nemzetségét) illette meg, a keresetet azonban legtöbbször az úr folytatta le, hogy képviseleti kötelezettségének eleget tegyen s mellesleg a maga erkölcsi kárát is behajtsa.

Amikor a familiáris nem sértettként járult a bíróság színe elé, hanem ő került összeütközésbe a jogrenddel, akkor is olyan gyakorlatot követtek, mely elsősorban az úr felelősségét tükrözteti. Eltekintve most a közbűncselekmények később tárgyalandó eseteitől, más jogsértések (elsősorban hatalmaskodások) miatt rendszerint az úr áll elő alperesként. Amint azonban a felperesi oldalon elválaszthattuk az úr kárát a serviensétől, úgy itt is pontosan meghatározzák az oklevelek, hogy mikor és miért felel a dominus. Felelős a bűncselekményért, ha akarta, elrendelte, arra biztatott, parancsot adott, hozzájárult, vagy csupán tudott róla, sőt ha a sértettek kérésére nem tartotta vissza híveit sérelmes tetteiktől. A felbujtásnak és bűnpártolásnak széles skálája tárul itt elénk, mely (a függő helyzetben élő birtoktalan familiárisoknál) egyenesen a közvetett tettességig fokozódik. A perek szerkezete rendszerint ez: az úr megesküszik serviense képviseletében arra, hogy ez nem is követte el a neki felrótt hatalmaskodást, vagy ha erre nem mer vállalkozni, az ellenfelet kielégíti és legalább arra esküszik meg, hogy őneki nem volt tudomása a dologról, vagy nem akarta, nem tanácsolta.

Az eljárás lassanként teljesen kialakult, s ezt jellemző példákon nyomon is kísérhetjük. 1337-ben pl. Bojni Sándor egy jobbággyal szemben tett esküt arra, hogy most harmadéve Ravaszdèák nevű serviense annak lovát el nem lopta, őhozzá nem vitte, az egészről nem tudott, tanácsot nem adott s mindenképpen ártatlan és sértetti keresetében. Később Eszenyi Jánost és Butkai Pált látjuk panaszkodni Szécsi Gál ellen, ki hamis tudományvételt szerzett ellenük, mely szerint az ő atyját urának megbizásából és Butkai tanácsára Eszenyi famulusa ölte volna meg, holott ők ártatlanok és az úr a gyilkosság idején messze a tetthelytől, más megyében tartózkodott. Jellemző az úr felelősségére, hogy a gyilkos famulust, Somogyi Mihályt már kivégezték akkorra, amikor a hiteleshelyi vizsgálat eredménye megérkezett a királyhoz és igazolta a panaszosok ártatlanságát.

[356] 1327: Anjou II. 304, 311; 1355: uo. VI. 366; 1358: soltész, uo. VII. 134; 1374: Zichy III. 593; 1408: HO. IV. 255.

A XV. században, mikor már teljesen kialakult a nemnemes familiárisok részéről való igazságtétel gyakorlata, ez a kötelesség ismét élesen elvált az úr saját személyének tisztázásától, amit az 1435(II):6. tc. is előírt. 1461-ben pl. Borsi Mihály azzal vádolta Losonczi Bánffy István négy fiát a király előtt, hogy Marthon Mihály sólyomkői várnagyuk és Mihály almaszegi vajdájuk megbizásukból foglalta el biharmegyei jószágait. Az alperesi ügyvéd hangoztatta urai ártatlanságát és késznek mondotta őket arra, hogy a tettes nemnemes familiárisaik részéről az országos jogszokás szerint igazságot tegyenek. Erre kötelezték is őket, de előbb századmagukkal (fejenként 25 eskütárssal) meg kellett esküdniök ártatlanságukra és hiteleshely előtt. Mellethei Bereck Tamás pedig a század végén azt bizonyította, hogy Alachkai Antalt nem űzte ki nemesi házából s familiárisának nem adott parancsot sértegetésére. Az 1459:45. tc. szerint a katonaszökevény ura is csak akkor mentesült a felelősségtől, ha megesküdött rá, hogy familiárisa akaratán kívül távozott el.[357]

Az úr beleegyezésére és akaratára való hivatkozás olyan általánossá vált az idézésekben, hogy az 1486:13. tc. és nyomán az 1492:58. tc. is mint Isten igazsága elleni szokást volt kénytelen el-

[357] 1274 k.: Pouka sciente, Zichy I. 37; 1300 k.: ex missione et voluntate eorum, HO. VII. 358; 1319: ex permissione, induccione et consensu, Zichy XII. 4; 1329: Cuius mortis perpetracio et dictorum malorum irrogaciones ex eo, ut suos servientes et ad ipsum pertinentes ab huiusmodi maleficiis faciendis petitus continue et rogatus diligenter idem magister Emericus prohibere noluisset, per factum ipsius magistri Emerici facte et illate extitissent, Zichy I. 336; 1336: Anjou III. 287; 1337: neque scitum neque consilium exinde haberet, innocens esset contra ipsum Clementinum et immunis, Károlyi I. 125; 1344: domino ipsorum licet tunc absente, tamen de mandato et precepto eiusdem, Anjou IV. 455; 1354: ex iussu et mandato suo, Sopron I. 243; 1358: cum consensu et voluntate, Anjou VII. 86; ua. uo. 113; ex inductione et conniventia, uo. 161; ex sua procuratione et mandato, uo. 302; Szécsi Gál ügye, ... ex speciali commissione ... domini sui et consilio ipsius Pauli, Zichy III. 130; 1360: ex iussu, consensu et consilio ... domini sui, uo. 179; 1390: uo. IV. 431; ex iussu et mandato ... domini bani, uo. 432; 1391: ex mandato, voluntate et consensu eiusdem domini cardinalis, uo. 473; 1402: uo. V. 328; 1427: az úr felelőssége katonájáért, Suppl. I. 328; 1428: absque voluntate, consensu atque scitu suo, uo. VIII. 363; 1450: Héderváry I. 274; 1458: voluntate et iuvamine, uo. 289; 1459: 45. tc. Syll. 175; 1461: Borsi-ügy, Bánffy II. 29; Zichy X. 169; 1481: per familiarem eorum de castro Brwmen interficere fecissent, Blagay 390 (és 388 is); 1490: Zichy XII. 334; 1499: neque ... famulo suo Anthonio prefatum Anthonium ... verbis verborum ac diversis verbis dehonestatoriis attingere commisisset, in preiudicium eiusdem manifestum, Melczer, Okmányok 131; 1514: 27. tc.: Officialis, qui inscio et ignorante domino suo (jobbágyot költöztet), neque dominus in ea re partes officialis sui tutatus fuerit ... (maga felel), CJ.

tíltani. Ki tudja, — mondják a törvények — vajjon akarta-e az úr? A szándékról csak Isten ítélhet. Ez is azt bizonyítja, hogy az úr felelősségének alapja a beleegyezés, nem pedig a familiárisi viszony volt.

Természetesen felelősséggel tartozott az úr akkor, ha maga is résztvett a tett elkövetésében serviensével együtt. Ilyenkor egy keresetbe fogták őket, de büntetőjogi felelősségük különvált. Ilyen disztinkció világlik ki abból az Anjoukori esetből, mikor egy serviens által „véletlenül" megölt ember haláláért az urat nyugtatják, a serviens ellen azonban fenntartják a keresetet. Még jellemzőbb egy közel egykorú ügy: Béli Lack 65 márka jóvátételt ígér Szécsi Péter nógrádi comesnek az általa elkövetett hatalmaskodásokért, s ebből 15 márkát egy Kozma nevű famulusáért teljesít. Ha az 50 nemessel elviselendő egynapi önkéntes börtönt is kiállja, ő és Kozma szabadulnak a további keresettől, de többi familiárisai benne maradnak a perben.[358] Felel a dominus természetesen akkor is, ha ezt kifejezetten magára vállalta, s ezáltal biztosította hiveit az ellenük indítható keresetekkel szemben.[359] Van azonban az úr felelősségének egy további típusa is, mely a felsoroltakba bele nem foglalható. A kérdés bonyolultságát a Nagy Kázmér halála körül támadt viszály mutatja. 1326-ban Nagy Miklós, Kenéz comes serviense, urának hatalma alatt álló jobbágyait olyan értelmű vallomásra kényszeritette, hogy fivérét, Kázmért Mácsédi Pető serviense, Éles János ölte meg. Pető panaszára a főispán vizsgálatot rendelt el abban a kérdésben, hogy a gyilkosság idején Éles János serviense volt-e Petőnek, vagy sem. Ez a Pető ismét serviense volt Felicián mesternek. A vizsgálat eredményét nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy félév mulva már bajvivás kellene, hogy döntsön Nagy Miklós és Pető között, de inkább egyességre lépnek; ebben Pető ura kezessége mellett a fél vérdíj fizetésére kötelezi magát a megölt libertas-a szerint, a másik fél értékében pedig ártatlanságára esküt kell tennie. A vizsgálat tisztázza, hogy Nagy Kázmér esztergomi egyházi nemes volt, Pető tehát 13 márka fizetésére és tizennarmadmagával teendő tisztító esküre köteles.[360] A két serviens tehát önállóan perlekedik, övék a sé-

[358] 1313: Anjou I. 305; 1316: uo. 402; 1317: Béli Lack uo. II. 309; 1453: Hazai oklt. 417.

[359] 1330: exclusis servientibus eiusdem magistri Johannis ... quorum maleficium vel factum extraordinarium idem magister Johannes super se assumpsit ullomodo, Zichy I. 370; 1335: Anjou III. 201; 1508: Gyula 48.

[360] 1326—7: Anjou II. 267, 304, 311. Hasonló tanúságú 1320: uo. I. 572.

relem és övék a felelősség, bár uruk támogatja őket; de Pető nem szabadkoznék Éles János uraságától, ha nem hárulna reá valami obligatio az ő tettei után. Mi itt a megoldás?

Az úr felelős azokért a cselekményekért, amelyekért a törvény és jogszokás őt kifejezetten felelőssé teszi, de miattuk maga is számoltathatja serviensét. A szolidaritás és a felelősség kérdése tehát visszavezetett legtövisesebb problémánkhoz, a joghatóság kérdéséhez. Nyilvánvaló, hogy a dominus akkor áll alperesként szemben az ellenféllel, ha maga is visszkeresettel élhet a hatósága alatt álló familiárissal szemben. Az úri hatóságot a XIII. századi kezdetek után a familiárisokra is kiterjedő, formulává sűrüsödött jogelv fejezte ki már a XIV. század derekán. Már a harmincas években „az ország szabadságának", „az ország nemesei szabadságának" mondja a király, hogy a jobbágyai és birtoktalan serviensei elleni kereseteket az úr színe előtt indítsák; ha pedig ezek részéről a panaszosoknak nem tesz igazságot, nem a jobbágyokat és servienseket, hanem az urat kell az ország rendes bíráinak színe elé idézni. Az elvi kijelentéssel együttjár az összes bíráknak szóló tilalom, hogy a kiváltságoltnak jobbágyait és birtoktalan servienseit megidézni és megítélni ne merjék, jószágaikat bírói eljárás során le ne foglalják. Már ebben az első alakjában kivételek a közbűncselekmények, mint a lopás és rablás; ezekben nincs hatósága az úrnak még az említett alárendeltjeivel szemben sem.[361] Az újabb és végleges alak tudtunkkal először Tamás erdélyi vajdának az erdélyi nemesség jogviszonyait rendező híres 1342-i oklevelében jelenik meg; ez már nem a keresetet indító, hanem az úr szempontjából nézi a kérdést, megadván neki a

[361] XIII. század: Szekfü Serv. 36. — 1329: Cum libertas omnium regnicolarum id requirat, quod dominus terre vel eiusdem officiales suos jobagiones in omnibus causis habeant iudicare (ezért ne itéljék) jobagiones eiusdem magstri Pauli et servientes ipsius non possessionatos, HO. I. 160; 1331: a parte iobagionum et serviencium suorum non possiessionatorum, (alább) amodo et deinceps iobagiones et servientes non possessionatos ipsius ... contra formam huiusmodi statuti nostri libertatemque nobilium regni nostri nullatenus iudicare ... presummatis, Anjou II. 543; 1332: Szekfü, Serv. 51 (1); 1341: Unde cum libertas regni nostri id requirat, ut quilibet querulantes ex parte iobagionum quorumlibet et serviencium impossessionatorum in quibuslibet causis, exceptis furtis publicis latrociniis et causis criminalibus, prius a dominis eorumdem iobagionum vel suis officialibus iusticiam debeant postulare, et si iidem in reddenda iusticia negligentes exstiterint, extunc non ipsi iobagiones eorum et servientes impossessionati, sed idem dominus vel officiales ipsorum ad nostram vel ordinarii iudicis eorum presenciam debeant legitime evocari... Anjou IV. 102; 1343: Szekfü, Serv. 50(2); 1345: Anjou VII. 480; 1349: uo. V. 261.

jogot, hogy jobbágyait és jószágain lakó birtoktalan famulusait maga ítélje meg, kivéve a lopást, rablást és a hatalmaskodást (ami utóbb nem szerepel kivételként), az igazság megtagadásának következményeit pedig a régi formulához hasonlóan állapítja meg.[362] Ezekkel egyidőben az úr hatósága alatt állókat a „hozzá tartozóknak", a „hozzá tartozó birtoktalanoknak" is nevezik, kiknek megítélésétől a dominus féltékenyen tiltja a többi urakat.[363] A végleges formula már az ország szokására vagy törvényére hivatkozik, általában ilyen szavakkal:

Cum antiqua regni nostri lege requirente quilibet nobilis et homo possessionatus suos iobagiones et famulos impossessionatos in quibuscunque possessionibus ipsorum more et adinstar ceterorum iobagionum suorum residentes, in causis quibuslibet, exceptis publicis criminalibus dumtaxat, videlicet furti, latrocinii, homicidii, incendii et aliis consimilibus ipsemet iudicandi habeat facultatem...[364] Hasonlóan hangzott az egyházi földesurak kiváltsága is.[365]

Tekintsünk el most attól, mit jelent a formulában a homo possessionatus a dominus oldalán (az utolsó fejezetben bőven megtárgyaljuk ezt) és nézzük, mit jelent a famulus impossessionatus az alávetettek között. Ez volt, mint láttuk, éppen a vitás kérdés íróink között, de ez alkalmas leginkább rá, hogy a hűbériség és rendiség közötti viszonyt megvilágítsa. Értelmezésére

362 Annuimus nihilominus eciam, ut universi nobiles iobagiones et famulos ipsorum impossessionatos in eorum possessionibus commorantes ipsimet iudicandi habeant facultatem, exceptis dumtaxat tribus causis seu causarum articulis, scilicet furtocinio, latrocinio, et facto potenciario, et si in reddenda iusticia iidem nobiles tardi extiterint, non iobagiones vel famuli ipsorum sed ipsi soli in nostram, vicewoyvode vel comitis nostri parochialis presenciam racionem redditum evocentur iuris processu mediante. TT. 1886, 202, Teleki I. 67.

363 1335: ad eum quidem spectantes possessiones non habentes et iobagiones suos universos, Anjou III. 186; 1341: uo. IV. 72; 1350: eltiltás, Sztáray I. 221.

364 1357: Anjou VI. 543; 1358: uo. VII. 242; 1388: Fp.; 1391: Pannh. II. 582; id. Szekfü, Serv. 50(3); 1405, 1407, 1409, 1410: Fp. (innen idéztem, a Jászói orsz. lt. okleveleiéiből); 1409: Sopron I. 605; 1439: Teleki, Hunyadiak X. 41.

365 1401: Ethey, Verebély 7; 1405: Cum antiqua regni nostri consuetudinaria lege requirente, quilibet prelatus et vir ecclesiasticus utputa possessionatus, suos populos residentes, in causis quibuslibet, exceptis dumtaxat manifestis, videlicet furtu, latrocinio, homicidio et ceteris publicis causis criminalibus, ipsemet iudicandi habeat facultatem, Sopron I. 573; 1406: Szekfü, Serv. 50(4); 1429: Cum antiqua consuetudine et privilegiata libertate ecclesiarum regni nostri requirente (stb.), Fp; 1469: Cum privilegiata libertas ecclesiarum regni nostri id exigat (stb.), Zichy XI. 39. Mindkét jegyzet példáit vég nélkül szaporíthatnók.

egy kis kerülőt teszünk s az e l ő á l l í t á s perjogi intézményét vizsgáljuk meg. Előállítani (s t a t u e r e) lehetett olyat is, aki a bizonyításhoz, a per sikeres folytatásához nélkülözhetetlen, de egyébként a féllel egyenrangú volt, mint a perbevont osztályos atyjafiát, vagy az erre egyébként is kötelezett szavatost. De ezektől a mindig felismerhető esetektől eltekintve, az úr rendesen olyasvalakit állított bíróság elé, aki alárendeltje volt, akinek személye fölött hatalommal bírt. Köztudomású, hogy ha az urat és jobbágyát megyeszék vagy országos bíróság előtt pereltek, az úr jobbágyát előállítani tartozott. A serviensekre nézve ugyancsak fennállott ez a kötelezettség, de nem valamennyire. Amikor az úr vállalta az előállítást, mintegy garantálta azt, hogy a serviens nem fog megszökni a kereset tárgyalása elől. A tettenért servienst úgy kellett statuálni, ahogyan megfogták, a bűnjelekkel együtt. A s t a t u t i o elmulasztásáért az urat fejenként egy márka bírsággal sújtották.

Az előállítás kötelessége azonban csak a birtoktalan serviensekre vonatkozott. Hogy ez mit jelentett, arra először egy 1381-ben kiadott országbírói idézőlevél világít rá, melynek címzettje János macsói bán familiárisa, Balázs fia István, ki ura megbízásából több familiárisával együtt megverte és kirabolta Bátmonostori Töttös László jobbágyait. A konventnek meghagyták, hogy Istvánt és b i r t o k o s familiárisait a királyi jelenlét elé idézze, a n e m t e l e n e k e t pedig állíttassa elő a fővádlottal. A XV. századból még több példát hozhatunk fel arra nézve, hogy az előállítás a nemnemes szolgálattevőkre vonatkozott. 1406-ban különösen élesen tűnt ki az elválasztás az ugyancsak Töttös László kárára elkövetett másik hatalmaskodás folytán kiadott nádori parancsból. A tettesek Pál bátai apát tisztjei: Csepcsi Salamon, Szemerei Mihály és Tót János, valamint egy sereg jobbágy. A nádor elrendeli, hogy a kalocsai káptalan a vizsgálat után idézze meg az apátot és az első két officiálist az ő jelenlétébe, Tót Jánost és a jobbágyokat pedig az apáttal állíttasse elő. Így is történt; az első gazdatisztet birtokáról idézték, a másodikat tisztségéből, a harmadikat előállították. Ebből is látható, mint neveikből, hogy az első kettő birtokos volt, s ezért idézték, a harmadik birtoktalan, s ezért statuálták, bár pontosan ugyanazt a tisztet viselték s ugyanazt a cselekményt követték el. Ebben a tekintetben nem találtunk kivételt az elébünk került esetek között.[366]

[366] 1300 k.: HO. VII. 319; 1308: Zichy I. 117; 1327: Anjou II. 337; 1331: uo. 525; 1335: uo. III. 138; 1336: Zichy VI. 1; 1337: Anjou III. 424; 1359: uo. VII. 552; 1360: Zichy III. 178; 1381: evocaret eundem Stephanum filium Blasii cum familiaribus suis possessiones habentibus ... in re-

Az előállítás intézményének megvizsgálásából tehát az derült ki, hogy az úr hatalma és joghatósága alatt birtoktalan, azaz nemtelen familiárisai állottak. Magyarázatra szorul a residentes kifejezés is. A formulák egyrésze commorantes-t ír helyette, s ez a szó arra a téves következtetésre adott alapot, hogy ha a familiáris éppen ura birtokán tartózkodik, ennek joghatósága alatt áll, ha viszont saját jószágára tér vissza, élvezi a nemesi szabadságot.[367] Ezt az értelmezést azonban a jogesetek megcáfolják. Így mikor Battyáni Péter mester panaszolja Nagy Lajosnak, hogy a kereskedés végett az országot járó jobbágyait idegen bírák elé hurcolják, a király azt a szabadságot adja nekik, hogy se őket, se az úr birtokán jobbágymódra tartózkodó servienseket ne ítélhesse meg urukon kívül más bíró, bárhol legyenek is. Hasonlóképpen commorantes szerepel akkor, amikor a féktelen Pál bátai apát egy dunai csónakban sebesíti meg Bátmonostori Töttös János alattvalóit, kik ekkor nyilván nem „tartózkodnak" az úr birtokán.[368] Akár egyik, akár másik kifejezés áll tehát a formulában, ez mindenképpen állandó lakóhelyet jelent, sőt még többet fejez ki: azt, hogy akinek birtoka van, az a gyakorlatban nemesnek számít, s így elvként nem vethető alá az úriszéki hatóságnak, aki pedig az úr jószágán more jobagionum telepedett meg, az birtoktalan s így egy beszámítás alá esik a nemtelenekkel.

Ki vannak véve az úr iurisdictio-ja alól jobbágyainak és birtoktalan familiárisainak közbűncselekményei is. Irodalmunk még adós a közbűncselekmények fogalmának meghatározásával, a középkori okleveles anyag tanulmányozásából azonban arra az eredményre juthatunk, hogy az elnevezés és maga a közbűntettkategória a római jogból a nyugati államok közvetítésével jutott a magyar jogba, tartalmát pedig azok a cselekmények szolgáltatták, amelyek nem magánharc eredményei voltak, hanem a közbiztonságnak és a tulajdonnak (talán pusztán anyagi indokból, vagy titkon)

giam presenciam (ad term)inum competentem, ignobiles vero familiares, si qui ex ipsis essent, eidem Stephano statuere committendo, Zichy IV. 432; 1392: Károlyi I. 459; 1393: famulos ipsorum impossessionatos eisdem statui committendo, DV. 442; 1395: Héderváry II. 342; 1399: Zichy V. 101; (vö. uo. 109, 159, 263, 287); 1400: uo. 178; 1406: uo. 483 (v. ö. uo. 487); 1407: uo. 511; 1416: uo. VI. 421; 1420: nemesek idézése, Héderváry I. 160; 1420: ignobiles, Blagay 245; 1427: familiares nobiles — iobagiones, Bánffy I. 590; 1432: iobagiones et familiares eiusdem ignobiles, Zichy VIII. 481; 1472: ignobiles, uo. XI. 102; 1482: ua. uo. 322; 1484: Podmaniczky I. 179; 1512: Dl. 37906; 1522: ignobilis, Héderváry I. 577.

367 Szekfű, Serv. 50—1.

368 1344: Anjou IV. 389; 1423: Zichy VIII. 101.

elkövetett megsértései, mint a rablást is magában foglaló f u r t u m, az utonállásnak megfelelő l a t r o c i n i u m, egyes említések szerint a gyilkosság (előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés) és a gyújtogatás is, ha nem magánbosszúból történt.[369] Ezeknek megtorlása már az írott büntetőjog első próbálkozása, Szent István törvénye óta a közhatalom feladata volt és az is maradt, kivéve azokat az eseteket, amikor birtoka határain belül a nyilvános gonosztevők pusztítása is az úr privilégiumává lett (pallosjog, szabadispánság). Ennek megfelelően a birtoktalan familiárisok fölött is megye, város vagy szabadispán ítélkezett, aszerint, hogy hol fogták el őket. A dominus nem maga látott törvényt tolvaj serviense fölött, hanem a megyéhez fordult, ott kért vizsgálatot és ott érte el volt szolgájának elmarasztalását (tehát halálos ítéletét) is. De ha a familiárist valamelyik szabad város ítélte el, az úr ezt is elismerte, mint Szécsi Miklós vas-sopronmegyei főispán Sopron hatóságának eljárását, amely Csiper Miklós familiárisát „a város törvénye szerint" kivégeztette. Losonczi Bánffy György sem tiltakozott az ellen, hogy Beszterce elmarasztalta egy familiárisát, csak azt kérte, hogy enyhén bírálják el s ha lehet, tekintsenek el megbüntetésétől. Ugyanígy törvényes eljárásnak számított a szabadispán bíráskodása az elfogott idegen familiáris fölött. Így nyilatkozott pl. Dobokamegye két szolgabírája Tuzsoni Bolgár Miklós kérésére, ki Mihálczfalvi Cseh Lőrincnek egy famulusát tetten érte, hogy egy jó lovát kötélen vezeti. Megfogta, bevitte Monyorós faluba s ott megkérdezte a bírótól és a gerébtől: ítélhetnek-e a lator fölött? Miért ne, mondották ezek, hiszen urunk szabadispán s így igazságot fogunk tenni. A nyilvános bűncselekmény jeléül a tolvaj famulus nyakára kötötték a kötelet s vele a lovat is, de a büntetéstől megmenekült, mert ura 10 márka vérdíján kiváltotta. Ugyanúgy a szabadispán mellett foglalt állást Bodrogmegye nemessége, melyet kikiáltott közgyűlés módjára hívtak össze Garázda Jakabnak Bátmonostori Töttös János ellen tett azon panasza ügyében, hogy ez rabláson kapott familiárisait kerékbetörette. A nemesség megesküdött rá, hogy a rabló familiárisok rászolgáltak a büntetésre s hogy Töttös János szabályosan, törvényesen és jogszerűen

369 A közbüncselekmények római jogi fogalmára ld. Mommsen, Theodor: Römisches Strafrecht (Leipzig 1899, Syst. Handbuch der deutschen Rechtswiss. I. 4.) 59—60, 527—9. — Az újabbkori megkülönböztetések határozatlanságára, meghatározási kísérletre, tőlem: A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben (Budapest 1934, Angyal-Szem. Kiadv. 26), 33—4. A XVI. század derekán közbűntettnek tartott cselekményekre Degré Alajos: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei (Budapest 1936, Angyal-Szem. Kiadv. 34), 47—50.

járt el. Ha az úr a vérbíráskodást valamelyik mezővárosának hatóságára ruházta, ez is jogosan járhatott el idegen úr familiárisával szemben.[370]

Az Anjoukorban megjelent és állandósult jogelv helyes értelme ezek szerint az, hogy az úr közbűncselekmények kivételével ítélkezhetett jobbágyai és a jószágán lakó birtoktalan familiárisai fölött. A „birtoktalan" jelző pedig egyértelmű volt a nemtelennel. Ha a cselekmény együttes elkövetése, vagy az úr felbujtói, bűnpártolói stb felelőssége nem indokolta azt, hogy együtt fogják őket perbe a megyén vagy a kúrián, akkor a panaszos keresetét a dominusnál nyujtotta be s ez köteles volt neki az említett két kategóriával szemben[371] igazságot szolgáltatni. Ezt a ténykedést iusticie impensionak nevezték. Erre kötelezte az urat az 1351:18. tc., de már előbb felelősségre vonták értük. 1335-ben servientes et iobagiones társaságában elkövetett hatalmaskodásért engednek át jószágot Elefánti Mátyás fiai egy rokonuknak. Nem sokkal később a Rozgonyiak lekötik egy birtokukat negyede biztosítékául Rozgonyi Klárának, s kijelentik, hogy ha ad ipsos pertinentes zaklatnák az úrnőt és híveit a birtokban, részükről igazságot fognak tenni, különben a 20 márka szerződéses bírságot fizetik meg. Akiknek részéről az úr igazságot tesz, azok kétségkívül alárendeltjei, mint a Bátmonostori László és a Kanizsaiak között 1400-ban történt fogott bírói ítéletből kitűnik. A Kanizsaiak várnagyai és familiárisai elfogatták az előbbinek familiárisát és 13 jobbágyát; az arbiterek kötelezik Kanizsai Miklós mestert, hogy 3 nemessel esküdjék meg ártatlanságára, majd az ellenfél-megnevezte jobbágyainak és familiárisainak részéről tegyen szolgabíró jelenlétében igazságot. Az urak gyakran fordultak egymáshoz igazságtétel kérésével, így ez nemcsak közkötelesség, hanem a másik dominusszal szemben fennálló baráti obligatio is volt. A földesurak arra törekedtek, hogy úri hatóságuk minél szélesebb körre terjedjen ki; ezért kötötték ki Vitéz János váradi püspök és Losonczi Albert szövetséglevelükben, hogy egymás fa-

[370] 1323: Anjou II. 63; 1335: uo. III. 215; 1360: Zichy III. 167; 1401: Bolgár-Cseh ügy, Teleki I. 281; 1408: fent 187. jz.; 1408: Csiper-ügy, ...secundum legem civitatis ipsorum interemissent, HO. IV. 255; 1427: Garázda—Töttös-ügy, Zichy VIII. 374; 1469: Beszterce, Bánffy II. 127; 1471: Vitéz nevü kún familiárisát, Tatár Balázst a Kisvárdaiak oppiduma, Mátyusháza akasztja fel, Zichy XI. 86.

[371] Mályusz (Társadalom 325) helyesen mondja, hogy a birtoktalan familiárisok a jobbágyságba olvadtak, Zsigmond 1425-ben mégis különböztet a két csoport között (Csáky I. 333), s a 154. és 366. jz. több példája is.

miliárisainak, jobbágyainak és alattvalóinak követelési, vagy szerződésből származó egyéb ügyeit maguk vagy gazdatisztjeik intézik el.[372] Az igazság megtagadásának következménye, mint már láttuk az volt, hogy a panaszos nem a jobbágyot vagy familiárist, hanem az urat perelte be a kúrián.

Mindeddig nem volt szó birtokos, ill. nemes familiárisok fölötti joghatóságról, holott ez a kérdés nehezebb része. A most részletesen megtárgyalt formula negatív tanulsága szerint ezek nem tartoznak az úr iurisdictio-ja alá, s éppen ezért a törvényhozásnak mindig kifejezetten alá kellett rendelnie őket, ha tetteikért urukat akarta felelőssé tenni, illetve ennek számára a kielégítést biztosítani kívánta. De már az első ilyen rendelkezés előtt találkozunk esetekkel, hogy a dominus előkelőbb szolgáit is elfogatta, vagy saját hatáskörében megbüntette. Említettük már Óvári Konrád mester esetét, ki Tanch fia János comest (!) 1276-ban pro quibusdam excessibus suis fogságra vetette, s csak számos nemes kérésére bocsátotta ki, de Jánosnak meg kellett ígérnie, hogy nem hagyja el szolgálatát. Csák Máté pedig Bugud fia Bugudot, ki a király és a korona hűségére vissza akart térni, elfogatta és megvakíttatta. Ilyen előzmények után tette felelőssé az alkalmasint Anjoukori 1298:61. tc. a főpapokat, bárókat és a többi urakat azért, ha tisztjük valakinek ingóságát hatalmasul elvette, megadva nekik azt a jogot, hogy famulusukkal szemben elégtételt szerezzenek maguknak. Figyeljük meg ennek a cikknek mind az érintett személyek, mind a cselekmények tekintetében való korlátozottságát, a megelőző, inkább önkényes gyakorlattal szemben: nem minden familiárisra vonatkozik, hanem csak az officiálisokra (láttuk, ezeket külön nevezték ki a többiek sorából), s ezeknek sem minden hatalmaskodására, hanem csak az ingók elvételére, amellyel a törvénykönyv előző (56—59.) szakaszai foglalkoznak. A törvényhozás következő lépései ezt a megkezdett utat folytatták tovább.[373]

[372] 1335: Anjou III. 155; 1338: uo. 511, IV. 487; 1341: Rozgonyi, uo. 72; 1347: uo. V. 150; 1399—1400: Kanizsayiak, Zichy V. 139—169; 1402: uo. 309; 1449: Si autem familiares, iobagiones ac subditi nostri aliquas inter se causas, differentias vel controversias sive racione debiti, sive alterius qualiscunque contractus habuerint, id per nos aut officiales nostros iure et iusticia exposcente discutere determinareque et iusticiam ac satisfactionem amministrare absque favore semper et ubique teneamur, Bánffy I. 665; 1458 (Szilágyi): 11. tc. a királyt és a kormányzót kötelezi igazságtevésre atyjafiaik és familiárisaik részéről, CJ; 1461: Bánffy II. 30; 1477: uo. 194; 1485: elégtétel kérése, Zichy XII. 319; 1490: uo. 334.

[373] 1276: HO. VI. 223, ld. fent 185. jz.; 1316: Anjou II. 443. (1329-ben említik). — Az 1298:61. tc.: Item si aliquis homo cuiusvis status ho-

Az 1298:61. tc.-re időrendben következő 1351:18. tc. csak a jobbágyok hatalmaskodásait rendeli alá az úri hatóságnak, nem terjed ki az elsőhöz hasonlóan minden rendű és rangú szolgálattevőre. Az Anjoukori szabályt eredeti értelméhez híven csak az 1435(II):6. tc. fejtette ki, mely már a nemesi prerogativára is gondolt, tehát mind nemes, mind nemtelen tisztekről intézkedett. Eszerint ha a király, királyné, főpap, báró, nemes vagy más regnicola várnagyai és gazdatisztjei váraikból és tisztségeikből, uruk hatalmának felhasználásával hatalmaskodást vagy más károsítást követnének el, uraiknak minden kárt a maguk javaiból kell megtéríteniök, magukat pedig esküvel kell tisztázniok a felelősség alól. A jóvátétel révén szenvedett károkat megvehetik a várnagyokon, tiszteken és familiárisokon először ingóik elvételével, majd birtokaik elfoglalásával, s ha ezek sem lennének elegendők, személyük elfogásával és a kártérítésig való fogságban tartásával, aminek semmiféle nemesi kiváltság nem lehet akadálya. Az elégtétel szerzésénél azonban nem léphetik túl a szenvedett károsodás mértékét.[374] Ha ezt a törvénycikket alaposan szemügyre vesszük, világosan meg kell látnunk, hogy ez sem vonatkozik minden familiárisra, hanem csak a közülük kiemelt várnagyokra és gazdatisztekre s csupán akkor, ha a hatalmaskodást tisztségük felhasználásával, tehát alkalmasint az úr familiárisainak és jobbágyainak csapatával követték el. A decretumnak nyilván nem az volt a célja, hogy az úri hatóságot a nemes familiárisok rovására bővítse, hanem hogy lehetővé tegye az úr felelősségre vonását olyan esetekben, amikor a látszat teljesen amellett szólt, hogy a hatalmaskodásban az ő keze van benne. Ilyenkor a prima facie felelősség alapján először a sértettet kellett kielégíteni, s csak azután láthatott hozzá az úr a tényállás tisztázásához s a jóvátételösszeg behajtásához.

Ez a szabályozás a középkor hátralevő századára alapja lett a hatalmaskodás esetén való felelősségre vonásnak úr és serviens ré-

norem seu officiolatum ex parte prelatorum et baronum et aliorum quorumcunque hominum tenens, res alicuius hominis potentialiter receperit, tunc dominus talis honorem tenentis ipsi iniuriam et dampnum patienti satisfactionem impertiri modo superius expresso (kimaradt: debeat et teneatur?), ipse dominus talis rei famuli sui et solus de premissis ex parte eiusdem satisfactionem habere possit. Officiales etiam dominorum regum et reginalium (!) simili modo facere teneantur. Suppl. I. 163.

374 A lényeges fordulatok: de castris, officiolatibus ipsorum, et cum potentiis dominorum suorum, a quibus huiusmodi castra, possessiones et officiolatus pro honore obtinent... (az urak) inscios, innocentes et immunes fore... (elfogatás) non obstante nobilitatis, libere conditionis et alterius cuiuslibet dignitatis privilegio.

szére egyaránt. Fenntartotta kifejezetten az 1458:24. és az 1471:2. tc., majd szószerint megismételte (Mátyás nagyobb igényű rendezésének félretételével) az 1492:21. tc.[375] Most Mátyás nagyobb decretumának rendelkezéseit kell megismernünk, bár gyakorlati érvényesülésük legfeljebb néhány évre terjedhetett ki. A szabályozás nem egészen összehangzó: az 1486:16. tc. 5—6. §§ úgy rendelkeznek, hogy ha az urak várnagyai, tisztjei, más familiárisai vagy jobbágyai követik el a hatalmaskodást, uraik tisztázhassák magukat, hogy nem az ő akaratuk működött közre; ha azonban azok uruknál maradnának, kötelesek részükről igazságot tenni. Ezzel a rendelkezéssel szemben, mely a hatalmaskodás visszaszorítására kiterjeszti a régi joghatóságot minden szolgálattevőnek és jobbágynak bármely módon (nemcsak ura hatalmából) elkövetett cselekményére is, amennyiben urát a tett után el nem hagyja, a 33. tc. konzervatívabb. Ez ismét azokról az officiálisokról és servitorokról szól, kik urukban bízva okoznak kárt másoknak. Azokért a nobiles et possessionati bűnözőkért, kik uruktól kapott várakat vagy tisztségeket tartanak kezükben, s tetteiket ex illis követik el, uraik úgy szolgáltatnak elégtételt a sértetteknek, hogy elfogják a servitort és törvényt látnak rajta. Akik azonban nincsenek éppen tisztségben, csak stipendiumot húznak uruktól, s a maguk házában laknak, maguk is állanak a megyei hatóság elé. Ez a megkülönböztetés csak az eddigi törvényeknek azt a negatív oldalát emeli ki, hogy a nemes serviens, ha éppen nem rendelkezik az úri hatalom egy részével is így tettében nem kell az úr bűnös akaratának végrehajtását vélelmezni, nem esik a dominus bírói hatósága alá. A megtárgyalt törvénycikkek — a kivételszámba menő 1486:15-től eltekintve — egyértelműen ezt a tanulságot sugallják s nem azt, hogy „a XV. században az úriszék hatásköre alatt vannak a familiárisok, tekintet nélkül nemesi voltukra."[376]

A XV. században azonban egy másik lehetőség is nyilt az úr számára a nemes serviense fölötti bíráskodásra s ennek során elfogatására is. Ez a hűtlen kezelés, ill. a vele kapcsolatos szökés esete. Láttuk, hogy a familiáris-jog egyik legkevésbbé fejlett oldala a szolgálatmulasztás szabályozása volt. Nehezen érthető, hogy amikor régi jogunk ismerte a szabados hűtlenségét is, később pedig

375 Az 1458:24. tc.-et ld. Vest. 309.

376 A 15. cikk tettesei: castellani, officiales aut alii familiares vel iobagiones dominorum... Verumtamen, si tales apud eorum dominos remanerent... úgy értem, a tett után is. Az id. Szekfü, Serv. 70.

ezt a fogalmat alkalmazták városi polgárokra, bérlőkre is,[377] éppen a magyar hűbérviszony, a familiaritás nem dolgozta ki az intézményt. Alkalmasint a serviensi adománybirtok allodiális természete, a szolgálatmulasztás miatti háramlás kivételessége állotta ennek útját. De akárhogyan is történt, az Anjoukorban a megyéhez vagy a kúriához kellett fordulnia az úrnak, ha serviense bérét előre felvette és elszökött, ha ura kezességére szabadult ki a megérdemelt fogságból s azután cserbenhagyta, vagy ha a rábízott jószágon olyan rablógazdálkodást folytatott, hogy a jobbágyok megszöktek onnan s még végezetül meg is rabolta urát.[378] A dominusok ahhoz a régi eszközhöz nyúltak, amire a hatalmaskodással kapcsolatban a törvény is felhatalmazta őket: elfogták szolgájukat, míg tartozását meg nem fizette. Ilyen gyakorlatot tükröztetnek az 1468:7, 1471:2. és 1468:33 tc.-ek, amelyek — bár eltérő hangzatúak — egyformán kivételt tesznek a nemesi személyes szabadság elve alól azokra a gazdatisztekre (f a c t o r) nézve, akik rosszul kezelik a rájuk bizott jószágokat, szolgálatuk befejezte előtt elhagyják urukat, vagy nem adnak számot sáfárkodásukról. Az elfogatás lehetősége rendszerint csatlakozik az előző bekezdésben tárgyalt bűncselekmény miatti letartóztatáséhoz. Mátyás annyiban védi meg a familiárist, hogy ha azt mondja, hogy ura jogtalanul fogta el, az első nyolcados törvényszakon kell ítélni ügyében. Viszont, mint láttuk, megszigorítja a szolgálat elhagyásának feltételeit.[379] Az úr elfoghatja familiárisát akkor is, ha ez a rábízott várat vagy nemesi házat más kezére játssza; ez a cselekmény 1447. óta a (közjogi) n o t a i n f i d e l i t a t i s esetei közé tartozik.[379a]

A középkor utolsó évszázadában hozott törvények áttekintése azzal a tanulsággal jár, hogy a nemes serviens fölötti bíráskodás elvben csak azokban az esetekben illeti meg az urat, amikor ez várnagyi vagy gazdatiszti funkciót tölt be és ebben 1. hivatalos hatalmával visszaélve, erőszakos cselekményeket követ el, amelyekért elsősorban

377 Szabados, 1255: Mon. Strig. I. 430; bérlő: lent 431. jz.; polgár: VI. fej. 153. jz.

378 1329: Károlyi I. 72; 1360: 187. jz.; 1375: 226. jz.

379 1468:7. tc.: nisi fuerint in notabili crimine per dominos eorum deprehensi, aut obligati ad rationes reddendas, vel convicti in eisdem, Suppl. II. 202; 1471: 2. tc.: dempto eo, si aliqui nobilium factores fuerint et alias servitio suo non completo ab eorum dominis recesserint, quia tunc detineri possunt; 1486:33. tc. 5. §: sive etiam qui factores fuerint et commissa sibi bona male dispensabunt, vel non data bona ratione aufugient... A 34. cikket ld. fent 189. jz.

379a 1447:29. tc. Syll. 127; 1462:2. tc. 11. §, CJ.

a dominust vonják felelősségre, vagy 2. a reábízott gazdasági javakat hűtlenül kezeli, s szolgálatát elszámolás nélkül elhagyja. A cselekmény tehát visszaélés az úr politikai vagy gazdasági hatalmával, a joghatóság motivuma pedig az úr (jóvátételi vagy számadási) követelésének biztosítása. A gyakorlat persze nem mindig vette figyelembe ezeket az elvi korlátozásokat. A fejlődés kettős irányba halad: az urak, különösen a legnagyobbak, lerázzák magukról a felelősséget, az elfogatás lehetőségével viszont szorgalmasan élnek, s joghatóságukat a törvényszabta korlátokon túl is kiterjesztik.

A XV. században teljesedik ki a már előbb is észlelt tendencia: a familiárisok között folyó hatalmaskodási perekből kikapcsolódnak uraik, elsősorban a nagyok és hatalmasok, kiknek hívei már maguk is egy-egy vidék arisztokratái között foglalnak helyet. Így a kalocsai érsek, a rác despota, a macsói bán, Ozorai Pipo várnagyai és familiárisai már maguk érvényesítik jogaikat, maguk állanak elébe a keresetnek. Az alhűbéresekig lenyúló képviseletnek, de egyúttal a nagyurak kikapcsolódásának is jellemző példája egy 1393-ban a pécsváradi konvent előtt létrejött egyesség. Bátmonostori László mester gazdatisztjének, Geredei Imrének familiárisa, László megtámadta és kirabolta Ders fia Márton mester volt szlavón albán, most kalocsai várnagy egy familiárisát, mikor ez ura tisztségéből ennek háza felé tartott. Az első úr 500 forintot fizet alhűbérese tettéért a másiknak, ki már elég nagy potentát ahhoz, hogy maga támadja meg keresettel a déli részek nagybirtokosát, ha kötelezettségét nem teljesítené.[380] A köztudatban úgy élt, hogy a nemesek maguk személyében tartoznak felelősséggel tetteikért. Frappáns bizonyitékunk van erre. Somay Gergely nemes, Farnasi Dénes erkedi tisztje és bírája, elvett egy lovat Bolgár László egyik jobbágyától. Erőszakos tettéből a középkorban gyakori represszáliák születtek: a sértett úr jobbágyai kezdték elszedegetni Farnasi fülpösi jobbágyainak szekereit és lovait. Ez erre 1445-ben levélben fordult Bolgár Lászlóhoz s így érvelt: „Tudjátok meg, hogy Somay Gergely az ország egyik nemese, s ez ügyben és érette nem kívánunk felelni, hanem találjátok meg érte Gergely nemest." Felhívta a cimzettet, hogy ha barátságát akarja, adassa vissza a tárgyakat, különben perre fog menni. Semsei Frank és társai ezen túlmenve megtagadják a felelősséget magyar és idegen híveikért és jobbágyaikért is, ami az ellenfél tiltakozását váltja ki; Farnasi Veres Benedek és társai pedig azt felelik a király

[380] 1390: Zichy IV. 431; 1393: Bátmonostori-ügy, uo. 514; 1411: uo. VI. 165; 1416: uo. 420; 1417: uo. 451.

megbízásából az erdélyi megyéknek közgyűlést tartó székely ispán kérdésére, hogy hatalmaskodó, többnyire birtokos familiárisaikért nem kívánnak felelni Szentes Györggyel szemben, kivel ők már megegyeztek.[381]

Bármennyire is iparkodtak azonban az urak szabadulni, a törvény érvényesült még a középkor végén is. 1508-ban pl. Sálffy Simon volt gyulai várnagy kötelességének érezvén, hogy úrnőjét az ő és emberei tetteiből eredő károsodásoktól megóvja, becsületére és hitére fogadta, hogy a maga és hívei tetteiért helytáll, halála után pedig jószágaiból kaphatnak a károsultak kielégítést. Kötelezőlevelével azonban nem óvta meg úrnőjét attól, hogy Zarándmegye hatósága nádori utasításra az ő tetteiért 100 forint kártérítés és 100 forint hatalmaskodási váltság megfizetésére kötelezze a sértett Septheli Hódos Miklóssal szemben. A várnagyok annyira önállósultak, hogy sokszor maga az ügyvéd sem tudta: kinek a képviseletében jelent meg. Ugyancsak Zarándmegye székén történt, hogy Asszonylaki Ravaszdi Péter három szökött jobbágyát követelte vissza Horváth János gyulai várnagytól, ki a törvényes költöztetésen kívül azt is ellene vetette, hogy előzőleg Frangepán Beatrixtól követelte a jobbágyokat, most viszont Brandenburgi György a vár ura. Mikor azonban a felperes a várnagy ügyvédjétől az őrgróf meghatalmazását kérte, ez kijelentette, hogy nem az őrgróf, hanem a várnagy nevében beszél, csakhogy ezt a bíróság nem fogadta el és az úr helyett elmarasztalta.[382]

A felelősség csökkentése mellett az urak nem mulasztottak el élni az ítélkezés lehetőségével. 1473-ban Losonczi Bánffy László

[381] 1445: fent 226. jz., majd: ... etiam sciatis, quod idem Gregorius Somay in isto regno est unus nobilis, propter hanc causam et propter ipsum nolumus respondere, quia ad Gregorium nobilem inveniatis pro eo, Teleki II. 17; 1449: quod ipsi quam plures haberent familiares de aligenis (!) partibus tam superioribus quam inferioribus, Bohemos, Polonos ac Hungaros, per quos si aliquod malum ipsi Michaeli Fwlo contingerit, pro eisdem respondere tam familiaribus, quam iobagionibus minime responderet nec respondere curaret, Zichy, IX. 232; 1459: utrum ipsi pro familiaribus ipsorum. ... qui prefatum Georgium Zenthes depredassent, captivassent et suspendissent, respondere vellent aut non, qui responderunt, quod ipsi pro prenominatis eorum hominibus respondere nollent, nec responderunt coram nobis, Székely Oklt. I. 181, id. Szekfü, Serv. 70.

[382] 1508: Gyula 48; 1510: uo. 55; 1515: Literas procuratorias ex parte domini mei castellani porrigam, sed ex parte domini Georgii Marchionis non porrigam, quia non nomine domini Georgii Marchionis adloquor, sed in persona castellani de Gywla alloquor. (Itélet:) ut procurator castellani de Gywla in serie Marchionis se convincit aggravatum, uo. 63.

sikkasztásért halálra ítélte Nagy Dénest, csicsóvári nemes várnagyát, de aztán megkegyelmezett neki. 1511-ben Kanizsay János minden jószága és szabadsága árán adott kegyelmet az őt megsértő Sydó Miklós nemesnek. Arról is van tudomásunk, hogy a Gyulán járó György őrgróf „Ispán" Gál nevű várnagyát hűtlen kezelésen érte és ezért tisztétől megfosztotta, később azonban (úgy látszik) birtokban és pénzben elégtételt fogadott el. A joghatóság korlátozta a familiáris személyes szabadságát. 1481-ben a Váradiak, láttuk, egyetemes elfogató parancsot eszközöltek ki Mátyástól szökött jószágigazgatójuk, Tóthi Farkas Pál ellen, kinek nemességéhez semmi kétség nem fér, néhány év mulva pedig, tudjuk, a király is kéréssel fordult Pálóczi Istvánhoz Bekény Ágoston nemes familiáris elbocsátása érdekében, ki egy familiáris-társát megsebesítette. A bíráskodásnak azonban szabályosan kellett folynia, legalább az úriszéki eljárás garanciái mellett. 1481-ben a nádor és az országbíró a Zágrábban négy megyének tartott közgyűlésen proskribálták Medvevári Thúz János volt bánt, ki bánsága idején sine iudicio megvakíttatta familiárisait. A gyulai vár gazdag okleveles anyagából maradt ránk némi útmutatás arra nézve, hogy a középkorvégi uradalom fórumrendszere megkülönböztette a jobbágyok és a familiárisok bíróságait. Brandenburgi György ugyanis rendszeresen kötelezvényt íratott alá a kegyurasága alatt álló plébánosokkal, hogy alattvalóit nem fogják más egyházi vagy világi bíróság elé idézni, mint az övéi: a jobbágyok ügyeiben az oppidum bírája és tanácsa, a bíró fölött a várnagyok, a várnagyokkal szembeni keresetek tárgyában pedig maga az őrgróf volt illetékes. Sajnos, a familiárisok fölötti ítélkezés lefolyásának írott emlékét nem ismerjük, de nagyon valószinűnek tartjuk, hogy igaz Mályusz feltevése, mely szerint ebben a működésben is élt az úr familiárisainak tanácsával és így az úriszék mellett mintegy hűbérúri szék is működött.[383]

[383] 1473: Quod licet ipse egregium Dionysium Magnum, castellanum castri Chycho ratione certarum pecuniarum ablationis in sententiam capitalem innodaverit, tamen ordinatione nonnullorum proborum ipsam sententiam cassasset, Bánffy II. 161; 1481: fent 190. jz., majd: eundem detinere possint, vosque eundem in manus eorundem assignare et extradare debeatis et teneamini, Zichy XI. 285 (királyi ember 1469-ben, nobilis 1472-ben, de Thothy névvel ügyvéd 1475-ben: uo. 35, 47); 1481: obcecatorem familiarium suorum sine iudicio, Blagay 391; 1488: Mályusz, Társadalom 415 (61); 1507: familiáris megvakítása „törvényes per nélkül", Bánffy II. 411 (reg.); 1511: Dl. 22183. id. Szekfü, Serv. 71 (1); 1518: Item quod ipse dominus Matheus occasione et praetextu cuiuscunque negotii cum castellanis et aliis familiaribus ac iobagionibus ipsius domini Marchionis coram quocunque iudice eccclesiastico et seculari alieno non

Hogy a nemes gazdatiszt felelősségrevonásának mennyire valóban hűtlen kezelésen kellett alapulnia, s hogy mennyire féltékenyen őrizték maguk az officiálisok nemesi kiváltságaikat, arra a nem sokkal Mátyás halála után a Kolozsmonostori Jó Bereck császári közjegyző előtt elhangzott, majd a gyulafehérvári prépost, helytartó és kanonokok jelenlétében is felolvasott tiltakozás vet fényt. Pókateleki Kondé György címeres nemes, Illyésházi Mátyás prépostnak volt jószágigazgatója panaszolta, hogy bár a prépost jószágait jól kezelte és jövedelmeit híven szedte, ez rossz tanácsra elfogatta őt, egyes ingóságait elvette és csak több kanonok kezességére engedte szabadon. Mikor kezesei számadásra előállították, ura is és ő is két-két kanonokot jelöltek ki ezek átvizsgálására, de a prépost megszakította a tárgyalást és néhány napra ismét elzáratta, amivel becsületének és nemzetségének 3000 arany forint erkölcsi kárt okozott (!). Mikor végre a káptalan átvizsgálta a számadásokat s nem talált tartozást, az úr ismét összehívatta familiárisait és csak a kanonokok közbenjárására nem fogatta el Kondét, közben olyan gyalázó szavakkal illetve őt, amelyeket 200 aranyért sem viselne el. A prépost még más sérelmekkel is illette: megrágalmazta, hogy fivérének halálára tör és jószágait kívánja; elvette a tiltakozó ingóságait és ezüsttárgyait, de még hatévi szolgálata bérével is adós maradt, aminek megállapítására a káptalant kéri föl. Mindezek alapján leteszi urának nevét, távozásra kér és vesz engedélyt, s minden jószágával, rokonságával együtt a pápa, a legátus, a kormányzó és a leendő király oltalma alá helyezkedik, de bármely egyházi és világi bíróság előtt felelni kész. A terjedelmes tiltakozás felolvasása után a vérmes prépost felugrott s ismét kezdte familiárisait összegyűjteni az elfogatásra, de a kanonokok újra meggátolták benne. A szolgálati viszony valóban megszakadt, mert Kondét néhány év mulva ősi birtokán látjuk viszont, amint éppen hatalmaskodást követ el. Rendkívül érdekes irata arra mutat, hogy ha a familiáris hűbéri síkon bizonyára elismeri is urának jogát arra, hogy őt hűtlen kezelés esetén elfogassa, rendi síkon egyenrangúnak érzi magát és ártatlan szenvedését a szentszéki eljárás szabályai szerint rendkívül nagy összegre becsüli. Ugyanaz a becsületérzés ez, amely néhány évvel előbb Tarjáni Györgynek Pál nevű

litigabit. Sed si quid adversus aliquem ex incolis et iobagionibus habu(er)it, coram iudice dicti oppidi, si vero cum iudice habuerit, coram castellanis; casu vero quo cum castellanis litigare habuerit, coram domino Marchione litem suam prosequetur, ac iudicio et sententiae suae... per omnia parebit et obediet, Gyula 67—8; hasonlók 1520—1524: uo. 81—3; 1520: Ispan Gál, uo. 80. — Mályusz, Társadalom 329.

nemes majsai tisztjét arra ösztönzi, hogy Sároghi Tamás deákon, a Gerébek nemes tisztjén ne urai, hanem egyházi bíróság előtt keressen elégtételt azért, hogy őt hivatalos útján fegyveres csapattal megrohanta, gyalázó szavakkal illette, kurafinak nevezte, társaival elfogatta és még ki is fosztotta.[384]

A dominus bíráskodásának kérdését befejezve megállapíthatjuk, hogy birtoktalan familiárisai fölött a közbűncselekményeket kivéve, általában joghatósága volt, birtokos-nemes hívei fölött azonban csak a törvényszabta esetekben, amelyeknek körét az úri iurisdictio bővíteni iparkodott. Hogy más perekben, pl. birtokügyben mennyire egyenjogúnak számítottak úr és nemes serviens, mutatja Drugeth Vilmos nádornak egy 1337-i határozata. A nádor és Jeszeney Péter mester, serviense között vita támadt egy Palánka nevű rét dolgában, amelyet mindketten a maguk birtokához tartozónak állítottak. A nádor nem járt el önhatalmúlag, hanem a jog szerint földre letett esküt ítélt serviensének Abaúj-Sáros-Zemplén megyéknek vezetése alatt tartott közgyűlésén.[385]

Ha a nemes serviensek önálló felelősségét tekintjük általános jogelvnek, a királyi kegyelem kérdésében is tisztábban fogunk látni. Nézzük először, hogyan eshetik a familiáris notába, hogyan kerülhet rá a proskribáltak jegyzékére? Minthogy életét és működését ura szolgálatába állította, elsősorban uráért és urával eshetik e súlyos büntetés alá. Mikor pl. 1351-ben a királyi és hiteleshelyi ember egy Báthori György mester érdekében kiadott királyi parancsot mutatott be Szatmármegye közgyűlésén, az alispán olyan haragra gerjedt, hogy Báthorinak két serviensét azonnal beíratta a proskripciós jegyzékbe. Kazai György és Gyarmathi László 33 familiárisa urai politikai állásfoglalását követve írta a már említett, hűséget megtagadó levelet az új királynak, s ezzel a felségsértés és hűtlenség büntetését vonta magára. Uráért levelesítették Zágrábban Bryga Balázst, a „hűtlen" pécsi püspök familiárisát, és ugyancsak egy pécsi püspök pártütésének lett áldozata familiárisa, Rozsályi Kün Jakab, aki Korvin János érdekében felkelve, társaival elrabolta a tárnok-

384 1490: HO. V. 372 (egyrészét fent 190. jz.); hazatérésére 1493: uo. 378; 1483: becsületsértés, Zichy XII. 311. Az utolsó ügyben az actio szerkezete, a tanúvallatás máshonnan is ismert szabályai, a végrehajtók említése és más jelek kétségtelenül bizonyitják, hogy a per szentszék előtt folyt.

385 1337: volentes ut iuris ordine observato dictum pratum ad quem pertinet inter nos devolvatur, Zichy VI. 1. — Az úr vitt még békéltető szerepet is, ld. 1325 k.: fent 164. jz.

házból a király és az ország kincstárát, s ezért 18 jószágát veszítette el. Ugyanebben a mozgalomban vett részt ura, Lindvai Bánffy Miklós oldalán Alegregyi Kolbász Miklós familiáris és bizonyára még többen, kikre Beatrix királyné a felségsértés és hűtlenség bélyegét sütötte.[386] Semmi sem állt azonban útjában annak, hogy a familiárisokat saját — nem politikai — bűncselekményeikért levelesitsék vagy jószágvesztéssel sújtsák, így rombolásért, fosztogatásért, nők meggyalázásáért vagy kémkedésért.[387]

Ennek a kettősségnek felel meg a kegyelem kérdésében kialakult szokásjog is: a servïensek urukkal együtt kapnak kegyelmet, ha a főbenjáró ítélet alapjául szolgáló cselekményt együtt követték el, ha a hűtlenség bélyegét „hozzá ragaszkodva" vonták magukra és ha együtt járulnak bocsánatért a királyhoz vagy képviselőjéhez.[388] Külön kegyelmez meg viszont a király azoknak, akik vagy önállóan követtek el bűncselekményt, vagy urukkal együtt vétkeztek ugyan, de külön kérnek bocsánatot az uralkodótól. Ha valóban úgy lenne, ahogyan Szekfü gondolta, hogy az ítélet és a kegyelem egyaránt csak az úron keresztül sújtja famiilárisait, akkor nem értenők meg Nagy Lajosnak 1359-i intézkedését, melyben megtiltja az ország hatóságainak, hogy a jelenleg letartóztatott Chuz János volt horvát-dalmát bán nyolc jáki nemes familiárisát jószágaik (főként a Rábaerdő) bírásában háborgassák, mert a király nem engedi őket jogaikban megsérteni. Világos, hogy a lefoglaló hatóság az úr hűtlenségét híveire is vonatkoztatta, a király azonban megvédte a nemes familiárisok önálló felelősségének elvét.[389]

Sorra vettük a familiáris-viszony jogi szempontból releváns vonásait, befejezésül vessük fel a kérdést: mennyire tekinthető hű-

[386] 1351: furiose notario suo precepisset in registro proscripcionali inseri servientes magistri Georgii, Anjou V. 501; 1441: fent 192. jz.; 1481: Blagay 388; 1490: Rozsályi Kun, Hédervány II. 378 (csonkán TT. 1903, 123); Kolbász, Bánffy II. 285.

[387] 1301: Zichy I. 104; 1398: Sopron I. 529.

[388] 1327: ceterum omnia maleficia ... per eosdem ... et ad eos pertinentes ac eorum servientes ubicunque illata ... ex parte domini regis et nostra remisimus penitus et in toto, Blagay 101; 1386: Bánffy I. 385; 1403: Szekfü, Serv. 68 (5); 1437: cunctis etiam familiaribus eorum super nota infidelitatis, quam dictus condam Johannes ... et per consequens ... familiares eorum eidem Johanni adherendo ... incurrisse dinoscuntur, Frangepán I. 275; 1459: Károlyi II. 327. Többet ezek közül idéz Szekfü, Serv. 68.

[389] 1328: Anjou II. 344; 1359: HO. IV. 188; 1403: Károlyi I. 524; 1405: adherendo magistro Petro Hercheg ... in eiusdem serviciis uti ipsius familiaris existendo, Zala II. 321.

bérviszonynak s mennyire valósítja meg az emberi társulásnak valamilyen más tiszta típusát? A nyugati hűbérviszony első jegye a személyesség, az, hogy ember és ember között szövődik, kezdetben életükre szólóan, s csak idővel enged tért az öröklésnek. A familiáritásnak egyik legfeltűnőbb jellemvonása ez a személyesség, pietástól és hűségtől áthatott kapcsolat, melynek közvetlenségét csak némileg módosítja a dologiasodás szerény érvényesülése. Ez is inkább az úr, mint a familiáris oldalán jut kifejezésre annyiban, hogy a szolgálattevők ragaszkodnak a családi birtokhoz és nem egyszer ennek sorsát osztják, míg az ő adománybirtokuknak és a szolgálatnak kapcsolata csak kivételesen valósul meg. A szerződéses jelleg is feltűnő a szabad megállapodással történő jogviszony-létesítésnél, melyet oklevélbe foglalnak, kölcsönös esküvel erősítenek meg. A felbontás már nem éri el a nyugati hűbérviszony szabadságát, mert engedéllyel történik, ami kétségtelenül patrimoniális vonás. Megvan a familiáritásban a hűbérviszony kölcsönössége is, de ez nem pontos szerződéses megállapításon nyugszik, hanem az úr és szolga egyetemes szolidaritásán, mely egyik részén sem ismer határokat. Különösen a familiáristól kívánnak önfeláldozásig menő kötelességteljesítést, amelyet ura pénzbeli, természetbeli juttatással és hosszabb szolgálat után birtokadománnyal honorál. A harmadik jegy, a szolgálatban állók különös szabadsága, rendi megbecsülése a nemes familiárisoknál valósul meg, kiknek kiváltságai, ha nem is korlátozás nélkül, urukkal szemben is fennmaradnak, s a képviselet és joghatóság terén élesen elválasztják őket a nemnemesektől, kiknek jogviszonyát Weberrel „plebejusjogú hűbériségnek" mondhatjuk: olyan hűbérviszonynak, amelynek e harmadik, rendi jegye hiányzik. Végül megtalálható nálunk is a minden más kapcsolatot kizáró hűség, sőt ez annyira megőrzi eredeti épségét, hogy fentebb a francia l i g e s s e-hez hasonlíthattuk. Csorbítja azonban ennek a hűségnek hűbéri karakterét az, hogy az úr oldalán nincs körülbástyázva, s a hűségszegés következményei nincsenek kidolgozva. Az engedelmesség megkövetelése pedig ismét patrimoniális vonást vegyít a magyar hűbériség összképébe.

A hűbériség csak akkor teljes, ha dologi oldala is megvalósul, vagyis úri jogoknak a familiárisok részére történő kisajátítása. Szemben a prédiális nemesekkel, kiknek alattvalóik nincsenek, a birtokos familiárisoknak jobbágyaikkal szemben fennálló hatósága csorbítatlan, néha egészen a pallosjogig megy,[390] s a magánadomány révén

390 Szekfü, Serv. 65.

eddig birtoktalanok új, birtokosok újabb hatalom gyakorlásához jutnak. A familiáris birtokával tehát kisajátított úri hatalom jár, mint bármely más nemesi jószággal, ennyiben hűbérnek tekinthető. Hiányzik mégis a szolgálat és a birtoklás okozatos kapcsolata a nyugati értelemben: a birtokot eddig teljesített szolgálatokért adják, de ha a szolgálat lehetősége megszűnik, csak nagyon kivételes esetekben bocsátja vissza a serviens. A földre nehezedő kötelezettség dologias képlete pedig csak csiráiban jelenik meg. A nyugati hűbérbirtok sohasem teljesen szabad, az úr főtulajdonjoga mindig benne rejlik s adott esetben háramlásra vezet; a magyar familiáris jószág szabályként örökjogon és visszavonhatatlanul kerül birtokosának kezére, tehát nem beneficiális, hanem allodiális természetű. Ez a magyar hűbériség legnagyobb fogyatkozása.

Tanulságos a familiáris viszony alakulását i d ő b e n is nyomon követni az uralom típusainak szempontjából. A XIII. század serviense még sok tekintetben patrimoniális kötöttség alatt áll. Szolgálatának teljesítéséért kezesek állanak jót, szabad vállalása és bontása sem vitán felüli. Jószágát nem lehet visszavenni tőle, de rendelkezése korlátozott és urának elővételi joga terheli. Perben ura áll a serviens helyett, ő képviseli érdekeit. Az Anjoukor kezdetén fokozatosan szabadul föl, szolgálatának vállalása szabad, sokszor részletes szerződéssel indul, adománybirtokával szabadon rendelkezik, maga áll a bíróság elé. A XV. század derekán észrevehetően megjavul a dominus helyzete a familiárissal szemben: az örökadomány mellett tért hódít az életfogytig tartó és a meghatározott összegért visszaváltható donáció; a nemes serviens is ura hatósága alá kerül a hatalmaskodás és a hűtlen kezelés eseteiben; a szolgálat indokolatlan elhagyása esetén ugyancsak sérelem éri nemesi szabadságát. A familiáris viszony eredeti családias jellegét a XVI. század elejére rideg szerződéses szabályozás váltja fel. Összevéve tehát a familiáritás a patrimoniális viszony hagyomány-önkény-szabályozta szférájából a hűbérviszony szerződési formája felé, az allodiális jószágtól a beneficiális birtokjog felé halad.

Hogyan áll szemben a familiáritásban megtestesülő, nem tökéletes hűbérviszony a rendiséggel? Felolvadnak-e a nemes familiárisok egy az úrtól függő, rendi különbséget nem ismerő társadalmi osztályban, mint Szekfü gondolta, vagy nemesi prerogativájuk bizonyul erősebbnek? Már tárgyalásunk kezdetén láttuk, hogy a szolgálattevők nem külön társadalmi réteg, nem osztály, hanem különböző jogállású emberek, kik egy bizonyos jogviszony részesei. Még kevésbbé

lehetnek tehát pl. a világi nagybirtoknak olyan harcos-birtokkezelő rendje, mint amilyenek a gazdasági funkciót nélkülöző egyházi nemesek. A részletes vizsgálódásból az is kitűnik, hogy a nemesi kiváltságok nem mosódnak el a familiáris-viszonyban sem, bár kétségtelenül korlátozást szenvednek. A királyi joghatóságot és a nemes személyes szabadságát tételes törvények korlátozzák. A korlátozás gyakori megismétlése arra mutat, hogy az országgyűlések e szabadságot igen sokra tartották. Adóztatás szempontjából a helyzet nem egészen világos. Szekfü fejtegetései szerint az úr házában ill. az ő kenyerén élő familiárisok adómentesek, e mentességnek azonban pusztán az úr elhatározása, nem pedig nemesi kiváltságuk az alapja.[391] Ha azonban az általa idézett törvényeket részletesen megvizsgáljuk,[392] meg kell látnunk, hogy egyik sem vonatkozik nemes familiárisokra, mert alkalmasint fel sem merült az a gondolat, hogy nemesre dicát vessenek ki. Sőt az ugyanott felhívott 1467:2. tc. egyenesen megmondja, hogy az ország igazi nemesei (az egyházi prédiálisok, várnemesek, kúnok és más harcos népek tehát nem) mentesek alóla még akkor is, ha az egyháznak vagy bárki másnak joghatósága alatt állanak.[393] A konkluziót tehát inkább úgy kell fogalmaznunk: a mentesség alapja a nemesi prerogatíva és nem a szolgálat, még akkor sem, ha a nemes familiáris ura házában él. Végül semmi okunk sincs rá, hogy a familiárisok birtokjogának sértetlenségét kétségbevonjuk, hiszen láttuk, hogy a nemes jószág analógiája az egészen más természetű magánadományt is magával vonta és allodiális birtokká tette!

A katonáskodás nemesi kötelezettségét a familiáris ura zászlaja alatt, de közkötelességként teljesíti. A serviensi hadakozás megvizsgálása útmutatónk lesz egyúttal abban a kérdésben is, hogyan fogta fel király és úr a közszolgálat és magánszolgálat viszonyát? A közszolgálat és magánszolgálat között az Árpádkorban

391 Uo. 66—7.

392 1351:5, 1411:3, 1478:4 tc. Az utolsóban a „domus allodiales nobilium" nem a nemesek ősi házait jelenti mert ezek mindig „curiae nobilitares", hanem alkalmasint a saját gazdaság folytatásához szükséges épületeket.

393 Nobiles autem regni intelligantur, qui habent meram nobilitatem a regibus, seu privilegium nobilitatis Hungarie, sive tales sub... regio, sive sub ecclesiis, sive sub quacunque alia iurisdictione degant, alii autem omnes solvant. Syll. 190, id. Szekfü, Serv. 67 (1). — Az 1459:36, és 1475:2. tc.-ben adómentesnek mondott praediales nyilván belső szolgák s nem nemesek (kovácsok, szabók, szántóvetők közt említik őket): Syll. 172, 222.

folytonos volt az átmenet. Amikor II. Endre zágrábi várföldet juttat a zágrábi egyháznak, lakóit ugyanazokra a szolgálatokra kötelezi, melyeket a bánságnak tettek, s ez — mint Locsmánd megye eladományozásából tudjuk — a király szándéka szerint kiterjedt a nemes várjobbágyokra, a kelt jobbágyfiúkra és várnépekre egyaránt. Ezek eadem libertate et servicio tartoztak szolgálni az adományosnak, mint eddig a királynak és ispánjának, tehát világos, „hogy a király, amidőn magántulajdonba bocsátotta várispánságát, mindazt a közjogi hatalmat átruházta az új tulajdonosra, amelyet eddig a megye comese kinevezés alapján gyakorolt és belenyugodott volna, hogy a megyéből eddig közvetlenül nyert haderő csak a főúron keresztül, mint annak kísérete álljon rendelkezésére." Bár a nemes várjobbágyok személye kimaradt a végleges adományból (a magyar gyakorlat ismerte a föld eladományozását a rajta élő népek nélkül is), egyesek továbbra is vállalták a szolgálatot új urukkal szemben. Ugyancsak az eddigi szolgálatot kell teljesíteniök a Radoszló fia Miklósnak Ostrosec várral adományozott királyi várnemes-nemzetségeknek is.[394]

De a másik irányban is összefüggést és folytonosságot figyelhetünk meg, másszóval: a király a maga személyének tett szolgálatként fogta fel azt a serviciumot, amelyet a familiárisok uruknak teljesítettek. Legtisztábban I. Károly fejezte ki ezt a már említett Felcsicsva és tartozékai magánadományának megerősítésekor, melyet abból a meggondolásból tett meg, hogy az úrnak tett hű szolgálat éppen úgy jutalmat érdemel, mint a közvetlenül a királynak teljesített.[395] Az urak adományaiknál nem egyszer kifejezésre juttatják, hogy a serviens vérontása nemcsak őérettük, hanem a király gyében, a király tisztességéért is történt.[396] Ebben a meggyőződés-

394 1221: eisdem debitis et serviciis, quibus incole earundem terrarum banatui servire tenebantur, ecclesie perpetuo possidendas contulimus, Wenzel XI. 161; 1263: eadem libertate et servicio, quibus nobis servire tenebantur et comiti per nos constituto, sepedicto magistro Laurencio servire teneantur, Wenzel VIII. 49 (hozzá uo. 51, 321, Mályusz, Köznemesség 410—1); 1274: cum terram memoratam et non eius incolas, cuiuscunque libertatis seu condicionis existant, ipsa domina regina ... duxerit conferendam, HO. VIII. 169; 1330: certas nostras regales generationes et villas ... servitiisque et obventionibus, quibus nostre maiestati actenus servire tenebantur ... donamus, Blagay 113, hasonló 265.

395 1316: quod sicut fidelitatis servicia a fidelibus nostris nobis impensa, sic eque bene a suis subditis nostris fidelibus exhibita, nobis fore facta reputare et gratuita remuneracione ac retribucione est expediens compensare, Anjou I. 408.

396 1282: Wenzel IX. 338; 1295: Hazai okl. 145; 1413: TT. 1884, 238.

ben fordulnak a közhatóságokhoz hadmentesség kérésével hivük számára, ki az ő ügyükben jár, vagy perhalasztás kérésével olyanok javára, akikre az országgyűlésen szükségük van.[397] A király, mikor kedvelt hívének uradalmát gyarapítani akarja, kegyelmet ígér az ország összes szökevényeinek és proskribáltjainak, kik ennek szolgálatában állanak, az ura bandériumában vitézkedőnek pedig címert ad jutalmul.[398] De bőségesen csörgedez a királyhoz és urukhoz hű familiárisok számára a királyi adomány forrása is, melyet legtöbbször uruk ajánlására, de nem egyszer az uralkodó közvetlen megfigyelése alapján kapnak.[399] A király méltányolja azt, ha a szolgálatot közvetve teszik neki, közvetlenül tehát udvari familiárisainak, vagy más híveinek; ilyenkor vagy maga jutalmazza meg a derék servienst, vagy olymódon erősíti meg a magánadományt, hogy az ezentúl a királyi donációs birtok természetével rendelkezzék.[400] Amikor tehát a nemes urának szolgál kardjával, egyúttal a királynak és az országnak járó közkötelességét teljesíti. Másrészt, mint láttuk, ura várának átadója a közrend ellen is vét, s mint ilyen a hűtlenség bélyegét vonja magára.[401]

Ugyanez a helyzet a familiárisoknak a középkori közigazgatásban betöltött szerepét illetően. Az előttünk járók kimutatták, hogy a familiaritás révén az állami közigazgatás az autonóm szervek előtt

397 1415: Zala II. 399; 1513: Iványi Béla, A körmendi levéltár memorabiliái (Körmend 1942) 38.

398 1369: Sopron I. 383; 1421: Károlyi II. 59.

399 1247: Reg. 869. sz.; 1263: HO. VI. 113; 1265: Héderváry II. 327; HO. VI. 131, VIII. 96, Hazai oklt. 45, 48; 1274. uo. 71; 1275: uo. 71; 1277: HO. VII. 164, Csáky I. 12; 1278: Wenzel IX. 469; 1286: HO. VIII. 248; 1289: Wenzel IX. 496; 1293: HO. VIII. 329; 1299: Hazai oklt. 168; 1300: Wenzel X. 374; 1302: Anjou I. 42; 1311: uo. 232; 1323: HO. I. 120; 1339: TT. 1888. 82; 1346: Anjou IV. 631; 1350: uo. V. 367, 411; 1358: uo. VII. 38; 1413: Zala II. 381, TT. 1884, 238, 239; 1435: HO. V. 229; 1439: Héderváry I. 191; 1441: uo. II. 366; 1445: dominus királyi adományt igér, Károlyi II. 246; 1458: uo. 318. A példákat vég nélkül szaporíthatnók.

400 1277: non ut per ipsum comitem Stephanum eis datam, sed tanquam ex donacione nostra perpetuo pacifice possideant et quiete, Wenzel IX. 170; 1282: eo modo eaque plenitudine, secundum quod idem comes Elyas ex collacione eiusdem patris nostri tenuit et possedit, uo. 333; 1336: consideratis... fidelitatum obsequiis... quibus nobis idem et toti aule nostre, necnon quibuslibet nostris familiaribus regalibus et reginalibus... multipliciter studuit complacere, Anjou III. 284; 1429—1449: Sopron II. 125, 336. — Más úr is tesz adományt a familiárisnak, ura iránti hálából, 1469: HO. V. 296.

401 Mályusz, Társadalom 328. — V. ö. fent 379a jz. — A kialakult rendi államnak a familiaritással szembeni álásfoglalását ld. a VI. fej. 203—4.
di államnak a familiaritással szembeni állásfoglalását ld. a VI. fej. 203—4.
jegyzetnél.

és mellett magánjogi, patrimoniális színezetet öltött,[402] ha azonban a jelenséget a nemes szolgálattevő oldaláról nézzük, meg kell látnunk, hogy ő urának hivatalát ellátva, közjogi funkciót töltött be, tehát ismét a királynak és koronának járó hűségéről tett bizonyságot. A familiárisoknak az adminisztrációban való részvétele, mellyel Szekfü, Holub és Mályusz kutatásai után nem kell bővebben foglalkoznunk, felveti e szakasz végső kérdését: mennyire valósult meg a hűbéri igazgatás az Aranybulla és Mohács közé eső három évszázadban, s ennélfogva mennyire jogosult erre az időközre, vagy annak a Mátyás trónralépéséig eltelt részére a „magyar hűbériség" nagyigényű megjelölését alkalmazni?

Mint az eddig felmerült hasonló kérdéseknél, itt is visszatérünk az első fejezetben felvázolt tiszta típusainkhoz, s a mi jogfejlődésünkre vonatkozó adatokat hozzájuk akarjuk viszonyítani. A hűbéri igazgatás ismertetőjegyei a következőképpen valósulnak meg a magyar familiáritás révén: Megtaláljuk a patrimoniális uralommal közös vonást, az úr hatalmának mennyiségi megosztását közte és hivatalnokai között, ami azzal jár, hogy a terület és a népesség egy része fölötti rendelkezés a tisztviselő sajátjává lesz. Ezt a vonást szokták régebbi közjogászaink tartományuraságnak nevezni, persze tagadva annak magyar megvalósulását. Ha ez nem is jutott el a nyugati államokban elért végső fokig, Szekfü világosan bemutatta, mennyire egybeolvadt a magánhatalmi szervezet a közhivatalival egy-egy nagyúr territóriumában, Mályusz pedig a XV. századi nagybirtokosoknak önálló tartományok kialakítására irányuló törekvését kisérte nyomon a hadbahívás, adóztatás, jogszolgáltatás megszerzésén, a városok és az egyház hatalmukba kerítésén, a felségjogok elragadásán keresztül. Szerinte már csak egy nemzedék munkája hiányzott ahhoz, hogy az erdélyi vajda és a horvát-szlavón bán családja örökös tartományt hasítson ki magának az ország testéből. Ennek felelt meg az, hogy az egy úr hatalma alatt álló területet a hivatalos nyelv is tenuta, tartomány néven említette, Köcski Sándor országbíró pedig már 1325-ben ugyanezt principatus-nak, magát princeps-nek mondotta.[403]

Az uralkodói hatalom kisajátítása révén a hűbériségben ez pusz-

402 Szekfü, Serv. 111.

403 Szekfü, Serv. 85—110; Mályusz, Társadalom 318—50. — Tenuta: Szekfü, Serv. 48; 1323: Anjou III. 69; 1325: Quoniam gloria principis in multitudine populi commendatur, expedit cuilibet principi sui principatus deserta populari collegio studiosissime adornare... ezért telepítésre pusztahelyet adományoz, Anjou II. 214; 1351: 18. tc.

tán annak esélyére szorítkozik, hogy a vazallusok hűségígéretük alapján teljesítik-e amúgyis megszorított kötelességeiket. Itt már mélyreható különbség mutatkozik a nyugati és a magyar adminisztráció között. Hiányzik ugyanis a hűbéri kapcsolat a csúcson a király és főtisztviselői, nagybirtokosai, nemesei között. Mályusz hűbéri vonásnak látta a tanács szereplését az uralkodó mellett; úgy vélte, hogy „a király úgy uralkodik, mint ahogyan egy hűbérúr a vazallusaival meghozza határozatát. Ezeket is megillette a jog, hogy a szenior mellett helyet foglaljanak s ők sem voltak alávetve önkényének, mert valamennyiük, vagy legalább a legtekintélyesebbek megkérdezése, hozzájárulása az ítélet érvényességének a feltétele". A hasonlatosság azonban csak külsőséges, mert mindaz, amit Mályusz a tanács összetételének határozatlanságáról, a királytól függő elemek részvételéről mond, s amint mint hazai sajátságot tüntet föl, hajszálnyira megegyezik a patrimoniális igazgatásnak az első fejezetben nyújtott képével. Vagyis hiába ülnek a bárók a király tanácsában pusztán a királyi kegy és tekintélyük alapján, mégsem hozhatók egy nevezőre a külföldi főhűbéresek tanácsával, mert „urukhoz, a királyhoz semmiféle hűbéri kötelék nem fűzi őket".[404] Amit a középkori magyar méltóságok kinevezéséről és elmozdításáról, hivatásuk gyakorlásáról tudunk, teljesen megvalósítja a patrimoniális tisztviselő weberi típusát. De tovább is mehetünk: a félig-meddig hűbéri viszonyban álló familiárisok, mikor uruk külön aktussal tisztjeivé (alnádor, alvajda, albán, alispán, várnagy, gazdatiszt, sáfár stb.) nevezi ki őket, e minőségükben patrimoniális függésben állanak, tisztségük durante beneplacito tart, hivatalukat nem tudják sajátjukká tenni úgy, mint magánadományukat, amiben a magánhatalom ismét tökéletesen utánozza a királyi hatalmat.

További jegy volna a közköteléknek (az államnak) teljes helyettesítése az úr és vazallusai, valamint ezek alhűbéresei közötti személyes hűségviszonyok rendszerével, miáltal az uralkodó és az alhűbéresek közötti kapcsolat megszakad. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy ez ugyancsak hiányzik a magyar középkor államából: a bárók és nemesek, mint láttuk, nem familiárisai, nem is hűbéresei a királynak, a nemesség és a király kapcsolatát pedig a harcosrend külön joghatósága, a kúriai bíráskodás alá tartozása biztosítja. Szolgálatukat közjogi szálak szövik át, közkötelességet teljesítenek általa. De sikerül biztosítania a magyar uralkodónak azt is, amit a centralizáció magas fokára jutott francia hűbériségben tapasztaltunk, hogy az

404 Mályusz, Társadalom 332; Szekfű, Serv. 46.

ország feje dominus ligius ante omnes, kinek minden alattvaló elsősorban tartozik hűséggel. A XV. században gyakran előforduló főúri ligák is mindig fenntartják a királynak és a koronának vagy az országnak kijáró hűséget, ami ennek közjogi jellegét tükrözteti: szövetségre lépő urak familiárisaikat egymás iránti engedelmességre kötelezik, fenntartva a korona tiszteletét és hűségét.[405] Az a közjogi vonás azonban, amely a XIII. századtól kezdve egyre erősebben jelenik meg a középkori magyar állam arculatán, nem valamely titokzatos népszellemnek (magyar jogi géniusz!) sajátos kivirágzása, mint a régi iskola gondolta, hanem a társadalmi struktúra korai rendi jellegű alakulásának következménye.

A hűbériség tiszta típusában az úr csak hűtlenség esetén vonhatja el a hűbért vazallusától s ez az övétől. Láttuk, hogy a királyi adományrendszer nota infidelitatis-a nem tekinthető hűbéri jellegűnek,[406] a magánadományrendszer viszont éppen ezt a szankciót nem dolgozta ki, a szolgálattal megszerzett birtokot egyszer s mindenkorra átadván a jutalmazottnak. A hűbérek és alhűbérek rendje szerint tagozott hierarchiát, amit közönségesen láncolatos hűbériségnek szoktak nevezni, nálunk a személyes viszonyok láncolata pótolja. Már a XIV. század elejétől fogva tudunk olyan várnagyokról, kiknek nemes servienseik vannak, sőt Bogár István, ki egy nála hatalmasabb úr szolgálatába kénytelen lépni, néhány évre rá maga nevez ki várnagyot Máré várába. Bár kisebb embereknek, officiálisoknak is van szolgaseregük, legnagyobb méreteket a várnagyok családja éri el; ezek nemes és nemnemes szolgálattevőkkel veszik át a gondjaikra bízott erősséget, s hű megőrzésére, visszaadására alvárnagyaik, híveik, katonáik nevében is kötelezik magukat.[407] Nincs azonban kapcsolat e személyes, lépcsőzetes viszony és

[405] 1411: Mikós zengi comes szövetséglevele János cetinjei comesszel, ld. 218. jz.; de fenntartva ... honorem, fidelitatem, reverentiam et homagium sacre corone Hungarie, cuius sumus et esse intendimus subditi et fideles, Frangepán I. 162, 165; 1442: Losoncziak és Váradiak kölcsönös védelme, ... omni cum fidelitate dicto domino nostro regi huiusque (!) regno Hungarie servata, Zichy IX. 42; 1461: Bács-Bodrogmegye birtokosainak ligája az adószedés ellen, ... salva tamen fidelitate dicto domino Mathie regi nostro et sacre corone observanda semper remanente, uo. X. 133.

[406] Ld. a III. fej. 164—167. jegyzetnél.

[407] Szekfü, Serv. 54, 73 (5), 75; Sinkovics, Nagybirtok 10; Mályusz, Társadalom 322. — 1316: Anjou I. 407; 1318: Zala I. 147; 1313—1320: Bogár, Zichy I. 146, 188; 1326—7: Anjou II. 267, 304; 1329: uo. 391; 1334: uo. III. 83; 1337: uo. 377; 1341: uo. IV. 83; 1381: Zichy IV. 431; 1393: uo. IV. 514; 1413: Zala II. 381; 1416: Frangepán I. 180; 1465: Hédervány I. 311; 1490: Zichy XII. 334; 1491: cum suis familiaribus nobilibus et ig-

a szolgálatban állók birtokai között; aki nem ura jószágán él, mind allodiális birtokos, tehát úri hatalom gyakorlója, ki feltételes birtokot nemesi állásánál fogva nem fogadhat el. Nincs meg továbbá, mint mondottuk, e hűbéri láncolatnak a csúcsa; nemcsak a dominusok nem hűbéresei a királynak, de még a várnagyok sem familiárisvoltuknál fogva, hanem visszavonható kinevezés alapján foglalják el helyüket.

A hűbéri rangrendben nem az úri hatalom részeseiként elhelyezkedő elemek „jobbágyok", tehát patrimoniális alattvalók. Az igazi hűbérrendszer mindig patrimoniális alapon nyugszik. Ez a vonás megvalósul a magyar fejlődésben is, ez azonban megint nem sajátosan hűbéri vonás, hanem a típusok összefüggésének kifejezője. A jobbágysággal a következő szakaszban kívánunk foglalkozni, s kimutatjuk, hogy amint a familiáritásban patrimoniális vonások rögződtek meg, úgy csillannak fel a földesúr-jobbágyi viszonyban a hűbéri uralom egyes elemei. Előbb azonban foglaljuk össze immár hosszúra nyúlt vizsgálódásunk eredményeit.

Ha a munkánk során használt tiszta típusokat nem mindenáron érvényesülő szkémáknak, vagy burkolt lépcsőfokoknak tekintjük, hanem mértékeknek, amelyekhez a szigorúan megbírált adatokat viszonyítanunk kell, akkor a XV. század közepéig (a rendi állam kialakulásáig) eltelt jó két évszázad alkotmányának szerkezetét a következőkben foglalhatjuk össze. Az uralom lényegében patrimoniális, de gyakorlása már nem személyes, mert az uralkodót kialakult intézmények: tanács, országgyűlés, és kifejlődött rendek: papság és nemesség korlátozzák. A király és az országos méltóságok viszonya ugyancsak patrimoniális, ezt utánozzák a hatalmát kisajátító kisebb-nagyobb birtokosok is. Uradalmaikban azonban kialakul egy a nyugati hűbérviszonyt csökevényesen megvalósító jogviszony, a familiaritás, amely áthatja az általuk gyakorolt közhatalom egész szerkezetét. Ennek a magyar hűbériségnak a csúcsa hiányzik; a dominusok és a király között még ez a nem tökéletes hűbérviszony sem áll fönn. Az országos méltóságok viselői és a nagyurak familiárisai már egyaránt rendekké, határozott és körülírt kiváltságokkal rendelkező csoportokká szervezkedtek, amelyeknek rendi öntudata állandóan színezi és alakítja a hűbéries kapcsolatot anélkül, hogy a

nobilibus, Zala II. 632; 1500: Bánffy II. 360; 1508: Gyula 48; 1509: Preterea omnes vicecastellanos, pedites ac quosvis alios familiares meos ... ad hoc ipsum faciendum (t. i. vár átadására) et fideliter observandum adiurari facere debeam, uo. 52.

hatalom megosztásának azt a fokát elérné, amelyet rendi államnak nevezhetünk.

Ezekután nehezen fogadhatjuk el a „hűbéri korszak" megjelölését egy olyan időközre, amelyben az állam patrimoniális alapszerkezetéből hűbéri és rendi vonások egyszerre emelkednek ki, egymással állandó versengésben, hogy a XV. század második felében a hűbéri függés szorosabbá váljék, a rendi közösségek pedig rendi állammá legyenek. A familiáritás legfeljebb hűbériség a rendiségben, a tárgyalt korszak pedig vagy hűbéri-rendi korszak lehet, vagy (tekintettel arra, hogy a rendi szerkezet került fölül) a rendiség felemelkedésének kora, szemben Mohács utáni hanyatlásával, amelyben megmerevedik és állandóan pozíciókat kell feladnia a győzelmes abszolutizmussal folytatott harcában.

3. Haszonbérlők és jobbágyok

Ha az eddigi szakaszokban olyan jogviszonyokról volt szó, amelyek többé-kevésbbé megközelítették a hűbérviszony tiszta típusát, s indokolttá tették, hogy (sajátos értelemben) magyar hűbériségről beszéljünk, most olyan jogviszonyok felé fordulunk, amelyekben csak egy-egy vonása csillan fel a típusnak, s valójában más kapcsolatok jegyeit tüntetik fel. Tárgyalásunkat itt már rövidre foghatjuk, hiszen a haszonbérbeadó és haszonbérlő közötti, valamint a földesúr és jobbágy között fennálló viszonyról csak azért kell megemlekeznünk, mert velük kapcsolatban a nyugati hűbériség kifejezései bukkannak fel, s ezek félreértésekre adhatnak okot.

Eltekintve most a városon belüli bérletektől, a világiak birtokaira vonatkozó szőlőbérleti szerződések feltételeibe érdekes bepillantást kapunk Mályusz Elemértől, az 1498:41. tc. létrejöttével kapcsolatban. Kimutatja, hogy a XIV—XV. században a nemesség és jobbágyság között álló, erőteljes parasztbérlő-réteg volt alakulóban, mely már nem egyedül földesurától függött. A teljes gazdasági önállóság elérése előtt azonban erősebb ellenállásra bukkant, mely a XV. század utolsó tizedeinek bírói ítéleteiben, majd az idézett törvénycikkben a kilencedfizető jobbágyok nívójára vetette vissza, s ez a megerősödött földesúri joghatóság volt[408] De bármilyen jelentős is lehetett a világiak között létrejött haszonbérleti jogviszony a társadalmi fejlődés szempontjából, a bérleti igazi területe az egyházi nagybirtok volt s itt találkozunk az első pillanatra megtévesztő t e u d u m elnevezéssel is. Mindenekelőtt tehát az egyházi birtokos és haszonbérlője közötti jogviszony felé kell fordulnunk.

Az intézmény elterjedése sokkal szélesebb körű volt, mint az egyházi nemességé, de ezt bizonyos tekintetben kiegészítette. Egészen kivételes, hogy érsek, püspök vagy székeskáptalan adja bérbe javadalma egyes részeit,[409] hiszen ők teljesen tőlük függő harcosréteget

[408] Az 1498. évi 41. törvénycikk. (Társadalomtörténeti tanulmány). Századok 1930, 809—39. V. ö. Mályusz, Társadalom 416 (66). — A szőlőbérlet eladható, átörökíthető, 1311: Héderváry I. 14; 1332: Anjou II. 635 (ad modum pergreth).

tarthattak fönn ugyanazon a területen. A néhány vitézzel rendelkező kisebb apátságok és prépostságok azonban éppen úgy éltek jószágúk hasznosításának ezzel a módjával, mint más egyházi testületek, amelyeknek sohasem voltak harcosaik. Különösen elterjedt volt a haszonbérlet a horvát-szlavón vidékeken birtokoló lovagrendeknél, s itt — mint mondottuk — a haszonbérlő és a prédiális fogalma egybefolyt.[410] Az egyházi haszonbérlet valóban a „legszabadabb formája" az idegen jószág használatának, s a velejáró személyes kapcsolatnak, ha nem is a magyar hűbériségnek.[411] Haszonbérlő ugyanis minden rendű és rangú ember lehetett, klérikus a püspöktől a konventen keresztül a haszonbérbeadó rend egyszerű tagjáig, laikus a királytól a főméltóságokon keresztül nemcsak a nemesekig, hanem a polgárokig és jobbágyokig. A haszonbérlet tekintetében nemes és jobbágy egyenlő esélyekkel rendelkezett. Nem zárták ki a haszonbérleti viszonyból az asszonyokat sem, sőt más egyházi birtokos familiárisa vagy prédiálisa is szerezhetett magának bérbirtokot, s mindezek anélkül, hogy ezért valamilyen függést vállaltak vagy rendi megbecsülésükben csorbát szenvedtek volna.[412]

409 1353: veszprémi püspök, Zala I. 539; 1303: a veszprémi káptalan haszonélvezetet enged, bér nélkül, HO. IV. 107; 1242—1309: esztergomi káptalan, Mon. Strig. I. 344, II. 350, 385, 613.

410 Az alább felhasznált példák a következő egyházi testületek haszonbérleteiről tanuskodnak: apácasomlyói, bakonybéli, bélháromkuti, bizerei konvent, budai káptalan, cikádori, esztergomi keresztes konvent, fehérvári káptalan, garamszentbenedeki, golgoncai, kapornaki, kéthelyi, kökényesi, murakereszturi, nyúlszigeti és óbudai apáca-, pannonhalmi, pilisi konvent, pozsegai, rajki káptalan, rudinai, sági, sümegi, szekszárdi, szepesi, tihanyi konvent, titeli káptalan, topuszkói konvent, türjei, vasvári káptalan, veszprémvölgyi apácakonvent, zalavári, zebegényi konvent; johannita és templomos nagymesterek.

411 Váczy, Serv. 380. „A prédiális intézmény azért a legszabadabb formája a magyar hűbériségnek." — Itt is a magyar és a horvát-szlavón prédiálisok összevegyítése az oka a tévedésnek.

412 Klérikusok 1224: HO. VII. 10; 1303: Zala I. 121, 122; 1321: rendtagnak és fivéreinek szolgálataikért, Anjou I. 642; 1334: uo. III. 77; 1353: veszprémi püspöknek, Pannh. VII. 526; 1402: Dl. 34694. — Király 1367: Pannh. II. 513 (udvari orvosa számára). — Nádor: 1337: Anjou III. 353. — Volt bán 1385: Zala II. 206. — Nagyurakra és nemesekre számos példát idézhetnénk; jellemző Henrik fia Miklós bán 1288-i adománya a kéthelyi monostornak; ezen „léheneket" nemes vagy jobbágy csak az apát engedélyével szerezhet, ... et tunc iidem nobiles vel iobagiones deservire tenebuntur in censu annuo ... sicut alii coloni, Fejér V/3. 441. — Polgár 1284: Kubinyi 133; 1294: Mon. Strig. II. 350; 1301: Anjou IV. 43, stb. — Jobbágy 1433: Pannh. VIII. 481; 1514: MTT. XII. 81; 1516: uo. 83. — Tihanyi apátság volt örvényesi udvarnokai, most veszprémi egyházi nemesek az apátság bérlői, 1325: Zala I. 192 (hozzá 146); Veszprémi Péter nemes, clientulus episcopi Vesprimiensis a béli apátság bérlője, 1367: Pannh. VIII. 359.

A terminológia azonban kétségtelenül hűbéri volt. Az egyházi testület in feudum adta a jószágot, ez azonban szószerint annyit jelentett, mint „haszonbérbe", mert a feudum szó szinonimái az oklevelekben arenda, census, vagy magyarul szabás. Az egyházi birtoknak idegenek kezére való juttatása, melyet a pápák gyakran tilalmaztak, infeudacio néven szerepelt; a haszonbérlő „hűbér címén" birtokolt, vagy „hűbéri módra őrizte" a kezére került jószágot. A haszonbérlőt „örökös hűbérjogon" vezették be, birtoka „hűbérbirtok" volt, szerződése „hűbérlevél" vagy „bérlevél".[413] A „hűbér módjára" megfelelője főként a Délvidéken, de egyebütt is a „prédium módjára, prédiális módra" fordulat volt.[414]

413 In feudum, 1279-i zsinat 50. cikke, Péterffy, Concilia 117; 1309: f. seu pensionem, Mon. Strig. II. 613; 1325: Zala I. 192; 1359: in f. (sive censum) vulgariter zabas dictum. Anjou VII. 643; 1365: Zichy IV. 569; 1393: pro infrascripto perpetuo censu seu feudo annuali, Pannh. VIII. 417; 1399: Fp. (Almás haszonbérszerződésének királyi érvénytelenítése); 1424: Pannh. VIII. 459; 1428: in f. et arendam, uo. 468; 1429: Zichy VIII. 388; 1433: pro certo feudo seu in arendam, Pannh. VIII. 481; 1449: feudalem solucionem, uo. III. 516; 1479: in perpetuum f. locavimus et contulimus, uo. 539; 1484: in arendam et feudum perpetuos, uo. VII. 556. — Infeudacio, 1288: Fejér V/3. 441, id. Váczy, Szimb. 67; 1343: neque de novo infeudabo, TT. 1894, 16; 1411: non infeodare de novo, Pannh. III. 458; 1425: uo. 502. — Titulo (nomine, modo) feudali, 1296: fent 271. jz.; 1338: Pannh. VIII.. 312; 1341: Anjou IV. 114; 1346: uo. 557; 1349: sub nomine feudario et censu annuali, Zichy II. 373; 1353: Pannh. VII. 526; 1364: uo. II. 499; 1366: uo. VIII. 350; 1367: uo. X. 564; 1375: MGtSz. 1904. 59; 1385: Zala II. 206; 1387: Békefi, Pásztó I. 269 (a kiadó tévesen olvasta: sub terrestri feudali!); 1409: Sopron I. 610. — Feudaliter conservare, feudalis conservacio: 1341: Pannh. VII. 519; 1346: Anjou IV. 629; 1356: Sopron I. 261; 1361: Pannh. II. 475, 1366: feudaliter seu conductive, Sopron I. 368; 1367: Pannh. II. 513; 1385: HO. VII. 419; 1393: Pannh. II. 586; 1394: Fp. (a zebegényi apát és István fia János közötti haszonbérleti viszonyról); 1407: Zala II. 331; 1410: HO. IV. 260; 1428: arendatione et in feudum conservatione, Pannh. VIII. 468; 1436: uo. 489; 1448: MTT. XII. 20; 1449: Pannh. III. 516.. — Bevezetés iure feudali perpetuo 1394: Fp. (Zebegény). — Possessio feudalis 1350: Anjou V. 357. — Littere feudales seu arendales, 1449: Pannh. III. 515; 1452: Zala II. 551, hasonló 1366: conductive et feudali federe, Pannh. VII. 345. — V. ö. Váczy, Szimb. 67 (6).

414 More prediali, 1292, 1293: more et condicione predialium, Smičiklas VII. 165, 166, 199, id. Váczy, Serv. 380, 382; 1303: Zala I. 121; 1335: Zichy I. 469; 1337: more prediali in feudum perpetuum, Pannh. X. 552 (Tihany!); 1340: Zichy IV. 575; 1346: Zichy III. 96; 1347: Zala I. 469; 1348: Dl. 35192, 35193; 1355: more et condicione prediali, Károlyi I. 226; 1355: Anjou VII. 464; 1360: more aliorum fidelium predialium nostrorum, Dl. 4985 (ispotályos perjel); 1410: predium, Zichy VI. 69; 1415: pro predio, uo. 391; 1421: Dl. 11068 (golgoncai prépost); 1427: Zichy VIII. 369; 1430: LK. 1925, 138. — Predialis et feudalis (conservacio), 1353: Zala I. 539. — Feudum seu predium, 1393: Zichy V. 119 (a dátumra Frangepán l. 120). — Porcio predialis, 1462: Zichy, X. 228.

Az ügylet jogi természetét azonban legjobban a római jogból vett emphyteusis megjelölés fejezte ki.[415] Az egyházi uradalomból ugyanis háromféle módon lehetett egy részt idegen kézre juttatni: életfogytig, határozott időre, vagy örökhaszonbérletként.[416] Mivel pdeig ezek a jogviszonyok nem egy-két évre szövődtek, s az egyházi birtokot huzamosabban a haszonbérlő kezére adták, a megállapodás éppen úgy adomány alakját vette föl, mint a királyi vagy a magándonáció s a juttatás fiági örökösökre, vagy életre szólóan történhetett.[417]

Hogy az egyházi haszonbérlet tartósabb viszonyt hozott létre az egyházi testület és valamelyik (többnyire nemes) család között, szépen mutatják be a bakonybéli apát Árpás nevű birtokára vonatkozó adataink. 1356-ban Móric fia Simon pozsonyi comes évi két márka haszonbért ígért az apátnak az elődjétől már feudaliter birtokolt jószágért, amelyet ez meg is kapott, de egy évtized mulva már a királyhoz kellett fordulnia visszaélései miatt: nemcsak haszonbért nem fizetett, de még a tizedet is évekig visszatartotta és a birtokon álló templomot is széthordatta. Fiainak hatévi hátrálékuk ellenére mégis sikerült újból megállapodniok az akkori apáttal, de ezután

415 1309: Márton szabó átengedi házát a bérelt föld felgyülemlett hátrálékа fejében az esztergomi káptalannak, ... emphyteota enim iuris regula suadente, emphyteosi non persoluta, a iure suo cadet, Mon. Strig. II. 613; 1322, XXII. János engedélye a magyar ispotályosoknak házaknak és földeknek haszonbérbe adására vagy elidegenítésére, szabályszerűen meghirdetett árveréssel: in perpetuam emphiteosim, vel ad censum perpetuum sub annua pensione vel annuo censu, Theiner I. 485; 1514: feudum seu emphiteosim ... persolvere neglexisset (a budai káptalannak fóti malomért), MTT. XII. 81; 1516: in feudum perpetuum ac emphiteosim locavimus et arendavimus, uo. 83. — Ez a néhány példa is tanulságosan szemlélteti a római jogi fogalmak beáramlását először a XIII/XIV. század fordulója táján az egyházjog, majd a XVI. század elején a renaissance közvetítésével.

416 1328: XXII. János visszaszerzési parancsa a garamszentbenedeki konvent jószágairól, melyeket vezetői ... nonnullis clericis et laicis, aliquibus eorum ad vitam, quibusdam vero ad non modicum tempus et aliis perpetuo ad firmam vel sub censu annuo concesserunt, Anjou II. 352; azonos a margitszigeti apácák javára 1331: uo. 540.

417 Örökre, örökösökre: 1264: HO. VI. 125; 1294: Mon. Strig. II. 350; 1315: Anjou I. 376; 1337: Pannh. X. 552; 1341: Anjou IV. 114; 1367: fiúra száll, Pannh. VIII. 359; 1385: Zala II. 206; 1393: Pannh. VIII. 417; 1394: Fp. (Zebegény); 1421: Dl. 11068; 1427: fiúk igénye, Zichy VIII. 339; 1479: Pannh. III. 539; 1494: uo. VII. 556. — Életfogytig: 1323: Blagay 94; 1340: Zichy IV. 575; 1346: Zichy II. 190; 1384: Blagay 180; 1417: Bátmonostori Töttös László halála után a fehérvári káptalan visszaveszi a haszonbérelt Celt, Zichy VI. 450. — Előfordul a kitűzött idő meghosszabbítása is, 1347: Zala I. 469, Pannh. XII/B. 323. — Adomány 1367: donaticio et etiam feudali titulo, Pannh. VIII. 359.

sem fizettek pontosabban. Noha a XV. század elején a bakonybéli kommendátor kedvező feltételekkel új telepeseket próbált Árpásra csalogatni, a Mórichidai-család továbbra is csak nehezen teljesítette vállalt kötelezettségeit, sőt a birtok egy részét névadó jószágához is csatolta. A kúrián többször is folytatott perlekedésük utolsó mozzanata 1436-ból való, mikor is az apátság immár a negyedik generáció egy tagjával újítja meg haszonbérleti szerződését a nádor előtt.[418]

A Mórichidaiak önkényeskedése bizonyára nem volt elszigetelt jelenség, hanem a világi birtokosoknak azt a felfogását fejezte ki, hogy az örökbérletbe kapott jószág uradalmuk célszerű kikerekítése, amelyet az egyháztól teljesen elszakítani törekedtek. Ennek természetes következménye lett, hogy bár a haszonbérbeadók nem egyszer szavatosságot vállaltak a haszonbérlőkkel szemben,[419] s az ügyletet néha még a király is megerősítette,[420] birtokállományuk tartós megcsorbulásától félve, minden alkalmat megragadtak a jogügylet megsemmisítésére s a bérbirtokok visszavonására. Ennek módja az volt, hogy az apát vagy prépost megjelent a király előtt s elpanaszolta, hogy elődei az egyház jószágait pazar kézzel elidegenítették és „hűbérbe adták", mire az uralkodó — kinek hivatása volt megvédeni egyházait a károsodástól — feljogosította őt ezeknek visszavételére. Amikor a cikádori apát a bodrogmegyei Böködöt követelte vissza a nagyhatalmú Bátmonostoriaktól, kitűnt, hogy elődje több mint ötven esztendeje adta haszonbérbe Töttös mesternek, majd néhány évre rá el is adta neki. Mivel azonban 1365-ben Nagy Lajos megengedte az apátságnak az elődök jogügyleteinek visszavonását, Zsigmond pedig ebből a célból a királyi elévülés 100 évének kiváltságát adta neki, a nagybirtokosoknak vissza kellett adniok Böködöt, az eredeti vételár megtérítése fejében. Ha nem játszik közre adásvétel, a jószág nyilván minden ellenszolgáltatás nélkül került volna vissza az egyház kezére.[421]

A haszonbérlet tárgya természetesen legtöbbször földbirtok volt, puszta vagy lakott, a hozzátartozó épületekkel együtt, de lehetett

418 1356, 1366, 1375, 1409, 1412, 1428, 1436: Sopron I. 261, 368, 416, 610. II. 1, 122, 252, Pannh. VIII. 468, 489.

419 1264: HO. VI. 125; 1385: Zala II. 207.

420 1301: Anjou IV. 43; 1341: uo. 114.

421 1362: Pannh. VIII. 344; 1340, 1347, 1365, 1391, 1394: Zichy IV. 575—82. — 1417: providendo tamen, ne per huiusmodi prediorum infeudaciones, per quas plerumque nostras ecclesias desolare contingit, dicte ecclesie nostre Albensi damna seu preudicia quelibet inferantur, Zichy VI. 450.

hasznothajtó jog is, pl. vámjövedelem.[422] A haszonbérlőnek kötelességévé tették a jószág fenntartását és védelmét; károsítania, rongálnia nem volt szabad, sőt a rombadőlt épületet renoválnia kellett, a puszta birtokot pedig benépesítenie anélkül, hogy elcsalná a dominus jobbágyait. Az úrral szemben tisztelettel és hűséggel tartozott, adott esetben segítségére kellett lennie; más haszonbérlők szabad tizedet fizettek, ajándékokat adtak és a descensust is viselték, különösen a délvidéki gyakorlatban.[423] De legfontosabb kötelessége a haszonbér fizetése volt, amelyet kezdetben a jövedelem kétharmadát elérő hányadában, rendesen azonban pénzben állapítottak meg, s egy fertótól több márkáig terjedhetett.[424] A haszonbérlőnek ezzel szemben joga volt a haszonélvezetre, sőt egyes oklevelek szerint a juss teljességét, a dominiumot is bírta anélkül, hogy a haszonbérbeadás elörökítés számba ment volna. Mindenesetre a birtokos jogállásával rendelkezett annyiban, hogy a birtokon lakó népek fölött iurisdictio illette meg.[425] Amikor a haszonbérleti viszony végetért, a maga-létesítette épületeket és javításokat elvihette vagy eladhatta, de először az úrnak kellett felajánlania.[426]

Ami az elidegenítést illeti, a haszonbérlő továbbadhatta a jószágot feleségének azonos feltételek mellett, sőt ez igényt is támasz-

[422] 1429: Zichy VIII. 388; 1484: Pannh. VII. 556.

[423] Fenntartás stb. 1224: HO. VII. 10; 1294: Mon Strig. II. 350; 1303: HO. IV. 107; 1346: Zichy III. 96; 1357: uo. 98; 1366: Pannh. VIII. 345; 1384: Blagay 180; 1402: Dl. 34964; 1514: MTT. XII. 81; 1516: uo. 83. — Tisztelet, hűség, segítség, 1315: Anjou I. 376; 1341: uo. IV. 115; 1421: debitamque reverentiam exhibere et fidelitatem observare tenebuntur, Dl. 11068 — Descensus, munera, 1315: Anjou I. 389; 1321: uo. 642; 1327: Blagay 99; 1360: Dl. 4985; 1384: Blagay 180 (hozzájárul a királyi adóhoz); 1393: Zichy V. 119; 1402: Dl. 34964; 1514: MTT. XII. 81. — Szabad tized 1360: Dl. 4985.

[424] Jövedelemhányad, 1224: HO. VII. 10; 1346: Zichy II. 190. — Évi bér általában, még többször meghatározott összeg minden haszonbérleti szerződésben szerepel.

[425] Ususfructus 1303: HO. IV. 107; 1334: Anjou III. 77 (bér nélkül); 1346: Zichy II. 190. — Az átruházott jogra 1321: totali plenitudine sui iuris, Anjou I. 642; 1337: nihil dominii in eadem sibi ... relinquendo, uo. III. 354; 1358: haszonbérbe átadásról: perpetuacionem aliqualem ... non contineret, Zichy III. 98; 1461: dominium predii ... ad instar predialium ecclesie omnis iuris titulo possident, Zichy X. 167; 1514: dominium, MTT. XII. 81. — Joghatóság 1264: HO. VI. 125; 1284: Kubinyi 133; 1315: Anjou I. 376; 1327: Blagay 100.

[426] 1292: edificia sua que super ipsa terra per eosdem edificata fuerint, vendendi seu asportandi liberam habeant facultatem, HO. VI. 383; 1294: a javításokat ... nobis prius requisitis, ut expedit terre dominis, si nos eas non decreverimus redimendas, aliis hominibus vendendi, sub premisso honere et debito condicionis, habebunt liberam facultatem. Mon. Strig. II. 350.

tott rá, amikor ura meghalt.[427] De lehetséges volt az alhaszonbérbeadás is, melynek első példája az osztrák határra vezet bennünket. Hogy meddig mehetett el a haszonbérlő rendelkezési joga, egy Anjoukori eset világítja meg legjobban. 1301-ben Hambato pozsonyi polgár szolgálataiért egy csallóközi puszta birtokot kapott jobb állapotba helyezés végett a pilisi apáttól, évi 2 penza (20 márka) haszonbér fizetésének kötelezettsége mellett. Fiai további szolgálataikkal kiérdemelték 1340-ben az oklevél átírását, s mivel az eredeti „adományt" örökjogon, fiutódokra, visszavonhatatlanul kapták, egy évre rá már mint „örökséget" és „allodiumot" adták el Jakab pozsonyi bírónak, az apát és a király beleegyezésével ugyancsak örökjogon, a ius proprietatis átruházásával. Mivel azonban a pilisi apátot és konventjét, mint földesurat illette meg a ius dominii, az ő beleegyezésüket kérték ki és kapták meg, a tulajdonjog és az évi bér további fenntartásával. A konvent azzal indokolta beleegyezését, hogy a többször megerősitett haszonbérbeadást már nem vonhatja vissza, s a „vevő" eddig is sokat segitett az egyháznak, ezután is hittel ígérte segítségét. Kikötötte azonban, hogy további elidegenítéséhez hozzájárulása szükséges.[428] Ez az alhaszonbérbeadás a horvát-szlavón szokásjogban állandó gyakorlattá válhatott. Osztoja fia Péter özvegyének pl. a topuszkói apátságtól volt egy Gradicha nevű prédiuma, melyet természetbeni évjáradék, egy udvarház és egy telkes jobbágy fejében átengedett Bátmonostori Töttös Lászlónak. De a blinai uradalom 1415-i összeirásából megtudjuk, hogy a nagybirtokos is továbbadta az egyházi birtokot gazdatisztjének, István fia Györgynek, pro predio, s vele Sernow ugyancsak topuszkói eredetű jószágot is. Persze az ilyen officiálisi birtoklás csak a tisztség lejártáig tartott, s a haszonbérlet tartósan a nagyúr kezén maradt.[429] Az egyházaktól származó s az uradalmakba olvasztott jószágok már nem sokban különbözhettek azoktól a városi ingatlanoktól, amelyeknek tulajdonosai örök időkre census fizetését vállalták az egyház javára.[430]

A szolgálatok elmulasztása, a birtok állagának rongálása és el-

427 1330 után: cum servitio, conditione et pacto quibus idem possedisset, Anjou VII. 464; 1350: uo. V. 357; 1417: Zichy VI. 450.

428 1292: Sopron I. 58; 1301, 1340, 1341: Anjou IV. 42, 43, 114.

429 1410, 1415: Zichy VI. 69, 391; 1427: Töttös László fiai magukénak vallják Sernót és Gradicát, uo. VIII. 339.

430 Kováts Ferenc: Egyház és városgazdaság a középkorban, Szeged 1934. (Klny. a Ferenc József-Tudományegyetem 1930/31. évi Beszámolójából). — 1392: Kanizsai Miklós tárnokmester örökbérletbe adja budai házát az örményesi (Zalam.) pálosok javára: Zala II. 257.

sősorban a haszonbér fizetésében beálló késedelem azzal a következménnyel járnak, hogy a jószág elvész a haszonbérlő számára, vagyis a szerződés érvényét veszti. Ez egészen természetes, ha figyelembe vesszük, hogy a haszonbér fizetése és más kötelezettségek éppenúgy c o n d i c i o-nak számítanak, mint az Árpádkor királyi népeinek vagy a későbbi jobbágyoknak szolgáltatásai. Számos esetet ismerünk, amelyben a mulasztás következtében beálló „háramlás" nemcsak jogügyleti kikötésként szerepel, hanem a valóságban is bekövetkezik. Ezt rendszerint megelőzi a nem teljesített haszonbérösszeg kétszeresének kirovása, s csak ennek elmulasztása után bomlik fel a szerződés. A dologi természetű jogviszonyba is beszűrődik azonban a hűség-hűtlenség fogalomköre, amikor az egyházi haszonbérbeadó szőlőbérlőinek hűtlenségéről beszél és erre az esetre háramlást köt ki.[431]

Bár a haszonbérleti jogviszony, mint látjuk, elsősorban a birtokot állítja előtérbe és szankciói is anyagi természetűek, nem hiányoznak a jelek arra nézve sem, hogy a földbirtokos haszonbérlőjét joghatósága alá igyekszik vonni. A XIII. század derekán már bírósága alá rendeli Sztojánfalva új birtokosát a szepesi apát; az esztergomi káptalan következetesen „jobbágyainak" nevezi a káptalani város örökhaszonbérlőit, s a világiaktól bérelt szőlők művesei is kénytelenek elismerni ezzel kapcsolatos ügyeikben a földesúr bíráskodását.[432] Ez a tendencia azonban nem változtat az alapvető elven, hogy haszonbérlő és bérbeadó között az ország központi bíróságai döntenek, ezek védik meg mindkettőjük jogait a másik fél visszaéléseivel szemben. Benedek szekszárdi apát pl. 1346-ban 20 évre ha-

431 1224: sub pena facti potencialis visszabocsátás, HO. VII. 11; 1294: propter ipsius insolencias et importunitates multimodas iure dominii revocantes, Mon. Strig. II. 350; 1296: a haszonbérlet jogától elesik, aki 4 éve ... pensionem terre ... negligenter et contumaciter non dedisset, uo. 385; 1303: duplum és visszaadás, Zala I. 121; 1303: HO. IV. 107; 1309: fent 415. jz.; 1315: duplum, majd elvesztés, Anjou I. 376, 389, stb. Ezután sablonos. A fenntartás kötelezettségét (fent 423. jz.) főként ilyen szerződésfelbontásokból állapítottuk meg. A hűtlenségre 1436: Mályusz, id. h. (408. jz.) 827—8. s fent 87. jz.

432 1264: tenentur nostro iudicio conparere, HO. VI. 125; 1309: jobbágy, Mon. Strig. II. 613, ehhez olv. Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete, Századok 1934, 34—6, az esztergomi káptalan censusfizető, jobbágynak nevezett örökbérlőiről. — 1410: sajátos Osztoja f. Péter özvegyének esete, ki alhaszonbérletbe adja topuszkói prédiumát Töttös Lászlónak, s ő maga (a főhaszonbérlő!) kerül ennek joghatósága alá, ... et eciam nullus debet eam iudicare, nisi est (h.: iste!) sollus (!), Zichy VI. 69. — A XIV. század során a haszonbérbeadó joghatósága alá került szőlőbérlőkre ld. Mályusz fent (408. jz.) id. cikkét, 817, 820.

szonbérbe bocsátotta a fehérmegyei Éld puszta birtokot Töttös királyi ajtónállómesternek, de alig mult el a megállapított idő fele, az apátság már jogtalan foglalás miatt tett panaszt ennek fiai ellen. Az eredeti oklevél bemutatása után az országbíró úgy határozott, hogy Töttös fiai a 20 év hátralevő részében békén birják Éldet és csak azután adják vissza a konventnek. Máskor ismét a topuszkói apát tett panaszt Ders Márton szlavón bán előtt, hogy az emlitett Töttös unokája, Blinai László nem teljesíti a neki haszonbérbe adott Sernow után járó szolgáltatásokat, sőt még a jobbágyok adóztatását is megakadályozza, mire a királyi és báni emberrel, egy szolgabíróval és a császmai káptalan tanúságával mehetett ki a jószág visszafoglalására, ami azonban nem sikerült. A szolgálatmulasztás megállapítása tehát nem a földbirtokos hatáskörébe tartozott, hanem a haszonbérlő elleni keresetével az országos bíróságokhoz kellett fordulnia.[433]

Mennyit valósít meg az egyházi birtokon kialakult haszonbérlet a hűbérviszony tiszta típusából? Szemmel látható, hogy a személyi kapcsolat csökevényes, és az ugyancsak prédiális jogon birtokoló délvidéki egyházi nemesektől eltekintve nem sokkal haladja meg azt a kapcsolatot, amely a modern jog bérlője és bérbeadója között kialakult. A dologi viszony azonban olyan állapotot tüntet fel, amelyben az egyik fél mindvégig tulajdonos marad, a másikat pedig csak a használat és élvezet illeti meg, viszont amig birtokos, a joghatóságot is beleértve, az összes jogokat és kötelességeket gyakorolja, ill. teljesíti, sőt még tovább is adhatja az egyháztól kapott ingatlant. Mindez megfelel a nyugati beneficiális jognak, s minthogy a bérbirtok a kisajátított közhatalom egy részecskéjével is együttjár, bízvást nevezhetnők hűbérnek, ha egyúttal vazallusi viszonyhoz is kapcsolódnék. Csakhogy itt erről szó sincsen. Az a megfigyelés, amelynek alapján a magyar jogi nyelv a haszonbérbe adott jószágot, vagy a haszonbért f e u d u m-nak nevezte, találó volt: a külföldön általános korlátozott birtokjog nálunk az egyházi haszonbérlet intézményében honosodott meg. De éppen ez a megjelölés mutatja hogy a személyi tekintetben magyar hűbérviszonynak nevezhető familiaritás (és bizonyos fokig az egyházi nemesség) a l l o d i á l i s, örökjogú, örökösökre szóló és visszavonhatatlan jószágot juttatott az alattvaló kezére, amelyet senkinek sem jutott eszébe hűbérnek nevezni, mert annyira távol állott a Nyugaton megvalósult b e n e f i c i u m tiszta típusától.

[433] 1346: Zichy III. 95—8; 1393: uo. V. 119 (keltére Frangepán I. 120).

Az egyházi nemességben megismert csökevényes vazallitás és az egyházi haszonbérletben megvalósult beneficiális jog csak egyhelyütt kapcsolódott össze: a horvát-szlavón gyakorlatban. Elsősorban a zágrábi püspök prédiálisaira gondolunk itt, de hasonló beszámítás alá esnek a topuszkói apát, a golgoncai prépost, valamint az ispotályos és a templárius rendek nagymestereinek egyházi nemesei is. Ezek, mint az első szakasz végén röviden megemlítettük, a magyar egyházak vitézeitől főként abban különböztek, hogy maguknak is voltak jobbágyaik, s így kisajátított úri hatalmat gyakoroltak. Személyi vonatkozásban főpapjuk vazallusai, kiknek hűsége birtoklásuk feltétele, hűtlensége jószágaik elvesztésének oka, tehát akiknek szolgálata és birtoklása között okozati összefüggés áll fönn. Dologi szempontból viszont olyan bérlők, kik a dominusnak tisztelettel, hűséggel és másutt csak jobbágyoknál szokásos szolgálattal: megszállással, ajándékokkal, adózással tartoznak. A délvidéki prédiális jogot haszonbérletnek kell neveznünk azért, mert az egyházi birtokrészek kiosztása sohasem szorítkozott csupán a főpapnak személyükben alávetett emberekre, hanem a környékbeli nagybirtokosokra is kiterjedt. 1360-ban pl. Cornuti Bandonus, a magyar- és szlavónországi ispotályosok perjele és dubicai ispán, Lindvai Miklós bán négy nemes fiának eddigi és a jövőben ígért szolgálataikért, valamint buzdításul a rend Sentha nevű birtokát adományozta, azzal a feltétellel, hogy a zorgói rendháznak minden Szt. Mihály-napkor 5 márka censust fizetnek, a teljes tizedet és évi egy megszállást szolgáltatnak, more aliorum fidelium predialium nostrorum. A gyujtogatás, vérontás és lopás tetteseitől beszedett bírságok fele a rendházé, fele az adományosoké; a kisebbek persze mind az övék. Az adományozás azonban csak addig érvényes, míg az említett nemesek hívek maradnak a rendhez, s egyébként is a prédiálisokra vonatkozó királyi kiváltság érvényesül.[434] A horvát-szlavón prédiálisok, tehát olyan vitézek, kiknek élethivatása az egyház szolgálata volt és birtokaikat tőle kapták more prediali, jobbágyok fölött rendelkező örökhaszonbérlők voltak, az egyébként is nagy uradalmakat kormányozó nagyurakat pedig az egyházi jogszemlélet a prédiálisokkal vonta egy beszámítás alá. A Dunavölgyében ismert legteljesebb, bár kifelé soha le nem zárt hűbérviszony tehát a Drávától délre valósult meg, s igen kívánatos

[434] Dl. 4985 (= Fejér IX/3. 198): Hanc autem donacionem et concessionem nostram valere volumus et tenere, quamdiu prelibati nobiles magistri ... nobis et domui nostre extiterint fideles.

volna, hogy a délszláv kutatás a teljes anyag birtokában tüzetesen megvizsgálja ezt a kapcsolatot.

A szorosan vett magyar jogterületen, mint mondottuk, külön valósult meg bizonyos fokig a vazallitás, és külön a beneficium. Amikor Kézai a német birodalmi hűbérekkel azonos szóval feudumnak nevezte a várföldeket, a serviensek jószágait és a nagyurak adománybirtokait, sőt a magándonációkat is,[435] csak tudákosságát bizonyította be. A köznemesség szószólójának szavaival szemben olyan erővel sorakoztak fel éppen rendjének érdekei és a mindennapi élet tényei, hogy bár a familiárisokat nem egyszer nevezték vazallusoknak,[436] jószágaikra sohasem alkalmazták a „hűbér" nevet. Ez németes alakban csak a rendiség alatt elhelyezkedő népes osztály, a jobbágyság birtokjogában jelent meg. Most az ő jogállásukat kell a hűbériség szempontjából röviden megvizsgálnunk.

Történetírásunk immár teljesen tisztázta, hogyan alakult ki az elszegényedett szabadokból és a felemelkedett szolgarétegből a XIV. század jobbágyosztálya.[437] A királyi família és a vármegyék különböző nevű és hivatású szolgái, az egyházi nagybirtok kézműves és földművelő népei, a világi nagyurak és királyi serviensek alattvalói egyre inkább összeolvadtak és a konglomerátum legelőkelőbb rétegének nevét, a jobbágy megjelölést vették föl. Ezzel a magyar társadalomban döntő jelentőségű átalakulás történt. Eddig ugyanis a nagy választóvonal a libertas volt, a társadalom két nagy csoportja, a szabadok és szolgák, akik Szent István decretuma szerint külön törvénnyel éltek: lex liberorum — lex servorum. A kettő között átmenetet jelentett a szabadosok csoportja, kik már nem szolgák, de még nem is szabadok: szolgáltatásokra vannak kötelezve, urukat el nem hagyhatják, sőt még el is adhatják

435 74. tc. Habsburgi Rudolf ... pheudorum imperialium reintegrator; 91. c. Simon és Bertram spanyol lovagokat Imre király ... latisque et amplis pheudis in diversis Hungariae partibus noscitur investisse; 94. c. a. különféle nemzetbeliek ... servientes regibus vel caeteris regni dominis ex ipsis pheuda acquirendo nobilitatem processu temporis sunt adepti; 97. c. Jobagiones vero castri sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes, terram eis tribuit de castri terris, ut pheuda castri et castrum guerrae tempore custodirent. SRH. I. 185, 191, 192, 193. V. ö. Erdélyi László, Anonymus korának társadalmi viszonyai, TSz. 1914, 198.

436 Szekfü, Serv. 48 (1), v. ö. fent 56. jz.

437 Kiss Károly Ernő: A magyar jobbágyság kialakulása (kny. a csongrádi áll. gimn. 1932—34. évi értesítőiből), legújabban Mályusz, Köznemesség 283—5.

őket.[438] Amikor azonban a XIII. század folyamán a szolgaság elenyészik, a szabadság megkülönböztető jegyét a kiváltság váltja fel. A jobbágyok is szabadok, liberae conditionis homines, de nem részesülnek a magasabb osztályok kiváltságaiban és földesúri joghatóság alatt élnek.[439] A század nagy társadalmi átalakulása tehát a familiák szolgarétege számára emelkedést jelent. Király, egyház, nagybirtok, sőt a köznemesek is új helyzettel állanak szemben. Ennek szabályozása során, vagy egyszerűen szokásjogi uton olyan jogviszonyok jönnek létre, amelyekben a hűbérviszony típusának egy-két jegye is felcsillan.

A jobbágyság jogtörténete külön monográfiát kívánna, melynek megírása tudományágunk egyik legsürgősebb feladata. Erre itt nem vállalkozhatunk, csak a hűbérviszony tiszta típusának szemszögéből akarjuk áttekinteni ennek a rendek alatt elhelyezkedő széles társadalmi rétegnek a jogállását. A földesúr és a jobbágy viszonyában hiányzik a személy és személy közötti kapcsolat; a jobbágy belenő-zületik kondiciójába, s azt átörökíti utódaira. A földművelő jobbágynépet — mely nélkül az 1514-i törvények szerint „a nemesség keveset ér" — a birtok tartozékának tekintik, s az adomány vagy vétel útján történő jogszerzésnek éppen a munkáskezek fölötti rendelkezés ad értéket. Ha a birtokot zálogba vetik, vele kerülnek a záloghitelező hatalmába a rajta élő parasztok is.[440] Ennek megfelelően nem is lehet szerződést elképzelni úr és jobbágy között: az úr parancsol, a jobbágy engedelmeskedik, minden kölcsönösség nélkül. A paraszt adózik és robotol, dominusa pedig csak annyiban védi meg őt, amennyiben a termelőerő fenntartásához fűződő érdeke úgy kívánja. Szabadságról, különös rendi megbecsülésről ugyancsak nem lehet szó, hiszen a jobbágyságnak nincsenek meg a többi rendeket megkülönböztető jogai. Külön joghatóság alá tartozik, ez a földesúri szék, efölött kialakulhat a megye ellenőrző szerepe, de az egész ország jobbágyai sohasem érik el a közös bíráskodás előnyeit. Személyes szabadságának védelme nemcsak hiányzik, hanem a nemesi szabadságból a contrario egyenesen következik is, hogy a jobbágy elfogása, letartóztatása nem esik korlátozás alá. A katonáskodásból

438 Békefi Remig: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt, Budapest 1901 (Ért. a tört. tud. k. XIX. 3.), 37—40; Csapodi, Szabadosok 408.

439 Uo. 408—9.

440 1340: Egerszegi Tamás özvegye és fiai zálogba adják ... sessiones iobagionum suorum cum eisdem iobagionibus et utilitatibus universis ad easdem sessiones pertinentibus, Anjou IV. 51.

kizárja őt a földművelő életmód, később a telekkatonaság révén ismét hadakozik, de kötelezettségének nincsenek jogi korlátai. Adót egyenesen reá vetnek ki s az országos közterheken kívül urának is tartozik a kilenceddel, a különböző ajándékokkal és a robottal. Semmiféle ellenőrzési joga nincs urának magatartásával szemben, semmi eszköze, hogy a hagyomány-juttatta szerény jogosítványokat biztosítsa. Így természetes, hogy a hűbérviszony negyedik jegye, a kölcsönös hűség is hiányzik az úrbéres kapcsolatból: a jobbágytól hűséget kívánnak, de ura hűségéről nem esik szó.

A jobbágy eszerint — könnyű meglátni — patrimoniális alattvaló, kivel szemben ura a hagyományszabta korlátok között (úrbéri szabályzat) a hagyományengedte önkénnyel rendelkezik. Az úrbériség az a patrimoniális alapzat, amelyen a magyar hűbériség is nyugodhatott volna, ha teljesen kialakul. Egy vonás van azonban, amely a magyar hűbérviszonynak nevezhető familiáritással közös, s ez az úr felcserélésének lehetősége: a jobbágy a középkorban általában szabad, urát és lakóhelyét bizonyos feltételek között elhagyhatja és máshová költözhetik. Emlékezünk arra, hogy a familiáris is csak engedéllyel és tartozásainak teljesítése után mehetett el szolgálati helyéről s ugyanez a szabály állott a jobbágyra is. Csakhogy itt teljesen bekövetkezett a familiaritásban soha teljesen ki nem fejlődött dologiasodás. Kring Miklós helyesen jegyezte meg, hogy a XIII. század közepéig a szabad költözés nem a birtok, hanem az úr elhagyását jelentette, ekkor azonban új rendező elv jelent meg: az úr birtokához való kötöttség. A jobbágyszökések a birtokok határjárására ösztönözték a földesurakat.[441]

A szabad költözési jog történetét az újabb kutatások eléggé tisztázták. Tudjuk már, hogy nagy társadalmi és gazdasági erők játszottak bele e jog biztosításába vagy megszorításába; a jobbágyság áramlása a városokba, a falvak nagymértékű elnéptelenedése, a jobbágytelkek pusztásodása.[442] A középkori hatalmaskodások is egészen más színben tűnnek föl, mióta tudjuk, hogy nemcsak pusztítás, hanem új telepítés is volt a céljuk.[443] Jogtörténeti szempontból azonban csak az érdekel most bennünket, hogy a költözés jogát az (Anjoukori) 1298:70. tc. kifejezetten biztosította, s ezt a jogszabályt 1405-től kezdve sokszor megújították. Ezzel együtt megszűntek

441 Költözés 395, ld. fent II. fej. 63. jz.

442 Kring cikkén kívül különösen ld. Szabó, Jobbágyság. Úttörő itt is Tagányi, MGtSz. 1895, 245 sk.

443 Kring, Költözés 403.

azok a korlátozások is, amelyeket a szolgák házasságkötésével szemben az egyházjog megengedett; a szabadon költöző jobbágynak a leánya is szabadon mehetett férjhez az uradalmon kívül.[444] E jog révén a parasztság személyi tekintetben egy lépést tett a magyar „vazallus" jogállása felé.

Egyéb vonások is vannak, amelyek a familiaritás jogelveinek az alsóbb rétegbe való leszállására mutatnak. A jobbágy megcsonkításáért, testi sérelméért éppen úgy ura kapott jóvátételt, mint a familiárisáéért,[445] de az összeg itt sem őt egyedül illette meg. 1403-ban pl. a veszprémi káptalannak több jobbágya megöléséért két jószágot és 120 márka vérdíjat fizetett Ajkai Péter, fiával és Hidegkúti Bereck, familiárisaik nevében is, de a káptalan vállalta az áldozatul esett jobbágyok összes rokonainak a terhét, azaz igényeik kielégítését.[446] A nemzetségi szolidaritás és a velejáró nemesi formák a jobbágyság körében is élő erőként hatottak. A bácsi káptalan előtt 1422-ben a kalocsai érsek egy apáti jobbágyának özvegye és fiai egyezkedtek, minden rokonuk nevében és terhüket vállalva, Töttös László három tóti jobbágyával az elhúnyt férj és atya megölése ügyében. Fogott bírák közbejöttével a gyilkosok kielégítették az asszonyt és fiait a vérdíj tekintetében, ezek pedig teljesen feloldozták és nyugtatták őket, minden atyafiukkal együtt. Az egyességet megsértő félre egy „ember" vérdíjának fizetését rótták ki bírságul.[447] Ebben az esetben jogosultak és kötelezettek között egyaránt az egész atyafiság szerepelt; joggal tehetjük fel, hogy a vérdíjat átvevő úr is a megölt jobbágynak egész nemzetségével állott szemben. Az úr szerepe és a rokonság kielégítése ismét egy sikra állítják a jobbágyot a familiárissal.

Dologi jogállása tekintetében a középkori jobbágy meglehetős önállóságot élvez. A budai káptalan ürömi szőlőmüveseinek 1302-ben kétféle szőlőjük van: saját és a káptalantól szolgáltatások feltételével birt (kondicionális) szőlő.[448] Számos példa van rá, hogy a jobbágy saját, azaz vásárolt vagy hozományként kapott földjét örökjogon eladja, elcseréli, néha azonban ehhez is kikéri az úr vagy kép-

[444] Degré Alajos: Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül, Budapest 1943, kny. Regnum 1942—3.

[445] 1323: Anjou II. 89.

[446] HO. V. 195.

[447] Zichy VIII. 55. — 1518-ban egy erdélyi román jobbágyért 40 márka vérdíjat kellett fizetni: Teleki II. 385.

[448] Anjou I. 38.

viselője beleegyezését.[449] Még a kondiciós telek is önálló vagyonként felel az elhunyt jobbágy tartozásainak kielégítéséért.[450] Az úr birtokához tartozó, de a jobbágy művelése alatt álló telekre vonatkozóan a királyi adományrendszernek a prédiális és familiáris jogba átment elvei kezdenek leszivárogni az úrbéri viszonyba is. A megüresedett telkek kiosztása legtöbbször élőszóval történhetett, a középkor utolsó századából mégis maradt ránk egy-két adománylevél, mely az előkelőbb rétegek jogviszonyait utánozza. Báthori János pl. 1403-ban jobbágyának, a somlyói Jakabnak örököseire szólóan, örökjogon és visszavonhatatlanul adományoz egy pataki földrészecskét s a háborgatások ellen védelmül oklevelét adja neki. Hasonló adománylevelet adott jobbágyainak később Héderváry Ferenc is, és bizonyára sok lappang a családi levéltárakban.[451] Míg a címereslevél meg nem hozta a nemesi rend formai lezárását is, az ilyen adományosok észrevétlenül a nemesség soraiba emelkedhettek.[452] A jobbágy birtokát éppenúgy elhatárolták, mint az úrét.[453]

Sajátságos helyzet állott elő a jobbágycsalád kihalása esetén. A hospeseknek általános kiváltsága volt, hogy ingóságaikról örökösök híjján szabadon rendelkezhettek.[454] A magtalanul elhunyt jobbágy is rendelkezhetett vásárolt jószágairól, ősi birtoka azonban az uraságra szállott, s végrendelet híjján a vásárolt is.[455] A jobbágytelket azután a szolgálat feltételével adták tovább. 1268-ban pl. egy kéki torló gyermektelenül halt el, birtoka tehát a tihanyi apátságra szállott. Az apát azokat a földeket, melyek után torlói szolgálatot teljesített, átadta a servitiumot tovább végző társainak, vásárolt malmát pedig a rokonok beleegyezésével eladta Péterka nevű torlójának, a visszaháramlás kikötése mellett.[456] Ezidőtájt a túróci pre-

449 1295: HO. VII. 240; 1305: Anjou I. 99; 1309: uo. 176; 1314: uo. 366, stb.

450 1349: Demeter váradi püspök derék férfiakkal megbecsülteti és 40 márka hátrálékért megkapja Babos János elhalt velencei jobbágyának és tízedszedőjének telkét s két szőlőjét, Anjou V. 289.

451 1403: eidem Jacobo et suis successoribus vel heredumque suorum successoribus perpetuo et irrevocabiliter dedimus, Zichy V. 344; 1521: Héderváry I. 574.

452 Főként, ha szolgáltatásoktól mentes, ú. n. szabadtelket kaptak, mint 1291: HO. VII. 217. — A kérdésről bőv. ld. a VI. fejezetben.

453 1303: Ladomer eszt. érsek határt járat Zamlai Boksa fiai és Fegyverneki Dénes comes birtoka között, kik .. jobagiones ecclesie nostre; az utóbbi alkalmasint nemes jobbágy, Anjou I. 65.

454 Pl. 1353: Anjou VI. 175.

455 Erdélyi László, Pannh. X. 468—9; 1266: HO. IV. 43.

456 Pannh. X. 530.

montrei prépost győrvidéki szőlőműveseinek defectusát is hasonló elvek alapján szabályozta a király. Az örökös nélkül elhunytnak minden ingó és ingatlan jószága a prépostra háramlott; ha azonban az özvegy férjhez akart menni, s az új férj vállalta az elhúnyt szolgálatát, a prépost által választható egy tárgy kivételével a hagyatékot a régi kondició mellett megkapták.[457] Ez az intézmény egyébként, a germán Besthaupt megfelelője, mindvégig megmaradt a jobbágyok öröklési jogában.[458] A háramlási jogot, mely az uradalom épségét biztosította, a birtokosok nagyon szigorúan kezelték. Amikor a veszprémi káptalan egy ábrahámi jobbágya egy szőlőt lélekváltságként a köveskúti remetéknek adományozott, urai csak azzal a kikötéssel járultak hozzá, hogy ha a remeték meg nem művelik, visszaszáll a káptalanra s csak a káptalani jobbágyoknak adható el.[459]

A jobbágy birtoka nemcsak magszakadás, hanem hűtlenség esetén is urára szállott. A parasztól elvárták az engedelmességet és a hűséget, melyre azonban az úr nem volt kötelezve; a legsúlyosabb, megátalkodottságra valló véteknek tekintették, ha valaki saját urát megölte.[460] Lépes György, az 1437-i parasztlázadást kirobbantó erdélyi püspök nem talál elég kemény szavakat a „született földesuraik ellen fellázadó hűtlen parasztok" megbélyegzésére.[461] Az úriszékek éppen olyan büntető szankciókat alkalmaztak, mint az országos bíróságok. Amelyik jobbágy ura ellen fellázadt, fejének és jószágainak elvesztésében marasztalták el, mint a gyulai váruradа-

457 (1266?) quod si aliquis ex ipsis vinitoribus decesserit sine liberis, bona omnia tam mobilia, quam se movencia et immobilia, vinee videlicet et alia ad manus prepositi supradicti universaliter devolvantur. Tali tamen addita condicione, quod si relicta premortui alicui matrimonialiter legitime voluerit copulari, qui premortui condicionem et servicium subierit, ibidem inter predictos vinitores existendo, habita opcione ipsius prepositi de bonis mobilibus prefati mortui unum quod precipuum voluerit eligendo, cetera et relinqua relinquet relicte premortui vinitoris et marito eiusdem subeunti honus et condicionem mariti premortui pacifice possidenda. HO. VI. 159, keltezés Reg. 1484. sz.

458 Illés József: A törvényes öröklés rendje az Árpádkorban, (Ért. a társ. tud. k. XIII. 3.) Budapest 1904, 99—100; Eckhart, Jogtört. 318.

459 1307: Anjou I. 137.

460 1340: quendeam iobagionem suum ... qui corde Phar(a)onis indurato in detrimentum anime sue Demetrium filium Galus proprium dominum suum interfecit, ordine iudiciario ... ad damnandum morti debito puniendum adiudicasset, Zala I. 378.

461 1439: tempore disturbii, rumorum et guerrarum rusticorum infidelium contra eorum dominos naturales et terrestres pernitiose et nequiter insurgentium, Teleki II. 2.

lomhoz tartozó Berény falu lakóit azért, mert egy szökött gazdatisztet nem akartak elfogni; az úrra szálltak a köztörvény ellen vétő rusticus ingatlan jószágai is.[462] Tehát míg a földbirtokosok: egyháziak, főurak és köznemesek a királlyal szemben teljesen allodiális jellegűvé tudták tenni jószágaikat, s ezeket csak közjogi jellegű szankció, a nota infidelitatis alkalmazása révén kobozhatta el, a tőlük függő patrimoniális alattvalók birtokjoga mindvégig ideiglenes maradt, melyben a defectus és nota, a királyi adományrendszer utánzásaként uruk javára érvényesült.[463] Ha a jobbágyot nem is helyezhetjük egy szintre a koraközépkori rabszolgával, ha birtoklása közeli rokonságban is áll a bérlőével,[464] tulajdonjoga nincs a kezén hagyott telken, csak a beneficiális joghoz hasonló használati joga. Az az elv, amelyet Werbőczy olyan nyersen fogalmazott meg, a középkorban érvényesülő és egyre határozottabban kidomborodó jogállapot kifejezése volt: a tulajdon a földesuré, az övé csak a használat, tehát munkájának gyümölcse.[465]

Hűbérinek tehát a jobbágy jogviszonya sem személyi, sem dologi tekintetben nem mondható; a hűbérviszonynak csak távoli visszfénye csillan meg rajta, a familiaritás egyes formái feltűnnek, de tartalma alig.[466] Amikor tehát a jobbágytelket a német telepesek által behozott szóval léhennek, laneusnak nevezték, ennek a szónak már semmi hűbéri jelentése nem volt, hanem legtöbbször területi egységet jelentett. A magyar jobbágytelek éppen olyan függő, ideiglenes tulajdonban volt, mint a német Lehen, de a ma-

462 1496, Gyula polgárairól, ha valaki: in sententia capitali et amissione bonorum suorum contra nos iudicialiter convictus fuerit... járuljon kegyelemért Korvin Jánoshoz, Gyula 32; 1518: sic Dominationi Vestrae Illustrissimae in bonis, rebus et capitibus eorundem convincti (!) essent propter rebellionem, uo. 71; 1524, a veszprémi püspökség birtokán: si quis ex colonis propter demerita et excessus ipsorum convincitur in amissione capitis et rerum... Holub József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete, Pécs 1943, 19 (43). Az 1518 (bácsi) 11. és 1519 (bácsi) 3. tc. jószágvesztésre ítélik a külföldi sót árusító jobbágyot, az ingatlan az úré, az ingók a kincstárt illetik. Syll. 250, 272. — A Tr. III. 25,2 §-a is így ír a lázadó jobbágyság költözési jogáról: huiusmodi tamen ipsorum libertatem... propter seditionem et tumultuariam eorum adversus universam nobilitatem... insurrectionem, ex eoque notam perpetue infidelitatis eorum incursionem, penitus amiserunt...

463 1342: az erdélyi nemes megkapja bűncselekménye miatt kivégzett jobbágya jószágainak harmadrészét, TT. 1886. 203.

464 Acsády, A magyar jobbágyság története (Budapest 1906) 16, 52; Mályusz, id. m. (408. jz.) 822, 824.

465 Tr. III. 30, 7. §, Domanovszky, Grundherrschaft 450.

466 Mályusz, Társadalom 330—1.

gyar „plebejusjogú hűbériség" (Weber) még kevésbbé volt hűbéri függés, mint a német úrbéri viszony.[467] A földesúr-jobbágyi viszony megvalósítja az ú. n. gazdasági hűbériséget,[468] erről azonban már tudjuk, hogy ez az igazi hűbériség patrimoniális alapjával azonos. A magyar hűbérviszonynak csökevényes alakja az egyházi nemesség, legkifejlettebb, bár még mindig fogyatékos megvalósulása a familiáritás, egyes formáit átvevő patrimoniális bázisa pedig az úrbériség.

[467] 1290: HO. VII. 214; 1291: uo. 217; 1292: 60 hold szántó, Mon. Strig. II. 313; 1296: fent 271. jz.; 1336: Sopron I. 138; 1339: uo. 207; 1345: Anjou IV. 533; 1346: Sztáray I. 188; 1358: Anjou VII. 206; 1359: Sopron I. 299; 1408: fent 271. jz.; 1427—30: MGtSz. 1900, 275; 1440: Hazai oklt. 404; 1450: Dl. 14416 stb. — Takáts Sándor: A magyar léhen és a holden, Századok 1908, 254—8. Már Wenzel (II. 281. jz.) megállapította, hogy „a magyar feudum nem volt soha hűbér". Itt jegyezzük meg, hogy a budai jogkönyv 3.. kéziratában talált hűbérjogi szabályokat illető következtetések (Relkovič Néda: A budai jogkönyv harmadik kézirata a Fővárosi Könyvtárban, Budapest 1941) teljesen elhibázottak.

[468] Eckhart, Jogtört. 314.